

NEDERLANDSE KLASSIEKEN

Constantijn Huygens
Journaal
van de reis naar Venetië

UITGEVERIJ
PROMETHIUS/BEHT BAKKER

NEDERLANDSE KLASSIEKEN

Constantijn Huygens
Journaal
van de reis naar Venetië

UITGEVERIJ
PROMETHIUS/BEHT BAKKER

Constantijn Huygens
Journaal van de reis naar Venetië

Ingeleid, uitgegeven, vertaald met toelichting en van illustraties voorzien

door Frans R.E. Blom

m.m.v. Judith Heydra en Trudy Snijders-De Leeuw

Prometheus Bert Bakker
Amsterdam, 2002

Deze uitgave is totstandgekomen in samenwerking met *Stichting Memoriael ter bevordering van literatuur en kunst, Oud-Zuilen*

Copyrights

Ten geleide

Constantijn Huygens, de secretaris van de prinsen Frederik Hendrik en Willem II, speelde een vooraanstaande rol in het culturele leven van de zeventiende-eeuwse Republiek. Zijn veelzijdige belangstelling betrof niet alleen de literatuur, maar ook de exacte wetenschappen, de schilderkunst, muziek en architectuur. Op al die gebieden werd hij in zijn jeugd grondig gevormd in een opleidingsprogramma dat hoofdzakelijk door zijn eigen vader was ontworpen. Als sluitstuk van zijn vorming, op 23-jarige leeftijd, maakte hij zijn schitterende reis vanuit Den Haag naar Venetië, in het gevolg van een Staats gezantschap onder leiding van de ambassadeur François van Aerssen.

Tijdens die reis heeft hij een journaal bijgehouden dat van dag tot dag verslag doet van de grote en kleine gebeurtenissen die hij meemaakt. Het is geschreven in het Frans, dat hij al sinds zijn zevende beheerste als tweede moedertaal. Het boekje bleef na terugkomst in het familie-archief en is tijdens het leven van de auteur nooit uitgegeven. Thans berust het manuscript in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag onder signatuur KA XXXIX. Pas aan het einde van de negentiende eeuw, toen veel van Huygens' manuscripten, al dan niet opnieuw, in druk verschenen, heeft J.A. Worp de Franse tekst gepubliceerd in *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 15 (1894), pp. 62 –152, onder de titel Constantijn Huygens 'Journaal van zijne reis naar Venetië'. Het is een getrouwe teksteditie, maar moet het stellen zonder vertaling, toelichting of illustraties. Veel van de doorgaans ietwat verbasterde plaatsnamen en talrijke personen en bijzonderheden die Huygens onderweg ontmoette, zijn voor de moderne lezer dan ook moeilijk te identificeren in Worp's uitgave. Daarom is besloten het werkje opnieuw te publiceren in de huidige uitgave, verrijkt met vertaling, toelichting in voetnoten en vroeg-moderne en soms moderne illustraties. De inleiding reikt het nodige cultuur-historische kader aan en richt bovendien de aandacht op de tweede versie die Huygens van de reis heeft geschreven, 58 jaar later, in de Latijnse verzen van zijn autobiografie *Mijn leven* (1678).

Dank voor de totstandkoming van dit boek gaat allereerst uit naar Trudy Snijders-De Leeuw, die in het kader van haar afstudeerscriptie Frans, lang geleden al een rudimentaire vertaling van het journaal maakte. Erkentelijkheid verdient ook Judith Heydra, studente Nederlands aan de universiteit Leiden, die een bijdrage leverde aan de annotatie. Onwaardeloos als altijd was de warme belangstelling en kritische steun van mijn echtgenote Sanderien de Jong.

CONSTANTIJN HUYGENS OP REIS NAAR VENETIE

Constantijn Huygens (1596-1687) was 23 jaar oud toen hij zijn reis naar Venetië maakte als het sluitstuk van de vormingsjaren. Zijn oudere broer Maurits, met wie hij een groot deel van het opvoedingscurriculum samen had doorlopen, was inmiddels werkzaam als assistent van vader Christiaan Huygens sr. Al tijdens hun gelijktijdige studie in Leiden was de eerstegeborene naar huis teruggeroepen om opgeleid te worden tot secretaris van de Raad van State en zodoende in de voetsporen van vaders loopbaan te treden. Huygens zelf had zijn verblijf in de universiteitsstad daarentegen kunnen afronden met een juridische disputatie (1617). Voor jongeren van hogere komaf was het gebruikelijk om vervolgens te gaan reizen. Na de schoolbanken trokken ze erop uit om te leren uit het 'boek van de wereld'. De meeste van die educatiereizen voerden naar Frankrijk en Italië, maar Huygens' eerste tour ging naar het protestantse Engeland (juni - november 1618). In het gevolg van de Britse gezant hier te lande Sir Dudley Carleton, een goede vriend van Huygens sr., reisde hij naar Londen waar hij als gast verbleef bij een andere goede bekende van zijn vader, de Nederlandse ambassadeur Noel de Caron. Het verblijf van drie maanden gaf hem ruimschoots de tijd om de Engelse hoofdstad te leren kennen, de vorstelijke paleizen in de nabijheid van Londen te bezichtigen, kunstverzamelingen te bezoeken, contacten te leggen met Engelse coryfeeën (tot aan koning Jacobus toe), en uitstapjes te maken naar de vermaarde academies van Oxford en Cambridge. Weer terug in Den Haag was Huygens naar de eisen van zijn tijd klaar voor de arbeidsmarkt, alleen, een geschikte functie liet nog op zich wachten. Een jaar ging voorbij zonder goede mogelijkheden. Zo gebeurde het dat in april 1620 Huygens nogmaals op reis ging, opnieuw onder protectie van een ambassadeur uit het netwerk van zijn vader.

A.º Dñi.
C1623XXV.

Ætat. XXVII.

CONSTANTER.

Mich. Miereveld
pinx.

W. Delff sculps.

Qui patria dixit, quot vita supputat, annos,
Quem, puerum, quavis credidit esse virum:
Quem Veneti Tector, quem sæpe Britannia vidit,
Seu calamum, seu res pasceret ore loqui,
Sit licet hoc vultu, sero spectatur ab illo,
Spectatus vultu jam meliore tibi.

Dam. Heinsius.

Constantijn Huygens, 27 jaar (1623-4). Gravure door W. Delff, naar Michiel Jansz van Miereveld, met lofverzen door Daniel Heinsius.

Recht reysen

Vanaf het midden van de zestiende eeuw, toen de mode op gang kwam om na de academische vorming de wijde wereld in te trekken, hebben diverse al dan niet bezorgde geleerden hun visie gegeven op de vraag hoe zo'n educatiereis tot optimaal profijt kon leiden, tot lering. Eén van de meest gezaghebbende auteurs op dit gebied was de grote humanist Justus Lipsius, als professor begaan met het lot van studenten en bovendien zelf zeer bereisd. In 1578 stelde hij een Latijnse brief op, gericht tot één van zijn pupillen die naar Italië zou vertrekken. Deze *Ratio peregrinandi*, in het Nederlands *Reyswetten*, groeide door herhaalde publicaties en diverse vertalingen uit tot een wijd en zijd gebruikt handboekje, geen geografische maar eerder een methodische gids, waarin de reiziger kon lezen wat de doelstellingen van zijn educatiereis waren en hoe die bereikt konden worden.

Om Huygens' observaties in zijn journaal te plaatsen in de traditie van de educatiereis is het zinvol de instructies uit de *Reyswetten* kort te bekijken. Lipsius opent zijn verhandeling met een *caveat*, een waarschuwing voor de enthousiaste jongeling die misschien zou kunnen denken dat er een periode van plezier in het verschiep ligt:¹

Men lette hier dat het reizen geschiede niet alleen met vermaeck, maer oock met vrucht. Een yeder kan wel swieren en snuffelen; weynige onderzoeken en leeren; dat is, recht reysen.

De vrucht van recht reizen bestaat uit drie delen: 'voorsichtigheyt', 'kennis' en 'zeden'. Dat zijn achtereenvolgens verrijking van inzicht in mens en maatschappij, kennisvergroting en karaktervorming. Door observaties van andere maatschappijen en staatsinstellingen ontstaat de 'voorsichtigheyt'. In die zin is de educatiereis dus een praktische voorbereiding voor de uitoefening van een hoge bestuursfunctie in het latere leven. Naast praktische kennis van het leven moet het 'rechte reysen' ook de academische kennis uitbouwen. Reizen biedt immers de uitgelezen mogelijkheid voor bezoeken aan beroemde buitenlandse bibliotheken en geleerden. Lipsius adviseert de reiziger met klem 'in te breken' in hun kennis en de wijsheid 'met open mond uit die goddelijke boesemen te suyghen'. Bescheidenheid is hier niet op haar plaats: nergens kan men met 'betere schade' onbeschaamd zijn. We zien Huygens op zijn reis naar Venetië inderdaad herhaaldelijk rondneuzen in buitenlandse boekerijen als de *Palatina* in Heidelberg en de bibliotheek van Tübingen, en bezoeken afleggen aan geleerden. Ook drinkt hij de antieke cultuur in. Als hij in Verona is, treedt hij in de voetsporen van illustere inwoners als Plinius, Nepos en Vitruvius, en de keizers Vespasianus, Titus en Domitianus. Hij bestudeert de ruïnes uit de Romeinse tijd, zoals de Porta dei Borsari en het best bewaarde amfitheater uit de oudheid, en bewondert Andrea Palladio's classicistische navolgingen van de antieke bouwmeester Vitruvius, zoals het Teatro Olimpico, de Loggia del Capitaniato en de Basilica Palladiana in Vicenza. Lipsius stelde dat de observatie en bestudering van dergelijke monumenten zou opwekken tot een voorname levenswandel als die der Romeinen zelf. Dat heeft nauwelijks concreter kunnen zijn dan in het geval van Huygens, die later in zijn geliefde geboorteplaats Den Haag, aan het Plein, volgens de antieke regelen der bouwkunst zijn classisistische stadspaleis zou bouwen als een glorieus voorbeeld voor de Republiek en, zo schrijft hij daarover in de woorden van Cicero,

¹Lipsius p. 322.

ter verlenging van zijn nagedachtenis.² Architectuur naar het voorbeeld van de ouden was ook aan de hoven in Duitsland te bewonderen. De residenties in Heidelberg en Stuttgart waren uitgebouwd tot fraaie renaissancecomplexen met kunstige tuinen, mathematisch aangelegd en voorzien van fonteinen en grotten. Italië had daarvan ook het hare te bieden met bijvoorbeeld de *Giardino Giusti* in Verona, de *Giardino Valmarana* in Vicenza en de formidabele buitenhuizen van de Venetiaanse aristocratie rondom Vicenza en langs de rivier Brenta. Huygens' bewondering voor dergelijke architectuur zou later leiden tot de classicistische aanleg van zijn eigen Hofwijck.

Wat de bestudering van de gewoonten betreft, waarschuwt Lipsius tegen het overnemen van specifieke, landgebonden slechte eigenschappen. Ook destijds droegen Fransen al het stereotypische kruis van ijdelheid, lustten de Duitsers er wel één en waren Italianen perfide. Nederlanders stonden bekend om hun plompheid, hun gebrek aan verfijning. Daar nu kon op reis aan gewerkt worden door de buitenlandse omgangsvormen te observeren en het goede ervan, uiteraard met mate, over te nemen: 'soo sult ghy onse plompigheydt uytwisschen door die beleeftheyt, die ghy uyt vreemdelingen gesocht hebt'. Voor Huygens had dit aandachtspunt bijzondere waarde gezien het milieu waaruit hij afkomstig was en de entourage waarbinnen hij reisde. In zijn vroege jeugd al was hij door zijn vader voorbereid op het hofleven en alle gedragscodes die daarbij hoorden. Hij beheerste de Franse taal van het hof evengoed als de muziek of de wijze waarop over kunst gesproken werd, en tevens wist hij zich voor te doen met stijl en sierlijke manieren. Dat kwam allemaal zeer goed van pas nu er aan de buitenlandse hoven of met vreemde stadsbesturen gedineerd, gemusiceerd of gewandeld werd. Zorgvuldig nam hij de gedragscodes in acht en observeerde hij de eigenaardigheden van iedere streek.

Het richtsnoer dat Lipsius in zijn *Reyswetten* aanreikte stond zoals gezegd niet op zichzelf. Hij was de autoriteit en verkondigde zijn visie in gedrukte vorm. Maar talloze malen en in telkens toegespitste vorm zijn adviezen van gelijke strekking bij het vertrek herhaald in wijze raadgevingen van vrienden of familie.³ Van Huygens hand is de *Instruction* bewaard gebleven die hij heeft gegeven aan zijn derde zoon Lodewijk. Toen die op het punt stond om een educatiereis in een gezantschap naar Engeland te maken, benadrukte Huygens dat de prachtige tijd die hem in het verschieft lag, een tijd was van 'voir et apprendre', van zien en leren, als de bekroning van de vormingsjaren.⁴ We vinden in zijn *Instruction* de *Reyswetten* van Lipsius terug, toegesneden op de Britse cultuur, die Huygens uit eigen ervaring zo goed kende. Hij drukte zijn zoon op het hart zich te verdiepen in de staatsstructuur van het land en de vorstelijke hoven te bezoeken. Voorts adviseerde hij bezoeken aan geleerden en de universiteiten van Oxford en Cambridge. Wat betreft de landgebonden gewoonten zou Lodewijk veel profijt hebben van 'la conversation des dames'. Bij hen kon hij zijn manieren verfijnen met 'toutes sortes de minutez' die niet in het woordenboek te vinden waren, maar wel belangrijk zijn voor de omgang in voornamen kringen. Ook bij andere contacten moest hij er zorg voor dragen dat vriendschappen zoveel mogelijk werden gesloten met vooraanstaande personen. Wat ten opzichte van Lipsius in het oog springt, is het nadrukkelijke advies om de taal goed te beheersen, het contact met landgenoten te mijden en zoveel mogelijk onder Engelsen te vertoeven:⁵

²*Domus* pp. 18-20.

³Frank-Van Westrienen pp. 13-48.

⁴*Instruction d'un pere à son fils* pp. 446-448.

⁵*Instruction* p. 447.

Il mettra donc peine à sçavoir promptement et exactement la langue du País où il va, et pour cet effect esquivera la conversation Flamende, et s'intriguera dans l'Angloise tant qu'il luy sera possible.

Hij zal er zich dus op toeleggen de taal van het land waar hij naartoe gaat, vlot en goed te beheersen. Om die reden zal hij daar het Nederlands uit de weg gaan en zich zoveel hij kan verdiepen in het Engels.

De taalbeheersing is voor Huygens altijd een uiterst belangrijk aandachtspunt op reis geweest, aangezien er sympathie mee gewonnen werd. Dat had de polyglot al in Engeland ervaren en ervoer hij nu weer op de reis naar Italië. Niemand minder dan de doge van La Serenissima zelf heeft hem er hartelijk voor gecomplimenteerd.

Naast dit soort methodische reisadviezen dienden beschrijvingen en reisgidsen voor praktische informatie. Niet anders dan nu bestond er destijds al een rijke literatuur die de vreemde wereld in kaart had gebracht. En meer nog dan nu was veel van de informatie in die gidsen afkomstig uit andere gidsen. Die standaardbeschrijvingen keerden op hun beurt terug in het verslag van de reizigers, in min of meerdere mate aangevuld met eigen observaties. Ook Huygens valt hier en daar te betrappen op zulke wetenswaardigheden die regelrecht uit de standaard reisliteratuur overgenomen is. Zijn beschrijving van het Laga di Garda pocht met Vergilius' dichtregel 'Meer van Benacus, bulderend als een woeste zee'. Kent hij zijn klassieken of zijn reisgids? Want in vrijwel geen enkele reisbeschrijving van het Gardameer ontbreekt het beroemde vers.⁶ Aan hetzelfde meer ligt het plaatsje Sirmione, waarvan Huygens laat weten dat dit 'het vaderland van Catullus' was. Zeer geleerde informatie die evenwel in elke reisgids gemoend wordt, net als het verhaal over de *carpioni*, de locale, uitzonderlijk smakelijke vis (thans amper nog voorkomend) die nergens anders gevangen wordt.⁷ En wat te denken van zijn observatie bij het amphitheater van Verona? Hier buigt Huygens zich over de vraag naar de architect en datering van het bouwwerk:

Over de architect van dit meesterwerk bestaat bij zowel de inwoners als de schrijvers weinig zekerheid. Er is er één die met verschillende argumenten probeert te bewijzen dat dit het werk is van Augustus, wat verscheidene anderen weer ontkennen. Hoe dan ook, het bouwwerk zelf geeft duidelijk te kennen dat het opgericht moet zijn ten tijde van de grootste bloei van het imperium.

Die laatste bespiegeling getuigt van grote kennis van het oude Rome, of van belezenheid in de reisliteratuur. Want de zinsnede duikt herhaaldelijk op, bijvoorbeeld bij Hentzners *Itinerarium* (1616):⁸

Caeterum de tanti operis authore, cum apud Veteres nullum huius mentionem inveniamus, cuilibet suum sit iudicium. Moles ac magnificentia insignis eius aedificij, nec non artificum & architecturae perfectio, unicuique facile persuadent, non rudi & impolito & ad Romani nominis aeternitatem florentissimo saeculo Imperij, cuius potentiam repraesentant, tantam machinam excitatam fuisse.

⁶ Van den Bosch p.107; Hentzner p. 197

⁷ Van den Bosch p. 108.

⁸ Hentzner p. 200

Over de architect van dit bouwwerk, van wie we bij de oude schrijvers geen enkele vermelding vinden, mag ieder zijn opvatting hebben. In ieder geval leidt de grootte en pracht, en de perfectie van bouwstijl, tot de conclusie dat dit schitterende bouwwerk niet in een tijd van onkunde en kleinheid is opgetrokken, maar ter vereeuwiging van de Romeinse roem ten tijde van de grootste bloei van het rijk, waarvan de macht in dit werk zichtbaar is.

En ook in de Nederlandse reisgids van Lambert van den Bosch, de *Reiswijser naer Italien* zijn de woorden letterlijk terug te vinden:⁹

Torello Sacaina van Veronen, een uytsteekend geleert man, meent door eenige teekenen te kunnen goetd maecken, het selve door Augustus Caesar gebouwt te zijn geweest. [...] Doch wy laeten hier van een yedersijn oordeel vry; het is genoeg te seggen dat de uytsteekende heerlickheydt en nettigheydt van dit werck genoegsaem uytwijst, het selve, tot een heerlicke naem van dat machtigh Rijk, in de bloeyenste staet gebouwt te zijn.

Toch moeten we ons niet door deze overeenkomsten laten verleiden tot de conclusie dat Huygens net zo goed thuis had kunnen blijven. Het zijn er slechts enkele temidden van een prachtige hoeveelheid persoonlijke indrukken en belevenissen. Veeleer laten ze zien dat Huygens terdege voorbereid op reis ging en met steun van de literatuur het 'veoir et apprendre' optimaliseerde.

De juiste gelegenheid

De bestemming van de reis was lang niet zo vrij als in deze tijd waarin wij naar een reisbureau stappen en kiezen wat ons aanstaat. Dat gold zeker voor een zoon van de secretaris van de Raad van State. Niet voor niets voerde Huygens' eerste reis in 1618 naar het relatief veilige en protestantse Engeland. Voorkeur was voor hem dan ook ondergeschikt aan gelegenheid. Een mooie kans boden diplomatieke of mercantiele gezantschappen. Tot op zekere hoogte waren in die entourage veiligheid, comfort en gezelschap 'van niveau' gewaarborgd. Bovendien waren dergelijke missies de uitgelezen mogelijkheid tot verwezenlijking van de educatieve doeleinden. Ambassadeurs bereisden immers machts- en cultuurcentra, traden in contact met buitenlandse gezaghebbers en openden het zicht op de gewoontes en omgangsvormen aan buitenlandse hoven. Vrijwel zonder uitzondering gingen gezantschappen in den vreemde vergezeld van een selecte groep jongeren van welgestelden huize.¹⁰

Wie de jongelingen waren die geselecteerd zijn om deel zouden uitmaken van het gezantschap naar Venetië, valt tot op zekere hoogte te reconstrueren. In het journaal en de brieven komen de namen voor van Van Aerssens zoon en één andere edelman, Van Linteloo. Drie andere leden uit het gevolg waren Pauw, Boelesz en Leeuwen, namen die wijzen op afkomst uit de burgerij.¹¹ Het aantal paarden dat voor sommige delen van het traject werd gehuurd, wijst erop dat het hele reisgezelschap inclusief hofmeester en knechten uit ongeveer 20 personen heeft bestaan.¹²

⁹ Van den Bosch pp. 92-3.

¹⁰ Heringa pp. 137-143.

¹¹ *Br.* 1 no. 85; Huygens aan zijn ouders, 25 juni 1620.

¹² De omvang van het reisgezelschap is bij benadering af te leiden uit het gegeven dat er voor de reis van Keulen naar Frankfurt 23 paarden zouden worden gehuurd, en uit de vermelding dat in Venetië 22 senatoren – dit getal werd afgestemd op de omvang van het gevolg van de ambassadeur – de gezant welkom heetten. Op de terugweg in de Alpen, als enkelen het reisgezelschap hebben verlaten, worden er 16 paarden gehuurd en een bagage-kar (17 juli en 21 juli).

Een factor van belang voor de opname van Huygens in het gevolg was de goede verstandhouding tussen zijn vader en de ambassadeur. Beiden dienden de staat en onderhielden nauwe banden met de Oranjes. Bovendien woonden de Huygensen destijds vlakbij 'buerman' Van Aerssen aan het Haagse Voorhout. Van de andere kant zou Huygens, al was hij geen edelman, bepaald niet misstaan in het voornamelijk gezelschap. Onderlegd in de literatuur, muziek en schilderkunst was hij van jongsaf aan getraind in de hoffelijke gedragscodes. Ook beschikte hij over een talenkennis die in vergelijking tot de meeste landgenoten bijzonder rijk was. Uitzonderlijk in zijn tijd was het dat hij in Londen, zoals reeds is opgemerkt, Engels sprak. Het Latijn beheerste hij vlot, evenals het Frans, de taal van de diplomatie. En met zelfstudie had hij zich bovendien bekwaamd in het Italiaans, wat een extra waarde gaf op deze reis naar Venetië. Het verzoek van Christiaan Huygens sr. aan zijn vriend, collega en buurman om zijn getalenteerde zoon een plaats te bieden in het gevolg kon dus moeilijk weerstand oproepen. Op 25 april 1620 droeg vader de zorg voor zijn zoon over aan de gezant en noteerde in zijn dagboek:¹³

Nae 2 uyren nae middagh vertreckt myn lieven soone Constantyn nae Venetien met den Ambassadeur Aerssen. Godt wil hem over al syn leydsman syn. Amen.

Een politieke missie

De heenreis naar Venetië duurde precies vijftig dagen en dat was ook in Huygens' tijd aan de lange kant. We zien het gezantschap in midden Duitsland dan ook van de directe weg zuidwaarts afwijken voor bezoeken aan protestantse vorstenhoven. In Heidelberg wordt bijvoorbeeld langere tijd haltgehouden, evenals in het oostelijker gelegen Rothenburg en in Stuttgart, aan het hof van de hertog van Württemberg. Ook onderweg stonden er belangrijke zaken op de agenda, die alles te maken hadden met de strijd tussen de protestantse Unie en katholieke Liga aan het begin van de Duitse Dertigjarige Oorlog (1618-1648).

De doelstelling van de missie kwam voort uit het buitenlandse beleid van de Republiek in de laatste jaren van het Twaalfjarig Bestand.¹⁴ Sinds de val van Johan van Oldenbarnevelt (1618) werd die politiek in hoofdzaak bepaald door de stadhouder en Prins van Oranje, Maurits. Weliswaar hadden de Staten-Generaal en gewestelijke colleges formele betrokkenheid bij de besluitvorming, maar op hoog niveau werd het politieke spel uitsluitend gespeeld door de prins en diens kleine kring van persoonlijke adviseurs en vertrouwelingen. Hun koers anticipeerde op een mogelijke hervatting van de oorlog, wanneer het Bestand in 1621 zou aflopen en niet verlengd ging worden. Een bondgenootschap met Venetië was één deel van de strategie om de positie van de Republiek te versterken. De tweede poot van het beleid was erop gericht de Spaanse dreiging zoveel mogelijk van het eigen grondgebied af te wenden. Dat kon bereikt worden door de Protestantse Unie in Duitsland als handenbinder te laten fungeren.

Juist toen Huygens en het gezantschap in 1620 door Duitsland reisden, was de situatie daar uiterst precair. Protestanten en katholieken stonden er gewapend tegenover elkaar. De spanning was groot, vooral sinds de protestanten in Bohemen hun katholieke vorst, aartshertog Ferdinand, hadden afgezworen en de kroon hadden aangeboden aan de protestantse keurvorst van de Palts, Frederik V. Die kende

¹³Dagboek 1620 (*manu* Christiaan Huygens sr., p. 4)

¹⁴Israël 1995, pp. 465-474 en Israël 2000, pp. 65-75.

aanvankelijk ernstige twijfels, uit angst voor een beslissende oorlog met de Spaans-Habsburgse vijand. Zijn eigen keurvorstelijke hof in Heidelberg was niet onverdeeld enthousiast en ook de protestantse koning van Engeland, Jacobus, schoonvader van Frederik V, meende dat de keurvorst er niet verstandig aan zou doen. Stadhouders Maurits, oom van de koningskandidaat, liet echter een ander geluid horen. Hij moedigde juist aan, mede omdat de opstandige Verenigde Nederlanden bij afloop van het Bestand in 1621 gebaat zouden zijn bij een afwending van de Spaanse oorlogsdreiging naar Duitsland. Vlak voor het ingaan van de winter van 1619 aanvaardde Frederik V dan toch de kroon van Bohemen. Vanuit zijn keurvorstelijke residentie in Heidelberg betrok hij koninklijk Praag, maar niet voor lang, als het aan zijn tegenstanders lag. Op diverse plaatsen, Oostenrijk, Beieren en Brussel, werden de katholieke troepen gemobiliseerd voor een fatale strafexpeditie. De keizer kondigde het mandaat af, dat de koning van Bohemen voor 1 juni 1620 weer afstand zou hebben gedaan van de troon.

Onder deze politieke en militaire dreiging trok het gezantschap van Van Aerssen door Duitsland, langs de verschillende protestantse hoven, om met troepenlevering en toezeggingen van financiële steun het Midden-Rijngebied in feite aan te moedigen in hun opstand tegen de grote katholieke tegenspeler. Zo was er in Heidelberg diplomatiek onderhoud aan het keurvorstelijk hof. Vandaar ging het in oostelijke richting naar Rothenburg, een ander bolwerk van de Protestantse Unie, waar overleg werd gepleegd met Frederik van Solms, generaal over de Hanzesteden, en met de markgraaf van Ansbach, aanvoerder van de legers van de Protestantse Unie. In Stuttgart werd enige tijd haltgehouden voor onderhoud met de hertog van Württemberg, die de Unie overigens een jaar later alweer zou verlaten. Toen deze plaatsen bezocht waren, reisde het gezantschap verder in zuidelijke richting, waarbij vijandelijk gebied zoveel mogelijk gemeden werd. Indien noodzakelijk, zoals bij de Bodensee, werd er gereisd onder zwaar escorte. Van Oostenrijks territorium boog de tocht af naar Zwitserland om ook in Zürich met het protestantse stadsbestuur besprekingen te voeren. Vandaar ging men de Alpen over bij de moeizame Splügenpas, om vervolgens niet door de vlakte van het vijandige Milaan te trekken, maar op goed geluk aan de Spaanse voorpost Fuentes voorbij te glijpen, de Val Tellina binnen te gaan, vandaaruit bij Morbegno nogmaals een Alpenpas te nemen en zo het veilige Venetiaanse *Terra Ferma* in de Veneto te bereiken. De aanhoudende oorlogsdreiging leidde ertoe dat op de terugreis door de Alpen de ongemakken van de heenreis zich herhaalden. In Duitsland was een gang langs de hoven nu niet meer nodig en werd vanaf Basel de Rijn gevolgd.

Een half jaar na het bezoek van het gezantschap aan de Duitse protestantse vorstenhoven culmineerde de spanning in de beroemde Slag op de Witte Berg (november 1620). Frederik V werd door de keizerlijke troepen volledig verslagen en moest zijn kroon over Bohemen nog voor de tweede winter opgeven. In de jaren die volgden woekerde de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) in Duitsland met een allesvernietigende kracht voort. Verscheidene steden en dorpen werden geplunderd en in de as gelegd. Ook de keurvorstelijke residentie in Heidelberg viel. Het hof van Frederik V en zijn Engelse echtgenote Elisabeth week voor langere tijd uit naar Den Haag. Pas bij de Vrede van Westfalen zou de Palts weer voor het grootste deel gerestitueerd worden, aan hun zoon Karl Ludwig. Wat niet ongedaan werd was één van de grootste kunstroversen uit de Europese geschiedenis. De academische bibliotheek van Heidelberg, die door de keurvorstelijke mecenasen was verrijkt met de kostbaarste manuscripten (en door Huygens dus nog *in situ* is bewonderd), werd na de val van de Palts door de veroveraars aan paus Gregorius XV geschonken als dank voor de Roomse steun in de strijd tegen het protestantisme. In vijftig wagenladingen werd de buit van bijna 3500 handschriften en talloze gedrukte werken afgevoerd. Tot

op de dag van vandaag is de *Bibliotheca Palatina* één van de rijkste, renaissanceïstische handschriften- en boekcollecties in de Vaticaanse bibliotheek.

Het bezoek aan Venetië zelf was van een andere orde. Onderhandeld hoefde daar niet meer te worden, aangezien de voorwaarden tot de alliantie tussen beide republieken feitelijk al waren ondertekend op oudejaarsdag van het voorgaande jaar. In het verdrag was vastgelegd dat voor de duur van vijftien jaar de twee partijen elkaar vriendschap beloofden en dat indien één van twee een openlijke oorlog zou aangaan, de ander daarin hulp bood met een maandelijks subsidie van 50.000 duizend gulden. (De Serenissima kon desgewenst in plaats daarvan schepen of troepen vragen). Deze overeenkomst was namens Venetië gesloten en ondertekend door Suriano, ambassadeur in Den Haag. Vanuit de Republiek zou ambassadeur Van Aerssen vervolgens de lagunestad bezoeken om de ratificatie van de overeenkomst over te brengen en het verdrag kracht bij te zetten met indrukwekkend ceremonieel.¹⁵ Het mocht Europa niet ontgaan dat de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën en San Marco's republiek Venetië de handen ineen hadden geslagen tot een geduchte alliantie. In de woorden van P.C. Hooft:¹⁶

Waer is paer van vernuft en van krachten zoo kloek
Als de leeuw met het swaert en de leeuw met het boek?

Penning met aan weerszijden de leeuwen van San Marco en de Republiek, geslagen door Willem Bylaer ter gelegenheid van de alliantie, Foedus Initum 1620. Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Leiden.

Maar voor de jongste van de twee republieken stond er nog meer op het spel dan de bekrachtiging van het bondgenootschap. De wijze waarop haar gezant in Venetië ontvangen ging worden, zou uiting geven aan haar status als soevereine grootmacht. Hoe konden de zeven opstandige provincies in de Lage Landen meer gezag winnen op het podium van oude monarchieën dan door zich in den vreemde als Europese

¹⁵Heringa p. 289.

¹⁶P.C. Hooft *Lyrische poëzie*. Nieuwe tekstuitgave door P. Tuynman, bezorgd door G.P. van der Stroom. 2 dln. Amsterdam, 1994. Dl. 1, p. 472.

mogendheid te laten ontvangen volgens het hoogste diplomatieke protocol? Venetië deed wat van haar verwacht werd. In de *Terraferma*, het vasteland in Noord-Oost-Italië dat toen onder het grondgebied van de maritieme republiek viel, werd met groots eerbetoon de komst van de gezant gevierd. Zonder uitzondering luisterden de Venetiaanse steden Bergamo, Brescia, Verona, Vicenza en Padua zijn entree op met ruitersstoeten, met vurend geschut, met schitterende banketten en officiële ontvangsten door de plaatselijke magistraten. Maar de kroon spande Venetië zelf. De ontvangstceremonie daar kende het gezantschap de eer toe die volgens het strikte protocol ter plaatse uitsluitend ambassades van gekroonde hoofden ten deel viel. De hoogste senatoren in scharlaken tabbaard werden per individuele gondel tegemoet gezonden en namen elk een lid van het gezantschap aan hun zijde om zo in een statige vloot van gondels onder luide toejuichingen de stad binnen te varen. Ook de diplomatieke codes die gevolgd werden bij de officiële besprekingen met de doge in het Palazzo Ducale, getuigden van de hoogst mogelijke eer voor de Staatse gezant. Veelbetekenend is de opmerking in Aerssens rapportage dat de ontvangst in Venetië was verlopen 'met gelijke ceremonien ende eer als aende ambassadeurs vande hoogste qualiteyt'.¹⁷

Diplomaat *in spe*

François van Aerssen (1572-1641), heer van Sommelsdijk, was de uitgelezen persoon om de Republiek in deze politiek zo belangrijke missie te vertegenwoordigen. Begonnen als secretaris van ambassades had hij daarna als ambassadeur aan het Franse hof een schat aan diplomatieke ervaring opgebouwd.¹⁸ Hij was Brabander van geboorte, maar dankzij de bescherming van prins Maurits was hij in 1618 tot Hollander genaturaliseerd, waardoor hij toegang kreeg tot de Ridderschap, de gewestelijke Staten en de Staten-Generaal. Als favoriet van Maurits groeide hij uit tot een vooraanstaand staatsman, met name in de buitenlandse politiek, waarvan hij tot de dood van de prins in 1625 als leider kan worden beschouwd.

Zoals Maurits optrad als patroon van Van Aerssen, was de diplomaat op zijn beurt wegbereider voor Huygens. Het eerste bewijs daarvan leverde de reis naar Venetië. De gezant gaf hem niet alleen een plaats in het gevolg, maar tevens de taak waarmee hijzelf zijn loopbaan was begonnen, als secretaris van de ambassade. Die functie was welbested aan Huygens' sterke taalbeheersing in woord en geschrifte, en van het één kon wel eens het ander komen. De buurjongen zag maar al te goed welke kansen dit patronage voor zijn toekomst zou kunnen bieden. Eén van de brieven die hij tijdens de reis aan zijn ouders stuurde, doet opgetogen verslag van intieme gesprekken tussen de twee, waarin 'patron et Mecenas' Van Aerssen mogelijke diplomatieke posten met hem doornam.¹⁹ Op langere termijn adviseerde hij de post van ambassadeur aan het Britse hof in de gaten te houden: 'Il me demanda pourquoy je ne voudroye un peu jetter l'oeuil sur la place de Caron en Angleterre.' Intussen zou hij Huygens' kandidatuur warm houden door hem in de Staten-Generaal aan te bevelen voor de functie van secretaris in komende gezantschappen. Aangemoedigd door zulke vooruitzichten schreef de secretaris tijdens de reis *missive* na *missive*. Bij gelegenheid voerde hij ook het woord, zoals toen hij in Venetië vooruitgestuurd werd naar de doge om in het Italiaans de aankomst te melden en te informeren naar het voorgenomen diplomatieke protocol. Van Aerssen zou, terug in de Republiek, niet

¹⁷Van Aerssen p. 89.

¹⁸Heringa pp. 80-81.

¹⁹*Briefwisseling* dl. 1 no. 87; Huygens aan zijn vader, [begin juli 1620].

nalaten in het rapport aan de Staten zijn belofte na te komen en zijn beschermeling voordragen als penvoerder bij volgende diplomatieke ondernemingen:²⁰

den welcken ick in qualiteyt als secretaris vande ambassade hebbe gebruyct, waerinne hij hem oock met goet verstant, beleyt ende respect wonderlicker wel heeft gedragen ende gequeten, meriterende dat in voorvallende occasien bij uwe Ho. Mo. opt employ van zijnen persoon gelet worde.

Bij twee latere gezantschappen naar Engeland, in 1622 en 1624, bood de ambassadeur zijn protegé opnieuw 'employ' als secretaris. Tijdens de eerste ambassade viel Huygens de voor een secretaris zeldzame eer te beurt om door koning Jacobus geridderd en in de adelstand opgenomen te worden. Ook dat was te danken aan de bemoeienissen van Van Aerssen en maakte deel uit van het plan om de ambassadeurspost in Engeland na het overlijden van Caron te bemachtigen. Maar al die inspanningen ten spijt zou Van Aerssens eigen loopbaan een spaarzame uitzondering blijven: in de regel was het plan om van secretaris van de ambassade op te klimmen tot ambassadeur eenvoudigweg niet haalbaar.²¹ Uiteindelijk zou Huygens in 1625 een vaste betrekking vinden als secretaris van stadhouder Frederik. Van Aerssens' gelukwensen bij die gelegenheid gingen evenwel nog gepaard met de hoop dat zijn beschermeling de ogen open zou houden voor een betere betrekking.²²

²⁰Van Aerssen p. 89.

²¹De bewering dat het ambt van secretaris geen weg opende naar een post van ambassadeur is afkomstig van Heringa p. 81.

²²*Br.* 1 no. 271; Van Aerssen aan Huygens, 2 juli 1625.

François van Aerssen, diplomaat en beschermheer van Huygens. Door Michiel Jansz. van Miereveld, Rijksmuseum Amsterdam

Huygens' reisjournaal

Op zijn reis naar Venetië had Huygens dus heel wat schrijfwerk te verrichten gehad. Naast het werk als secretaris moest hij ook de familie in Den Haag op de hoogte houden middels brieven.²³ Misten zijn ouders daarin misschien het een en ander dan zouden ze dat bij thuiskomst wel kunnen lezen in het reisjournaal. Dat bleef hij boven alles consciëntieus bijhouden, zoals hij schreef aan zijn ouders:²⁴

Peut estre qu'en mon journal il se trouvera quelque chose de plus particulier. Mais avec vostre permission je désire de réserver cela à mon retour. Je n'espargne point de peine à soigneusement tenir note de ce qui me semble le mériter.

Wellicht zullen er in mijn journaal wat meer bijzonderheden te lezen zijn. Maar met uw permissie wil ik dat voor mijn thuiskomst bewaren. Ik ontzie me geen enkele moeite om er zorgvuldig alles in op te tekenen wat het noteren waard is.

De grote hoeveelheid reisverslagen uit de vroegmoderne tijd is zeer divers van aard.²⁵ In vormgeving variëren ze van dagboeken en brieven, tot memoires en journaals. Ook de literaire kwaliteit ervan loopt sterk uiteen. Sommige verraden geen enkele schrijversambitie en ontstijgen nauwelijks het niveau van een opsomming van verblijfplaatsen met summier observaties. Andere auteurs maakten veel werk van hun verslag. Dat toont zich in de verzorging van de taal, het gebruik van literaire citaten en de consciëntieuze verslaggeving zonder lacunes, waarin panoramische beschrijvingen met de grove kwast worden afgewisseld met fraaie kleurrijke details. Huygens heeft hij aan het journaal van zijn reis naar Venetië de uiterste zorg besteed. Als taal koos hij het Frans. Dat paste bij de diplomatieke context van de reis en gaf bovendien een tastbaar bewijs van zijn capaciteiten. Op enkele plaatsen heeft hij zich laten verleiden tot citaten uit de klassieke literatuur. Wanneer bijvoorbeeld het Lago Maggiore beschreven wordt en daarbij ter sprake komt hoe het meer van een kabbelende spiegel plotseling kan veranderen in een bulderende branding, haalt de auteur een beroemd vers aan uit Vergilius' lof op Italië:²⁶

Il se voit ceint la pluspart des hauts montagnes d'Italie jusqu'à devers Tirol, dont il est dangereux à naviger pour les tempestates soudaines, qui y naissent. J'y apprins la verité du vers de Virgile, 'Fluctibus et fremitu surgens Benace marino'.

Rondom het meer zie je het grootste deel van de Italiaanse hoge bergen en wel tot aan de kant van Tirol. Vanwege de stormen die er plotseling opsteken, is het gevaarlijk er te varen. Ik leerde hier de waarheid kennen van Vergilius' vers: 'Meer van Benacus, met uw bulderende golven aanzwellend tot een ware zee'.

Of als de reis in het zuiden van Duitsland langs Tuttlingen voert, wenst Huygens daar in het voetspoor van Tiberius op zoek te gaan naar de bronnen van de Donau. Al in de

²³De meeste brieven aan zijn ouders zijn verloren gegaan. De resterende zijn, voor een groot deel in parafraze, uitgegeven door J.A. Worp *Br.* 1 nos. 78-88. Zie ook zijn inleiding p. xxxviii n. 1.

²⁴*Br.* 1 no. 81; Huygens aan zijn ouders 19 mei 1620. Worp parafraseert summier, de tekst is overgenomen uit het handschrift KA XLIX1, fol. 108

²⁵Voor een overzicht zie Lindeman.

²⁶*Georgicon* 2,160.

oudheid waren ze zo beroemd dat de Romeinse keizer er speciaal een bezoek aan had gebracht:²⁷

Il me print bien la mesme envie qu'à l'Empereur Tibere, qui, se trouvant au lac de Constantz, destina un jour pour aller à la source de cette grande riviere; il n'y a que 4 ou 5 heures de chemin de Dutling au Schwarzwald, mais le temps me manqua.

Ik werd gegrepen door hetzelfde verlangen dat ook keizer Tiberius had gekoesterd toen hij zich bij het meer van Constantz [de Bodensee] bevond en er een dag voor uittrok om naar de bron van deze grote rivier te gaan. Het is vanuit Tuttlingen slechts een tocht van vier of vijf uur naar het Zwarte Woud. Maar het ontbrak mij aan tijd.

Natuurlijk vormt niet alleen de klassieke cultuur zijn referentiekader. De steile wanden die langs de Zwitserse Wallensee oprijzen worden afgemeten aan het hoogste punt van zijn geboorteplaats: 'plus de deux fois la hauteur du clocher de La Haye'. De watervallen van Schaffhausen lijken vanuit de verte stil te staan, zodat je er gemakkelijk 'een schilderij in kleur' van zou kunnen maken. Als de auteur vertelt over de ontberingen op de toppen van de Alpi Bergamasche bij Morbegno komt het hem voor dat de hut waar zij schuilen tegen de jagende sneeuwstormen wel een goede indruk geeft van de omstandigheden waarin de mannen van Willem Barentsz ruim 20 jaar eerder overwinterden in het Behouden Huis: 'viff pourtraict de l'habitation de Nova Sembla'. Toen Huygens trouwens voor het eerst vanuit de verte zicht kreeg op de Alpen, kon hij dat beeld aanvankelijk niet thuisbrengen en zag hij de bergen aan voor enorme stapelwolken.

Niet alleen in zijn literaire vormgeving is het journaal een juweeltje. Huygens toont zich op vrijwel elke pagina van zijn schrift een leergierige student op educatiereis die alles wat hij ziet en meemaakt indrinkt. Hij heeft een scherp oog voor het diplomatiek handelen van 'Monsieur l'Ambassadeur', voor de ontvangsten, égards, ontmoetingen en de ceremoniële wijze van tafelen, voor de ligging van de steden die worden aangedaan, hun gesteldheid en bewoners. Tevens verneemt de lezer hoe hij contacten legt met hooggeplaatste personen, grote buitenlandse geleerden bezoekt en kijkjes neemt in beroemde universiteiten. Het oponthoud in Heidelberg gebruikte Huygens bijvoorbeeld niet alleen voor een bezoek aan het schitterende hooggelegen paleis met de beroemde echozaal en de tuinen met grotten en fonteinen van Salomon de Caus. Ook bracht hij er een bezoek aan de keurvorstin-douairière Louisa Juliana, dochter van Willem van Oranje. Zij ontving hem hartelijk en vroeg geïnteresseerd naar Huygens sr., haar vaders vroegere secretaris. Tevens legt hij er contact met de geleerden Dionysius Gothofredus, hoogleraar in de rechten, en Janus Gruterus, die hem een rondleiding gaf door de rijke boekencollectie van de Bibliotheca Palatina. Eens stukje verder in het journaal beschrijft de auteur zijn bezoek aan de oude academiestad Tübingen, waar hij even de tijd heeft genomen om rond te kijken in de auditoria:

ze zien er vrij aardig uit, maar halen het lang niet bij die van ons in Leiden, net zo min als de bibliotheek, waar zich nochtans een aanzienlijke hoeveelheid boeken bevindt.

Het arrogante Leiden maakte zijn naam weer eens waar, en deed dat ook toen Huygens op de terugweg het beroemde Anatomisch Theater van Padua ging

²⁷Tiberius' bezoek aan de bronnen staat beschreven bij de antieke geograaf Strabo (7,292).

beziichtigen: wel mooi maar toch zeker niet zo 'dat het in de schaduw van het onze in Leiden kon staan'.

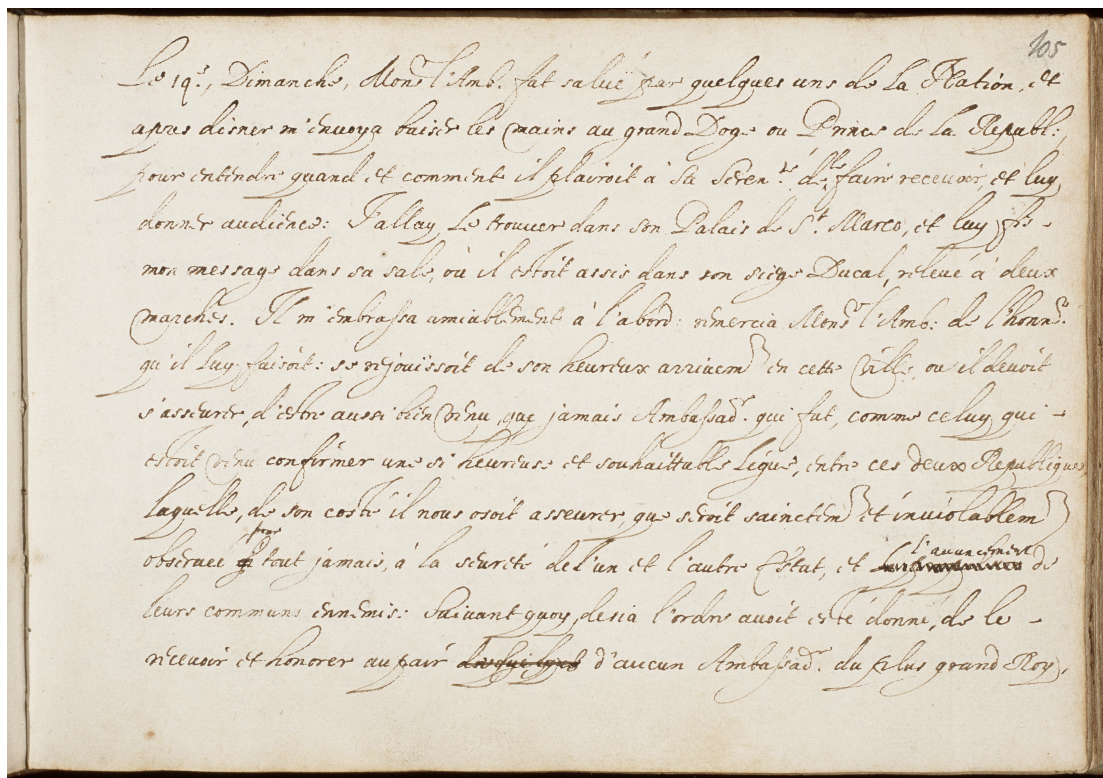
Ten zuiden van de Alpen geniet Huygens volop van voornamen steden als het chique Vicenza en het majesteitelijke Verona waar hij de *passeggiata* in de avondkoelte met genoeg gadeslaat tegen het decor van antieke monumenten of Palladio's recente bouwwerken. Met veel gevoel voor *decorum* wordt verslag gedaan van de ontvangst in Venetië en het optreden van de Staatse woordvoerder in de Sala del Collegio. Tegelijk beschrijft hij de Italiaanse muziek en de concerten die hij in de stad kon bijwonen van onder anderen de beroemde maestro di capella di San Marco, Claudio Monteverdi. Hij observeert schilderijen, beeldhouwwerken en verzamelingen van antieke en contemporaine kunst, zoals de collectie van de 'honorato mercante Fiamengo' Daniel Nijs.²⁸ Ook in het classicistische paleis van Procuratie, ontworpen door Scamozzi, ziet hij een grote verzameling gave antieke beelden, 'un bel amas des plus entieres statues antiques, qu'il se puisse trouver en lieu du monde'. De beroemde bibliotheek van Sansovino met de boekenverzameling van Francesco Petrarca blijft tot zijn teleurstelling gesloten, omdat, hoe Italiaans, de bibliothecaris onvindbaar is. Ter compensatie worden hem wel de rijke *tesori* van de basiliek van San Marco getoond.

Natuurlijk bezoekt hij de scheepswerven van de zeemacht, het vermaarde Arsenaal met zijn 'ongelooflijke equipage, zowel voor de land als de zeemacht'. Dat 'cleyne stedeken, gelegen aen eenen hoek vande stadt' herbergde destijds permanent meer dan tweeduizend mensen en een vloot van honderden schepen.²⁹ Ook neemt hij een kijkje bij de glasblazers op het eiland Murano. Al sinds de vroege middeleeuwen herbergde de lagunestad immers Europa's voornaamste glasproductiecentrum en Venetiaans glaswerk was een uitgesproken luxe-artikel. Huygens kocht er zich arm aan souvenirs, waaronder een prachtige spiegel voor zijn moeder, om die samen met even rijk aangeschafte muziek te laten verschepen. Tot zijn verdriet zou de lading nooit arriveren, omdat ze onderweg op de Middellandse Zee werd onderschept door Noord-Afrikaanse piraten.

Naast al deze grote observaties is er in het journaal ook aandacht voor de *petite histoire* van het moment, die de vertelling de kleur van het dagelijks leven op reis geven. Slechte wegen doen herhaaldelijk rijtuigen kantelen, het weer zit niet altijd mee zodat men soms doorweekt en verkleumd aankomt op de plaats van bestemming, en als één van de jongelui uit het gezelschap 's avonds voor de grap zijn musket bij het open raam afvuurt, raakt het hele dorp overstuurd en kost het de grootste moeite (en heel veel wijn) om de emoties tot bedaren te brengen. De hoge rotswanden langs de Rijn bij de Loreley inspireren niet tot verheven poëzie, maar tot het lossen van de musketten die daar klinken als kanongebulder en wel drie keer resoneren. Meer dan een gebeurt het ook dat de paarden op hol slaan bij een welkomstsaluut, waardoor berijders worden afgeworpen en in het tumult gewond raken. Eén keer zelfs meent Huygens dat er een regelrechte aanslag op het convoyerende escorte wordt gedaan, wanneer er bij het saluut door de burgerwacht in Padua drie meegereisde *capelletti* tegelijkertijd gewond raken en van hun paard vallen.

²⁸De collectie van Nijs in het jaar 1615 wordt uitgebreid beschreven in Scamozzi's *L'Idea della Architettura Universale*, zie Logan pp. 139-42.

²⁹*Van Aerssen* pp. 125-6.

Huygens' journal op 14 juni 1620: zijn ontmoeting met de doge van Venetië.
Koninklijke Bibliotheek Den Haag, sign. KA. XXXIX, p. 105

Het journal is samen met de auteur over land teruggekeerd naar Den Haag. Tot een uitgave is het niet gekomen, maar wel heeft het werk ook buiten de familie gecirculeerd in bredere kring. Justinus van Nassau bijvoorbeeld, de voormalige ambassadeur in wiens gezantschappen François van Aerssen op jongere leeftijd nog secretaris was geweest, heeft het onder ogen gehad. Ook is het met genoeg gelezen door humanisten als Daniël Heinsius en Caspar Barlaeus.³⁰ De auteur schuwde dus niet zijn reisjournal onder ogen te brengen van de grootste literatoren van zijn tijd en dat wijst erop dat hij er bepaalde literaire waarde aan toekende. Een andere aanwijzing wordt gevonden in de autobiografie, die Huygens bijna zestig jaar later heeft geschreven. Als grijsaard van 82 jaren oud construeert hij daarin zijn eigen nagedachtenis in een terugblik op het gehele leven. Komt hij daarbij te spreken over zijn tocht naar Venetië dan vertelt hij niet alleen uitvoerig, maar wijst hij de lezer bovendien expliciet op het bestaan van het journal 'dat na mij zal voortleven'. Het reisjournal is dan onderdeel geworden van het beeld dat de auteur als zijn onvergankelijke nagedachtenis wil doen voortbestaan.

Reisjournal en autobiografie

Doordat Huygens in zijn autobiografie de reis nogmaals vertelt, beschikken wij thans over twee versies van een stukje persoonlijke geschiedenis. De latere versie steunt goeddeels op het journal dat tijdens de reis zelf is vastgelegd, ook al stonden bepaalde indrukken de oude auteur nog levendig voor de geest. Venetië zelf,

³⁰Zie Br. 1 no. 93; Huygens aan Daniel Heinsius, 8 okt. 1620; 1 no. 355; Huygens aan Caspar Barlaeus, 4 juni 1627; Barlaeus schreef op het journal een lofdicht, *Poemata, Pars II* (ed. Amsterdam, 1646), p. 129; 1 no. 352; Justinus van Nassau aan Huygens, 13 apr. 1627. Zie ook Heringa pp. 245-8

bijvoorbeeld, de stad van licht waar de zon en het kleurenspeel van de huizen worden versterkt door de reflecties in het water, had letterlijk een oogverblindende indruk gemaakt. De 23-jarige had nog nooit zoiets gezien en was verbijsterd bij de aanblik. Zestig jaar later was die verrukking er nog steeds.³¹

Venetië! Hoe ik ook poog u te roemen, alles schiet te kort voor een stad die zelfs met de hoogste lof ontsierd wordt. Vergeef Huygens dat hij over u, uw pracht en grootsheid, zwijgt. Het is u niet ontgaan hoe u hem toen in zijn jeugd trof met stomme verbijstering, hoe zijn ogen verblindden in uw zee van licht, en weet dat hij nu op hoge leeftijd nog steeds niet bij zinnen is gekomen.

De ruimte die in Huygens' autobiografie ingeruimd is voor het verslag van de reis, zegt veel over het belang dat de auteur er terugblikkend op zijn leven aan heeft gehecht. Van de totale omvang van het levensverhaal, ruim 2100 verzen, zijn er maar liefst 300 gewijd aan het Venetië-avontuur. In Latijnse hexameters beschrijft de auteur de route per rijtuig en Rijnboot door Duitsland, per paard door de Alpen, en langs de steden in Noord-Italië. In de lagunestad aangekomen volgt zijn eerste bezoek aan de doge om te informeren naar het protocol, en het veelbetekende antwoord dat de Staatse gezant het hoogste eerbetoon ten deel zal vallen:³²

Qui a Regibus, inquit,
Ad Venetos missis solenni more Ministris
Summus habetur honor, summum, confidite, vestro
Deferri placitum est: faciet Respublica, quanto
Vestra sit in pretio hic, quanti noua foedera, quanti
Iam veluti Batauo conterminus Adria Rheno,
Fama sciat, totique sciens enunciet Orbi.

'Het hoogste eerbetoon,' sprak de doge, 'dat wij hier naar plechtige gewoonte toekennen aan onderdanen die door koningen naar Venetië worden uitgezonden, dat hoogste eerbetoon belooft ons, wees hiervan verzekerd, uw gezant ten deel te doen vallen. Venetië zal zorgen dat de Faam zal weten en aan de gehele wereld verkondigt hoe hoog in achting hier uw republiek staat, hoe hoog zij het nieuwe verbond stelt, dat als burens de Adriatische Zee en Nederlandse Rijn aaneensluit.'

Het gewichtige moment waarop de doge in zijn Palazzo Ducale Huygens te woord stond is in de autobiografie rijkelijk aangekleed ten opzichte van het reisjournaal. De gezaghebber is een sprekend personage met formuleringen van een bijzonder hoog register. Het reisjournaal geeft een zakelijk verslag:

Suivant quoy desia l'ordre avoit esté donné de le recevoir et honorer au pair d'aucun ambassadeur du plus grand roy du monde; faisant toutefois supplier Monsieur l' Ambassadeur, qu' il luy pleust avoir patience jusqu' à Mardi, pour devoir estre le lendemain, Lundi, empesché aux sollemnitez de la feste de Santo Vito.

Vervolgens zei hij dat er al orders waren gegeven hem te ontvangen en eren als een ambassadeur van de grootste koning ter wereld. De doge liet de gezant echter verzoeken geduld te hebben tot dinsdag omdat hij maandag verhinderd was vanwege de plechtigheden rond het feest van Santo Vito.

³¹*Mijn leven* 1,675-680.

³²*Mijn leven* 1,689-696.

De autobiografie is dus evident meer dan een hervertelling in Latijnse verzen. Met het reisjournaal op de schrijftafel modelleert de auteur zijn avontuur door enerzijds mindere belangrijke gebeurtenissen in te korten of te verzwijgen en aan de andere kant gebeurtenissen van gewicht een accent te geven. Dat is natuurlijk de bevoorrechte retrospectieve positie van de 82-jarige auteur ten opzichte van de reizende schrijver die dag voor dag zijn wederwaardigheden noteert. Pas achteraf kan immers de betekenis op volle waarde worden geschat. De jonge Huygens kon bijvoorbeeld niet weten, toen hij de terugreis aanvaardde, dat hij Italië nooit in zijn leven nog zou weerzien. Dat moment van afscheid krijgt in het reisjournaal dan ook nauwelijks aandacht. Daarentegen geeft de terugblikkende Huygens een bijzonder emotioneel en zelfs omineus karakter aan Van Aerssens opdracht om zich gereed te maken voor de terugreis:³³

Ad reditum comites propere jubet esse paratos
 Ipse in procinctu. De me scis, Itala tellus,
 Itala tellurum tellus et flos et ocella,
 Quanto te gemitu, quot per suspiria, cuius
 Vix in vestibulo Coelum gustasse videbar,
 Linqvendam sensi: de montibus Apennino
 Nunc reliquo tantum, quo te, Florentia florens,
 Emenso, te Parthenope, te, Roma, videndi
 Copia quam facilis quamque opportuna fuisset!
 Cedendum fuit imperijs utriusque Parentis,
 Arssenijque domum reuocantis paene paternis.
 Cessimus heu! veroque mihi nimis omine vates
 Egredimur, dixi, Terris, quas nulla videndi est
 Causa reuersura; aeternum, Florentia florens,
 Parthenope, aeternum, aeternum mihi, Roma, valete.

De reisgenoten gaf hij opdracht zich snel op te maken voor de terugtocht en zelf stond hij al klaar. Maar van mij, Italië, land der landen, mijn bloem en oogappel, van mij kent u de pijn en droeve zuchten, toen ik amper in uw voorportaal de smaak van de hemel leek te proeven, en besepte u weer te moeten verlaten. Van alle bergen restten nu alleen nog de Apennijnen. De ideale mogelijkheid lag voor het grijpen om die nog over te steken en dan u te zien, bloeiend Florence, u, Napels, en u, Rome! Maar ik diende te gehoorzamen aan het gezag van beide ouders en Van Aerssens bijna vaderlijke dwang om huiswaarts te keren. Gehoorzaam ben ik gegaan, helaas, en pijnlijk waar was wat ik toen voorspelde: 'Wij nemen afscheid van een land dat me niet vergund zal zijn ooit nog te bezoeken. Voor altijd, bloeiend Florence, voor altijd en eeuwig, Napels en Rome, vaarwel.'

Een tweede factor die verantwoordelijk is geweest voor de uiteenlopende weergave van dezelfde geschiedenis, is ten slotte het doel van de teksten. Wat hadden de schrijver van het reisjournaal en de autobiografie voor ogen met hun verslag? Dat is natuurlijk een gevaarlijke vraag, want doden spreken niet. Toch zijn er aanwijzingen. Afgezien van de drang tot onsterfelijkheid die feitelijk elke literaire schepping aankleeft, bestaat er voor beide teksten een door de auteur zelf omschreven doelstelling. Op de terugweg, in Basel, heeft Huygens bij zijn reisverslag een Latijns gedicht geschreven waarin hij het journaal laat spreken tot de lezer. De verzen vertellen dat het schrift 'licht' was toen het aan de reis begon, maar als een sneeuwbal zwaarder en zwaarder werd naarmate het gaandeweg door zijn meester beschreven werd. Dan richt het zich tot de lezer en prijst hem gelukkig dat die in de leunstoel gezeten dezelfde reis kan maken: 'Wie evenveel landen wil leren kennen zonder op

³³*Mijn leven* 1,725-739.

weg te gaan, neme de vlijtige aantekeningen van mijn meester ter hand. Hij zag het, u leest het. Hij zwoegde, u zit achterover.' Het journaal is dus zonder meer een directe weergave van de reis. De lezer treedt in het voetspoor van de schrijver.

In Huygens' autobiografie is er meer aan de hand. Dat werk is opgezet vanuit de traditionele (auto-)biografische doelstelling dat het beschreven leven tot voorbeeld kan dienen voor de lezer. Het verhaal is een afweging van goed en slecht, 'hoezeer ik het waard was te leven en hoezeer niet', en beide kanten hebben hun exemplarische functie. Het eerste strekt tot navolging, het laatste tot waarschuwing. 'Was er iets goeds in wat ik heb gedaan,' spreekt de auteur aan het slot tot zijn lezers, 'dan gebruiken jullie dat. En doe dat niet waar je meent dat ik van de rechte weg af op het verkeerde pad ben afgedwaald.' Dat exemplarische kader heeft zijn stempel gedrukt op enkele gedeelten van de reisbeschrijving in de autobiografie. Zo heeft de auteur aan zijn observaties in Venetië een compacte passage besteed, waarin het educatieve aspect van de reis, het 'voir et apprendre', op 'voorbeeldige' wijze tot uiting komt. In een gerubriceerd overzicht noemt de auteur verschillende aandachtspunten van het leerproces: de schone kunsten naast de economische middelen, het militair potentieel en de staatsinstelling.³⁴

In Venetis certe, quantum mandata vacare
Et commissæ meæ siuere negotia curæ,
Neglectum nihil est oculo indagare voraci:
Musica perspecta est auide, Pictura, Poesis,
Fana, Fora, Statuæ, veteris præcepta Vitruuij
Exemplis firmata novis et marmore vivo;
Insolitâ nobis structuræ mole Triremes,
Murânâ Aegijpti cineres fornace fluentes;
Aemula Crystalli Crystallina vitrea vivæ
Plana, caua, speculo illa oculisque, hæc oribus apta:
Imperij majestatem quibus artibus ingens
Bis sex centenos Respublica rexit Annos
Non obiter didici, Magno collecta Senatu
Inclusus Proceres inter suffragia vidi,
Ipsa pilam coeca manus hæc in pyxide mersit.

In Venetië heb ik zoveel de mij toegewezen taken en bezigheden daar tijd voor lieten, niets laten ontsnappen aan het onderzoek van mijn hongerige ogen. De muziek heb ik er gretig bestudeerd, de schilderkunst en poëzie, de kerken, pleinen en beelden, de klassieke leer van Vitruvius, hardgemaakt in moderne voorbeelden van zuiver marmer, de bouw van die voor ons ongekend grote galeien, de ovens van Murano waar Egyptisch as smelt tot zuiver kristal overtreffend kristallijn in platte en holle vorm, de een voor spiegels en oog, de ander voor aan de mond. Ook heb ik kennis genomen van de wijze waarop de enorme republiek al tweemaal zeshonderd jaar haar soevereine rijk bestuurt. In de Grote Raad heb ik tijdens een zitting gezien hoe de stemmen worden opgehaald en toen heeft ook de hand die dit schrijft, in zo'n blinde bus een stemsteentje gestopt.

Het is duidelijk dat de auteur met woorden als 'onderzoek' (*indagare*), 'bestuderen' (*perspecta*) en 'kennis nemen' (*didici*) onderstreept dat hij in de lagunestad niet alleen 'geswierd en gesnuffeld' heeft, maar naar Lipsius' advies ook 'ondersocht' en 'geleerd'. Deze passage in de autobiografie is dus een exemplarische beschrijving die de lezer het 'rechte reysen' voor ogen stelt.

Naast navolgenswaardige voorbeeldigheid toont de autobiografie ook gebeurtenissen die fungeren als een waarschuwend exemplum van hoe het niet moet.

³⁴*Mijn leven* 1,740-754.

Een fraai staaltje van dergelijke retrospectieve zingeving levert het verslag van de beklimming van de kathedraal van Straatsburg. Thans nog steeds een attractie van formaat kon de 142 meter hoge toren met zijn ingenieus gedraaide trappenhuis (in de volksmond *Schnecken*) ook in de zeventiende eeuw de reiziger tot een beklimming verleiden. Dus toen de gezant op de terugweg een rustdag inlaste, nam Huygens de gelegenheid te baat om de stad eens vanuit de hoogte te gaan bekijken. Eerst het reisjournaal:

Pour n'omettre le principal de ce qui se void de beau à Strasbourg, je me fis mener sur le clocher du Munster, bastiment superbe et artificiel, autant qu'il se peut imaginer. De hauteur il a 660 degrez, quatre divers escaliers aux costez jusques la, où l'ouvrage se plie en pointe, où il en a 8 tout à l'entour, petits et estroits, ainsi que sa forme requiert, mais estrangement bien bastiz, percez à jour d'un et d'autre costé et cependant fort assurez à monter, si ce n'est tant au haut de la pointe, où ils terminent, dont plusieurs perdent courage d'y aller; le Roy de Boheme d'à present eut la curiosité de monter au sommet, où je trouvoy sa jartiere, qu'il y pendit pour memoire, que ceux de la ville eurent si agreable, qu'ilz la firent couvrir d'une retz de cuivre.
Ce soir on relouä les mesmes carosses [...].

Om het belangrijkste wat er aan moois te zien is in Straatsburg niet te missen liet ik me meenemen naar de toren van de Münster, een enorm bouwwerk en onvoorstelbaar kunstig. Hij is 660 treden hoog, met vier verschillende trappen aan de zijkanten tot het punt waar het werk zich buigt naar één punt. Daarvandaan lopen er acht trappen aan alle zijden, die klein en smal zijn. De vorm maakt dat noodzakelijk, maar ze zijn uitzonderlijk goed gebouwd met openingen aan beide kanten en toch heel veilig om te beklimmen, uitgezonderd ter hoogte van de spits, waar de trappen ophouden. Daarom durven velen er niet naartoe te gaan. De huidige koning van Bohemen had de nieuwsgierigheid om helemaal naar de top te klimmen, alwaar ik zijn kousenband aantrof, die hij daar ter herinnering ophing, wat de stadsbewoners zo leuk vonden dat ze er een koperen net over hebben laten spannen.
Die avond werden dezelfde koetsen gehoord [...].

Straatsburg (detail). Matth. Merian, Topographia Alsatie. Frankfurt am Main, 1663

De opletende lezer is het tussen de regels door duidelijk geworden dat Huygens op het punt waar de trappen ophouden en de veiligheid niet langer gegarandeerd is, toch verder is geklommen. Het merkwaardige aandenken van de koning van Bohemen trof hij immers helemaal in de spits van de toren. Dat het hem daar behoorlijk kwalijk is vergaan, blijkt evenwel uit niets. Wie daarentegen de gebeurtenis in de autobiografie leest, slaat de schrik om het hart. De biograaf Jorissen, die zijn studie over het leven van Huygens verrichtte in de jaren '70 van de 19e eeuw, beschikte uitsluitend over de laatste versie en kwam zelfs tot de conclusie dat de 'gymnastische oefening' Huygens duur te staan had kunnen komen en 'den onderzoeker van het verband tusschen zijn leven en werken de taak zeer had kunnen bekorten'.³⁵ De autobiografie presenteert de gebeurtenis namelijk zodanig dat hij functioneert als een voorbeeld van letterlijke en figuurlijke hoogmoed. De opgang van de draaiende trappen wordt beschreven in een kleurrijke metafoor uit de valkenjacht. Cirkelend won Huygens steeds meer hoogte maar verloor geleidelijk de realiteit uit het oog. Dat bracht hem ertoe boven de trappen uit langs de buitenzijde van de torenwand aan uitsteekseltjes helemaal naar de spits te klimmen. Op dat punt verandert de toon van de beschrijving en veroordeelt de auteur zijn daad. Met ironie prijst hij zijn dwaasheid als een heldendaad die kleine jochies in verrukking brengt (een citaat uit de Romeinse satirendichter Juvenalis)³⁶, en als een voorbeeld van Hollandse onverschrokkenheid op zee. Om het exemplum zijn volledige overtuiging te geven benadrukt *Mijn leven* tot slot de doodsangsten, de tol die voor de hoogmoed betaald moest worden. Dat de koning van Bohemen op de torenspits was voorgeweest, getuige zijn kousenband, wordt in het levensverhaal om begrijpelijke redenen verzwegen, want dat zou juist afbreuk doen aan het exemplarische effect van jeugdige hoogmoed die hem ertoe bracht hoger te streven dan iemand ooit zou gaan.³⁷

Magnificos Argentinae praevertere muros
 Non valeo, nisi praemonito, si forte meorum
 Hic aliquis tentare gradus in Turre stupenda
 Audeat; inscendat Cochleas impune quaternas
 Octonas etiam (quibus, ut facit Ardea gijros
 Ardua Falconem fugiens, inclusus et ipse,
 Liberaque in vacuo glomerans vestigia Coelo,
 Ardea gyrando factus vel Falco videbar)
 Me non inuito perget conscendere, in unum
 Admiraturus coeuntia culmina culmen.
 Qui supra Cochleas sine septo surgit in altum
 Terribili paries perpendiculo praeruptus
 Scanditur insanis: quos insanissimus inter
 Ipse manu arripiens clauos uncosue subinde
 Prominulos et mox pedibus, quasi fulcra fauentes,
 Euado ad summi fastigia culminis: illuc
 Grande operae pretium est vitae discrimen adsse,
 Ut pueris placeas et declamatio fias:
 Scilicet e summis aplustria tollere malis
 Non formidantes Batauos vel nocte, vel ortâ
 Tempestate ratem saeue quatientibus undis,
 Quis pudor, immotâ vel nubes tangere Turri

³⁵Jorissen 1871, p. 64.

³⁶Juv. 10,167.

³⁷*Mijn leven* 1,785-815.

Nolle metu! Has nugas procul, o venture meorum
Sanguis, habe. Nam si referam descensus ab illo
Culmine quis fuerit, quantae vertiginis horror
Argentorati fastigia despectanti
Denuo me sine cancellis manuumque pedumque
Subsidio nixum retro vestigia ferre,
Donec ad illustres Cochleas sine labe redirem,
Nec mihi, nec vobis gratam narrauero facti
Historiam, cuius neutri meminisse velimus.

Het grootse Straatsburg kan ik niet passeren zonder een waarschuwing voor het geval dat één der mijnen zich hier ooit in die duizelingwekkende toren naar boven zal wagen. Laat hij gerust in het viervoudige slakkenhuis de trap opgaan en dan zonder enig bezwaar in het achtvoudige de weg omhoog vervolgen (waarin ik ook zelf, cirkelend als een hemelhoge reiger op de vlucht voor een valk, de eindeloze trap in de ijle hoogte opvloog en door al het gecirkel dacht dat ik een reiger of valk was geworden) om daar met verwondering al die spitsen tot één spits te zien samenkomen. Maar dan die levensgevaarlijke torenwand te beklimmen die boven de slakkenhuizen zonder enige omheining angstaanjagend loodrecht de hoogte ingaat, dat doen idioten. En de grootste was ik zelf, toen ik me daar direct met mijn handen optrok aan puntige en hakige uitsteekseltjes, vervolgens ook met mijn voeten wel dacht te kunnen steunen, en zo tot in het topje van de spits ben geklommen. Ja, ja, absoluut de moeite waard je leven daar te gaan riskeren om jochies in verrukking te brengen en voer voor spreekbeurten te leveren! Als wij onverschrokken Hollanders scheepswimpels uit de hoogste masten weten te halen, zelfs bij nacht en ontij als hoge golven het schip woest heen en weer beuken, wat een nederlaag is het dan om op een toren die niet eens beweegt niet naar de wolken te willen reiken, omdat je bang bent! Houden jullie dit soort fratsen alsjeblijft ver van je, kinderen van mijn bloed. Want als ik jullie zeg hoe ik van die spits omlaag ben gegaan, hoe ik duizelde van angst om met de blik op de Straatsburger daken ver in de diepte, nog een keer zonder hekwerk en met handen en voeten mijn weg terug te vinden tot ik zonder misstap weer bij de fameuze slakkenhuizen was, dan vertel ik een verhaal dat mij noch jullie plezier zal doen, over een daad waar geen van ons nog graag aan terug wil denken.

Tot besluit

Heelhuids en vol verhalen keerde Huygens op 7 augustus 1620 terug in Den Haag. Wat hij meegemaakt had, vertelde hij uitgebreid in huiselijke kring. Voor vader, moeder, zussen en broer was het een feest om de verloren zoon zijn tocht te horen herbeleven: het geploeter in de Alpen, de pracht van Venetië, de rijke banketten, de gewoonten en kleding in al die buitenland steden, 'stuk voor stuk verhalen die gemakkelijk uitliepen tot middernacht'. Ongetwijfeld met trots zal hij verslag hebben gedaan van zijn ontmoetingen met vooraanstaande geleerden en ook met hooggeplaatste regeringslieden. Dat laatste was te danken geweest aan de diplomatieke entourage waarin hij samen met Van Aerssen had gereisd en ook zijn eigen functie als secretaris van het gezantschap had bekleed. De beloning voor die bijdrage was dat de ambassadeur bij latere gelegenheden opnieuw een beroep zou doen op de kwaliteiten van zijn beschermeling. Het grootste loon van de reis vond Huygens echter in het navertellen: 'Iedereen vraagt en alleen jij geeft alle antwoorden, zodat je het idee hebt dat je met al die vrienden opnieuw je reis maakt. Dat is leven in tweevoud of vaker nog, en naar eigen believen herhaald genot.'

Voor de lezer opent zich het genoeg in Huygens' reisjournaal, dat in deze uitgave voor het eerst in vertaling en geannoteerd beschikbaar is.

TEKST EN VERTALING

LIBELLUS LECTORI

Cum Batauis Venetas socialis dextera vireis
Iungeret, et geminus mutua ferra Leo:
Tanta cui Proceres voluere negotia curae,
Transyt has, peregre me comitante vias.
Hinc leuis in modicam creui cum foenore molem,
Qualis in affixas massa voluta niueis.
Qui totidem pernosse volet, non visere, fineis,
En teneat Domini sedula scripta mei,
Et sine dente jocos; expertes criminis horas,
Innocuas nocteis, et sine labe dies.
Vidit hic, ille sciet: tulit hic, fugit ille labores;
Quaero, cui cuius gaudia pluris erunt ?
Fallor, an ex trutina feret aequior arbiter aequa,
Ille tulit mentem, quo tulit iste pedes;
Sed Patrios posthac fugias praeposterus agros,
Si pote quos nōris non adysse locos.

HET JOURNAAL TOT ZIJN LEZER

Toen Venetië en de Republiek hun macht wilden bundelen
Tot een paar van leeuwen met stalen strijdkracht,
Is hij die op last van onze regering deze missie ging uitvoeren
In den vreemde op weg gegaan met mij in zijn gevolg.
Eerst licht ben ik langzaam dikker geworden
Als een sneeuwbal die rolt en groeit.
Wie evenveel landen wil leren kennen zonder op weg te gaan,
Die neme de vlijtige aantekeningen van mijn meester ter hand,
Vermaak zonder leed, ongestolen uren,
Nachten niet verkwanseld en dagen vrij van smet.
Hij zag het, u leest het. Hij zwoegde, u zit achterover,
Wiens plezier zal wie het meest heugen?
Ik vermoed dat een eerlijke jury beide schalen in balans ziet.
In het hoofd gaat de lezer in het voetspoor van de schrijver.
Je zou toch gek zijn om na lezing het vaderland alsnog te verlaten
Want zonder er geweest te zijn de plaatsen te leren kennen .
In ieder geval zou het raar zijn om na lezing alsnog huis en haard te verlaten
Als je plaatsen kan leren kennen zonder er geweest te zijn.

Welke reiziger liet in het vaderland ook zichzelf achter?¹

HET JOURNAAL TOT DE LEZER

Toen Venetië en de Nederlanden elkaar de hand reikten
En beide leeuwen hun zwaarden verenigden in een verbond,
Zond onze regering ter bekrachtiging van het verdrag een ambassadeur
Naar de Lagunestad, en ben ik in zijn gevolg meegereisd.
Licht begonnen won ik met dagelijkse bijdragen aan gewicht,
Als een sneeuwbal die bij iedere omwenteling aangroeit.
Wie al die plaatsen wenst te leren kennen zonder erheen te willen gaan,
Neme deze vlijtige aantekeningen van mijn meester ter hand,
Vermaak zonder leed, onschuldige tijden,
Nachten vrij van zonde en dagen zonder smet.
Hij zag het, u leest het. Hij zwoegde, u zit achterover:
En wie heeft er het meeste plezier?
Een eerlijke jury zal de balans in evenwicht zien.
In het hoofd volgt de lezer de schrijver op de voet.
Maar het zal geen zin meer hebben om daarna alsnog het vaderland te verlaten
Want u heeft zonder er geweest te zijn het buitenland al leren kennen.

CONSTANTER

Basel, 25 juli 1620

Wie vindt dat er in een boek als dit niet zoveel uiteenlopende dingen mogen staan,
En erover valt dat ernst wordt gemengd met scherts,
Laat die ouwe zeurkous zijn zegje gedaan hebben
En luisteren: het een is geschreven voor moeder, het ander voor vader.
Die twee zijn samen één, één zijn hun beider gedachten,
Dus laten zij lezen. Waarom zou een boek geen tweeling mogen zijn?

CONSTANTER

Speyer, 29 juli 1620

¹ Hor. *Carm.* 2,16 vs. 19.

In naam des Heeren

MDCXX

April

De 25e, rond twee uur 's middags, vertrokken we in zes rijtuigen vanuit Den Haag. 's Avonds tegen zeven uur kwamen we aan in Bodegraven, waar we overnachtten.

De 26^e, zondag, leek het mijnheer de ambassadeur beter om in verband met de paasviering pas 's middags Utrecht binnen te rijden. Om negen uur liet hij het ontbijt klaarmaken, om tien uur vertrokken we en tegen drie uur arriveerden we in Utrecht. Mijnheer de ambassadeur bracht na het uitgaan van de kerk een bezoek van ruim een half uur aan graaf Ernst en zijn echtgenote.² Daarna ben ik hen apart gaan begroeten, waarbij ze me vereerden met het verzoek om te blijven voor het diner. 's Avond werden vier overdekte en twee open rijtuigen gehuurd voor het traject naar Keulen. Enkele leden van de Staten van Utrecht soupeerden met mijnheer de ambassadeur.

De 27^e kwam graaf Ernst mijnheer de ambassadeur 's ochtends om zes uur in zijn rijtuig uitgeleide doen. Hij vergezelde hem tot aan De Bilt. Via Doorn, Amerongen etc. arriveerden we om elf uur bij het veer voor Rhenen om de Rijn over te steken. Na het middagmaal in de herberg daar in de buurt gingen we verder en 's avonds tegen zes uur arriveerden we bij de veerpont over de Waal bij Nijmegen. Daar soupeerden en overnachtten we. Bij het souper had mijnheer de ambassadeur gezelschap van de gouverneur en enkele leden van het stadsbestuur.

De 28^e verlieten we Nijmegen tussen vijf en zes uur, onder escorte van twintig paarden uit de compagnie van ...³ We kwamen door Kranenburg en aten in Kleve, waar de heer Keteler, baron van Montjoye, mijnheer de ambassadeur een groet bracht en ongeveer een half uur met hem sprak. De heer Lubigni, gouverneur-secretaris etc. van Zijne Hoogheid van Brandenburg, dineerde met hem. 's Middags raadde men mijnheer de ambassadeur beslist af om in Xanten te overnachten vanwege het Spaanse garnizoen aldaar. Daarom nam hij de weg naar Sonsbeck, waar we tegen zeven uur arriveerden. Bij aankomst was er enige opschudding, veroorzaakt door een dronkaard van een poortwachter die de cavalerie niet samen met de wagens binnen wilde laten en de grote poort gesloten hield. Twee van onze ruiters verloren hun geduld en drongen via de kleine poort naar binnen. Daardoor kwamen de arme burgers in het geweer en grepen naar stenen en messen, maar bij het zien van een degen en een pistool weken ze meteen. Wij sliepen die nacht hier, terwijl de cavalerie zich terugtrok op een uur gaans van de stad.

De 29^e verlieten we Sonsbeck 's ochtends om vijf uur. We waren om half elf in Moers voor het middageten. Nadat we er het Kasteel en fraaie vestingwerk bekeken hadden, spraken we met Eefje, het wonderlijke meisje dat sinds 23 jaar niets meer gegeten of gedronken had.⁴

² Ernst Casimir, graaf van Nassau-Dietz, en Sophia Hedwig, hertogin van Brunswijk-Wolffenbüttel. De graaf was sinds 1610 luitenant-gouverneur van Utrecht. Na de dood van zijn broer Willem Lodewijk werd hij stadhouder van Friesland en Groningen.

³ Opengelaten.

⁴ Ten zuid-oosten van Nijmegen, rondom Kleve, is in de Tachtigjarige Oorlog hevig gevochten tegen de Spaanse troepen. Moers was er door stadhouder Maurits uitgebouwd tot een sterke vesting, het zogenaamde 'Casteel'. Ook woonde hier Eva Vliegen, het meisje dat volgens zeggen sinds haar 19^e zonder eten en drinken leefde op de kracht van God. De faam van de 'Calvinistische Heilige' strekte zich dankzij teksten en portretten uit tot in

Na de maaltijd, aan het begin van de middag, gingen we verder en om zeven uur 's avonds arriveerden we in Neuss voor de overnachting. 's Avonds na het souper vuurde één van onze heren voor de grap zijn geweer af bij het open raam. De bevolking schrok zo van de knal dat de straten ogenblikkelijk vol kaarsen en lantaarns waren en onze herberg belegerd werd door een grote menigte burgers, die zonder pardon een verklaring voor het schot eisten. Wij hielden ons gedeisd in de slaapkamer, doofden alle kaarsen om net te doen alsof er niets gebeurd was en lieten het ronduit ontkennen. Maar het geweervuur had ons verraden en ze rustten niet eer ze onze pistolen en geweren geïnspecteerd hadden. Met groot kabaal kwamen ze zelfs tot aan onze bedden, want we waren intussen onder de dekens gekropen om de schijn meer voor ons te hebben. Uiteindelijk is de schuld gegeven aan de jonge page van mijnheer de ambassadeur en hebben we ze doen geloven dat het een ongeluk was. Toen werd het voor de waard van de herberg, die tevens zitting had in het stadsbestuur, een stuk gemakkelijker om de zaak te helpen bijleggen. Dat gebeurde niet zonder de nodige kosten voor de wijn die de stadswachten 's nachts in de herberg hebben gedronken. De bevolking had overigens bepaald geen ongelijk om zich op te winden over dit incident, want men vertelde dat hier op een kwade keer toen de poort al dicht was en de nachtwacht sliep, bij een soortgelijk signaal van een gewerschot geplunderd en geroofd is. Mijnheer de ambassadeur kwam het voorval pas de volgende dag te weten.

De 30^e vertrokken we 's ochtends om zes uur uit Neuss. We staken de beek Erft over bij een gevaarlijke waterval die kolkte rondom de bogen van een vervallen brug. De koetsen en karren moesten dus door het water naar de overkant, met groot gevaar bij de kleinste misstap. Het verliep zonder ongelukken, al viel het niet mee om op de rijtuigen te blijven zitten. Even later passeerden we ... , een klein en onaanzienlijk dorp, maar wel met een ommuring. 's Middags om twee uur reden we Keulen binnen. Bij het avondeten bood het stadsbestuur mijnheer de ambassadeur wijn aan.

Mei

De volgende dag, de 1^e van mei, werd in Keulen het grote feest van de Dedicatie gehouden.⁵ Wij zagen allemaal dwaze plechtigheden van de geestelijkheid, die samen met de gewapende burgerij een processie hield, van acht uur 's ochtends tot ruim een uur na de middag. Ze trokken de hele stad aan de buitenkant rond, volledig doorweekt en onder de modder na een stortbui die hen overviel. Na het middageten gingen sommigen van ons voor hun plezier wat wandelen. Ik ging de grote Dom bewonderen, één van de bijzonderste gebouwen van Europa. Als hij voltooid zou zijn, zou hij nog bijzonderder zijn. Je kunt er aan beide kanten binnengaan via een trap van achtentwintig treden. Ik stelde vast dat hij 160 passen lang is en 90 breed.

Op de hoek van een straat liet men ons de marmeren kop van een leeuw zien, in de muur gemetseld ter herinnering aan een boze daad die enkele monniken hier begingen. Ze hadden het gemunt op het leven van de burgemeester door een leeuw op hem los te laten. Maar hun plan werkte niet aangezien de burgemeester de leeuw met zijn blote handen

Engeland. Onder de duizenden 'bedevaartsgangers' waren grootheden als Maurits van Nassau en de Engelse koningsdochter Elisabeth, keurvorstin van de Palts. Een portret in olieverf van Eefje wordt bewaard in het Amsterdamse Museum Amstelkring, ons' lieve heer op solder.

⁵ Het jaarlijkse feest *In anniversario dedicationis* herdenkt de bisschoppelijke wijding van de Dom van Keulen.

wurgde.⁶ Het verbaasde mij te horen dat men in Keulen, ondanks de dichte bebouwing, elk jaar meer dan drieduizend vaten wijn maakt, wat 18.000 rijksdaalders opbrengt zoals ze ons voorrekenden. Enkelen van ons gingen antieke wapens en ander verroest materiaal bekijken dat in de toren bewaard wordt, en lieten zich eveneens op de hoogte stellen van de dwaze geschiedenis van de elfduizend maagden.⁷ Ondertussen vermaakte ik me door op een klein stukje na om de stad heen te lopen. Vooral het onvoorstelbaar mooie gedeelte langs de Rijn bekoorde mij eindeloos. Terwijl we in Keulen waren, werden de ruiters die wij als escorte uit Nijmegen hadden meegenomen, door Zijne Excellentie opgeëist ter begeleiding van troepen, zo vermoedden wij. Mijnheer de ambassadeur had 23 paarden gereserveerd die ons in tweeënhalve dag naar Frankfurt hadden moeten brengen. Maar nu het ons aan escorte ontbrak, veranderde hij van plan, deels ook vanwege de abnormaal hoge huurprijs, die ons onredelijk op kosten gejaagd zou hebben. Men vroeg namelijk zes rijksdaalders per paard, exclusief het voer, de terugtocht, de karren met bagage, etc. Daarom nam hij het besluit om over de rivier te reizen en liet een gewone overdekte boot samen met een kleine open schuit huren die slechts door één paard tegen de snelle stroom van de Rijn in getrokken werden. Dat kostte van Keulen tot aan Frankfurt maar 34 rijksdaalders. Er werd in Keulen veel gesproken over strooptochten en verwoestingen die de mannen van de bovengenoemde heer van Anholt en anderen in dienst van de keizer aanrichtten, met name in de buurt van de Rijn. Daardoor was mijnheer de ambassadeur erg bezorgd dat hij zijn Nijmeegse ruiters kwijt was. Nog net op tijd trof hij ritmeester Th. Viller, die ons een escorte van zeven ruiters aanbood, waarmee hij zelf uit Gulik was gekomen.

In deze samenstelling vertrokken we op 2 mei 's ochtends om negen uur uit Keulen en volgden we de hele dag de mooie oever van de Rijn. Het middageten was twee mijl van Keulen vandaan in het armoedige dorpje Wesseling. De smerige en karige bediening was reden om in het vervolg beter voor onszelf te zorgen. Om vier uur 's middags legden we aan in Bonn, waar de keurvorst van Keulen gewoonlijk zetelt. Er werd snel een boodschap gestuurd aan de tolbeambte om hem duidelijk te maken dat we geen koopwaar bij ons hadden. In de tussentijd sloeg de kok proviand in, brood, vlees, zout, etc. Ik had geen tijd om de stad van binnen te bezichtigen. Van buitenaf bewonderde ik de fraaie bouw van het huis waar de tol geheven wordt. Om zes uur voeren we langs wat men het Zevengebergte noemt. Deze bergen zijn uitzonderlijk hoog en steil, zodat ze op zes of zeven mijl afstand te zien zijn. Sinds Keulen hadden we ze al in het zicht gehad. Op de hoogste van de zeven is een grote burcht gebouwd die vanuit de verte lijkt op een schoorsteen.⁸ Aan de voet van de rotsen ligt het dorp Königswinter waarvan de kerktoren nog niet tot een kwart van de berg reikt.

's Avonds om half negen legden we aan in Rolandswerth, een onaanzienlijk gehucht, aan de voet van een nauwelijks lagere rotswand dan de hiervoor genoemde. Je ziet er zelfs

⁶ Het reliëf is gemaakt door Lorenz en visualiseert de dertiende-eeuwse sage waarin aartsbisschop Engelbert II von Falkenburg burgemeester Gryn in een hof lokte waar hem een hongerige leeuw wachtte. Gryn was de leeuw echter te slim af en doodde hem. Het reliëf bevindt zich tegenwoordig in de Löwenhof in het Rathauscomplex.

⁷ Volgens de legende van de heilige Ursula zou de Britse koningsdochter met elf maagden per schip haar land zijn ontvlucht om het huwelijk met een heidense prins te ontlopen en zo haar gelofte van maagdelijkheid na te komen. Toen het schip door een storm de Rijn opgeblazen werd en zij voor Keulen strandde, werden de maagden door de plaatselijke belegeraars de Hunnen vermoord. Hun dood betekende de bevrijding van Keulen: na hun gruwelijke daad vluchtten de Hunnen. In de overlevering groeiden de elf maagden uit tot een leger van elfduizend.

⁸ Het ruim vierhonderd meter hoge *Siebengebirge* strekt zich uit langs de oever van de Rijn en bestaat uit zeven pieken. De burcht op de Drachenfels (321 m.) dateert uit de twaalfde eeuw. In 1634 is hij op bevel van de keurvorst van Keulen ontmanteld. De ruïne oogt thans nog altijd als een schoorsteen.

ruïnes van een oud kasteel helemaal op de top. Men vertelde ons dat de jezuïeten het hadden laten afbreken om de stenen te gebruiken voor hun gebouwen in Keulen. De erbarmelijke staat van het hok waar wij moesten overnachten, beloofde ons meer vrees dan rust. Want behalve dat er in deze streeks niets normalers was dan diefstallen en moorden, zoals de galgen en raderen bewezen die je in aantallen van vijftig overal langs de hele rivier zag staan, hadden we ook nog te vrezen voor een zeer nabij gelegen regiment Walen, Spanjaarden etc. verspreid in de dorpen rondom. Dit alles was er de oorzaak van dat wij de bagage op de boot lieten (zoals gebruikelijk) en de hele nacht de wacht hielden.

De volgende dag, de 3^e, vertrokken wij om half vijf 's ochtends. We voeren langs veel mooie dorpen aan de voet van de bergen waartussen de Rijn stroomt. De hellingen waren bedekt met ongelooflijk veel wijngaarden. We voeren langs het kleine stadje Linz en gingen naar het tolhuis. Daarna kwamen we langs het kasteel van de graaf van Isenburg, wiens vader, de keurvorst van Keulen, uit de kerk trad om te trouwen.⁹ Het gebouw rijst op van een rots. Om elf uur voeren we langs Hammerstein, de eerste tolplaats waar we betaalden aan de keurvorst van Trier. Om twaalf uur kwamen we langs de stad Andernach, aan onze rechterhand. Er vond een gesprek plaats met de tolgaarder. Van die tijd maakte ik gebruik om even enkele straten te gaan bezichtigen. Meteen zag ik hoe een jonge getrouwde man erbarmelijk beknord werd door zijn vrouw, een oud, afstotelijk en gemeen mens. Het scheelde weinig of ze waren elkaar met tinnen kannen te lijf gegaan. Ik vroeg niet naar de reden van hun ruzie, maar de aanblik alleen al van 'mans hand onder' maakte me misselijk.¹⁰ Wij sloegen wijn en vlees in en vervolgden onze reis. Om twee uur passeerden we aan onze rechterhand de Weisse Thurm die de grens tussen Keulen en Trier markeert.¹¹ Om drie uur moesten we langs de tol in Engers, een klein stadje links van ons.

Rond vijf uur legden we aan in Koblenz om er te overnachten. Koblenz is een grote, schone stad met een prachtige ligging, precies op het punt waar de Moezel, komende uit Lotharingen via Trier, samenstroomt met de Rijn. Ik bewonderde de mooie brug die nog voor de stad de Moezel overspant.¹² De lengte ervan is 404 passen en de breedte 13, van leuning tot leuning, met aan het eind een houten ophaalbrug. Wat het gezicht op Koblenz nog fraaier maakt is het kasteel Hermanstein, op de top van de hoogste rots, uittorend boven alles en met veel volk, geschut en ander oorlogsmaterieel.¹³ Onder aan de voet van de rots ligt het keurvorstelijke buitenhuis, Mühlheim im Thal, waar zich de Sauerbrunn bevindt, een bron waarvan het water dat van de bronnen van Spa in kracht en zelfs in smaak evenaart, zoals we hebben kunnen proeven.

De 4^e verlieten we Koblenz 's ochtends om vijf uur. We zagen deze dag erg veel huizen en kastelen die op de toppen van de hoogste rotsen gebouwd waren. Om half zeven voeren we langs Lahnstein, een stadje dat er van buiten zeer behoorlijk uitzag. Er hoort een heel mooi kasteel bij met vele vertrekken, naar wat wij er in het voorbijgaan van konden zien. Men bezit er het privilege om tol te heffen en dus hadden we die te betalen, zoals op zoveel andere

⁹ Salentin van Isenburg was in de jaren 1567 tot 1577 aartsbisschop en keurvorst van Keulen. Hij deed afstand van zijn waardigheden en trouwde met Antonie Wilhelmine gravin van Arenberg. Het genoemde kasteel, Schloß Arenfels, is nog steeds te bezichtigen.

¹⁰ 'Mans hand onder' is een variant op 'mans hand boven', de uitdrukking volgens welke de echtelijke macht aan de man toekomt.

¹¹ De 14^e-eeuwse wachttorens is nog steeds het kenmerk van het gelijknamige stadje Weissenthurm.

¹² De huidige Alte Mosel- of Balduinbrücke staat nog ten dele op de pijlers van de 14^e-eeuwse brug.

¹³ De burcht Hermanstein of Ehrenbreitstein, op 120 m. boven de samenloop van de Moezel en de Rijn, is in 1801 met de grond gelijk gemaakt. Het huidige kasteel dateert uit het begin van de negentiende eeuw.

plaatsen hiervoor en hierna. Op verschillende plekken zagen we mooie kleine watervalletjes van de bergen stromen. Eén ervan lieten de boeren door een holle boomstam weer omhooggaan, zodat het water er van boven uitstroomde. Dat was aan de voet van de rots waarop het kasteel Pella zich bevond. Even later voeren we stroomopwaarts langs Rhens, de baronie van de landgraaf van Hessen. Om acht uur zagen we aan onze linkerkant het dorp Braubach, met het kasteel waar prinses Elizabeth op doorreis naar het zuiden logeerde.¹⁴ Om half elf passeerden we Boppard op drie mijl afstand van Koblenz, waar we tol betaalden, en om half één voeren we voorbij Liebenstein. Hier staan twee kastelen op twee dicht bij elkaar gelegen rotspunten, vroeger toebehorend aan twee broers die onderling oorlog voerden.¹⁵ Daaronder zie je een kerk die volgens zeggen door hun zuster gebouwd is ter verlossing van hun zielen. Om twee uur passeerden we aan de rechterkant Sankt Goar, tolplaats van de landgraaf van Hessen. Dit is het dorp waar alle nieuw aangekomenen ofwel in de Rijn gedoopt worden ofwel in een bronzen ring die er hangt, waar ze hun hoofd in moeten steken. De prinses en tegenwoordige koningin van Bohemen heeft dit privilege niet willen versmaden op haar eerste reis naar Heidelberg.

In de middag na de maaltijd voeren we tussen twee angstaanjagend hoge en steile rotswanden aan weerszijden van de Rijn.¹⁶ In vergelijking hiermee waren de eerdergenoemde rotsen maar heuvels. Wij vonden het schitterend om de trompet van de cavalerie te laten schallen en de prachtige echo's van deze rotsen te horen. Meer dan drie herhalingen telden we na het laatste trompetgeschal. Als wij onze pistolen afvuurden, klonk de knal nog zwaarder en langer dan van een kanon. Om vier uur voeren we langs Wesel, een kleine keizerlijke stad. Stroomopwaarts bevinden zich erg gevaarlijke plekken, vanwege rotsen die op verschillende plaatsen in de rivier schuilgaan. Ze laten het water wild schuimen en kolken, waardoor de trekpaarden hier erg veel moeite ondervinden, ook omdat het pad waar ze lopen, erg smal, kiezelig en nat is. Handelaren gaan hier normaal altijd van boord, maar onze schippers hadden er geenszins voor willen waarschuwen. Zoals zo vaak houden deze lui meer van waaghalzerij dan van wat extra moeite. Iets voorbij Wesel aanschouwden we de zogeheten Palts, midden in de Rijn.¹⁷ Het elegante bouwwerk is eigendom van de keurvorst. De plaats daar dichtbij heet Kaub en heft tol. Tegen de avond kwamen we aan in Bacharach, een klein stadje te midden van berghellingen, waar overal tot op de hoogste toppen de druiven groeien voor de beroemde Delewijnen.¹⁸ Een onvergelijklijk gezicht. Ik klom naar het hoog op de rotsen gelegen kasteel. Normaal verblijft hier de burgemeester, maar hij was er niet en ik trof slechts de hofmeester, een arme boer die heel verbaasd was over ons bezoek. De nacht brachten we door in Bacharach. Bij het souper liet het stadsbestuur mijnheer de ambassadeur wijn brengen.

De volgende dag, de 5^e, vertrokken we 's ochtends om drie uur. Korte tijd later passeerden we aan onze rechterhand de stad Heimbach met het kasteel dat eigendom is van de keurvorst van Mainz. De hele morgen was het bijzonder regenachtig, waardoor ik weinig kon zien. Ons paard stak de rivier over naar de linkeroever in de buurt van Trechtingshausen.

¹⁴ Het dertiende-eeuwse kasteel Marksburg in Braubach is thans nog geheel in oude staat te bezichtigen. De genoemde prinses Elisabeth Stuart is de dochter van de Britse koning Jacobus I. Zij trouwde in 1613 met Frederik V, keurvorst van de Palts, en vestigde zich in Heidelberg.

¹⁵ Dit zijn de kastelen Sterrenburg en Liebenstein bij Kamp-Bornhofen. In de volksmond heten ze 'die Feindlichen Brüder'.

¹⁶ De nauwe Rijnpassage is nu bekend als het dal van de Loreley.

¹⁷ De tolburcht Pflazgrafenstein bij Kaub ofwel Pfalz im Rhein bestaat nog steeds.

¹⁸ Volgens een middeleeuwse legende is de naam van het wijnstadje Bacharach afgeleid van *Bacchi ara*, het altaar van de wijngod Bacchus. Het op de hooggelegen kasteel is Burg Stahleck.

Tegen acht uur stuitte we opnieuw op rotsen die in de rivier verborgen lagen, nog veel gevaarlijker en scherper dan die hiervoor, zodat wij besloten van boord te gaan en verder te lopen. Dit duurde naar schatting ruim een kwartier. Kort daarna passeerden we de Muizentoren.¹⁹ Ze zeggen dat hier een bisschop door muizen is opgegeten. De toren staat in de buurt van Bingen, een mooi stadje aan de monding van de rivier Nahe, waar de Nahewijnen hun naam vandaan hebben. Rond de middag lieten we de rotsen achter ons en kwamen we bij de glooiende hellingen waar de Rheingauer groeit. Om half twee passeerden we de Burcht van Eltville, met de hoge toren waar een jongeman vanaf is gestort toen hij van zijn vader opdracht had gekregen om het haantje op de spits vast te zetten.²⁰ Het kasteel oogt sterk en mooi. Om drie uur stak het paard bij Walluf opnieuw de rivier over en om zes uur arriveerden we in Mainz. Ik bekeek de stad vluchtig, het was er goeddeels uitgestorven. Mainz heeft kleine, smalle straatjes. Wel staan er mooie gebouwen, al zijn vele daarvan in bezit van de kerk zodat ik aan Utrecht moest denken. De Dom is oud en mooi, maar in uitstraling absoluut niet te vergelijken met die van Keulen. Het kasteel, de woning van de keurvorst, oogt van buiten schitterend en de vorst waardig, maar het was volstrekt onmogelijk om het van binnen te bezichtigen. De bisschop was afwezig en bovendien was men er erg op zijn hoede vanwege vijandelijke troepen zodat op diverse hoeken en kruispunten schildwachten stonden. Zij namen er geen genoegen mee alleen de naam te weten van mijnheer de ambassadeur, zoals dat overal elders wel het geval is, maar eisten ook van het hele gevolg de namen.

De 6^e vertrokken we rond zeven uur uit Mainz. We lieten de Rijn achter ons en voeren de Main op, de rivier waarvan wel beweerd wordt dat ze de scheiding vormt tussen Hoog- en Neder-Duitsland. Ze loopt van oost naar west, maar is zeker niet zo diep of zo snelstromend als de Rijn. De oevers zijn ook minder steil, al zie je in de verte veel mooie bergen van Frankenland. Om elf uur voeren we voorbij het stadje Flörsheim, waar op zekere dag enkele ruiters van onze Republiek de gevangenis hebben geopend voor tien tovenaars en heksen die er opgesloten zaten in een toren. Om één uur wees men ons op een grote ton op de oever. Daarin hadden ze enkele dagen geleden een man laten verdrinken. Zo worden hier in een stadje boven Frankfurt de kleinste misdadigers ter dood gebracht. Kort daarna passeerden we Kelsterbach met het mooie slot van de landgraaf van Darmstadt. Om twee uur moesten we in Höchst allemaal van boord vanwege een meer geprivilegeerde vorm van tol dan in andere plaatsen, waar het voldoende was om één man naar de tolpost te sturen. De stad valt onder de keurvorst van Mainz, wiens paleis ter plaatse van buiten bijzonder mooi is.²¹ Om zes uur arriveerden we in Frankfurt, waar we overnachten. We hadden deze dag slechts vier mijl afgelegd, maar wel een erg groot soort van mijlen.

De volgende dag, de 7e, werd bij het middageten wijn gepresenteerd aan mijnheer de ambassadeur. Rond één uur vertrokken we in drie koetsen met ieder vier paarden, één rijtuig met bagage en twee gezadelde paarden. De huur van de koetsen en de wagen tot aan

¹⁹ De Mäuseturm, gebouwd op een rotseiland in de Rijn nabij Bingen, zou volgens een legende de plaats zijn waar de gierige aartsbisschop Hatto II van Mainz (968-970) zich uit angst verschanste nadat hij hongerende boeren uit de streek in een schuur had verbrand. In de toren werd hij vervolgens door ratten en muizen zijn verslonden.

²⁰ De keurvorstelijke burcht Eltville, direct aan de Rijn gelegen, is aan het einde van de zeventiende eeuw verwoest, maar de prominente woontoren staat nog steeds overeind.

²¹ Nu opgeslokt door Frankfurt was Höchst destijds een stadje dat toebehoorde aan de naburige keurvorsten van Mainz. Zij hadden het kasteel omgebouwd tot een fraai renaissancestisch gebouwencomplex dat thans niet meer bestaat.

Heidelberg kostte [...] rijksdaalders, van de paarden [...]. Het was duurder dan gewoonlijk vanwege de jaarmarkt in Leipzig, waar alle kooplui heen waren. De korte tijd voor ons vertrek benutte ik om de stad Frankfurt te bezichtigen. Ik had geen gelegenheid om ergens langer bij stil te staan, maar kreeg een grove indruk van de mooie straten, die breder en lichter zijn dan die in Mainz en de meeste andere steden. Het was nog maar heel kort geleden dat de Beurs was afgelopen en daarom waren alle bijzondere winkeltjes er nu gesloten. Aan de gewone winkels was goed te zien dat Frankfurt een heel drukke handelsstad is. Alles was er in overvloed aanwezig. De stad heeft een ruime omtrek, met inbegrip van de voorstad aan de overzijde van de rivier de Main. De twee delen worden verbonden door een mooie brug van 410 passen in de lengte en 11 tot 15 in de breedte, steunend op bogen. Toen we wegrede, zag ik dat de voorstad rondom versterkt was door vestingmuren met uitgebouwde bolwerken op de hoeken. Die middag kwamen we na de maaltijd door enkele kleine dorpen, onder andere langs Darmstadt, bezit van de landgraaf van Darmstadt, broer van de landgraaf van Hessen. Je ziet zijn kasteel al van verre en het oogt voornaam. Het grootste deel van de route voerde over heuvelige weggetjes die meer uit zand dan stenen bestonden, maar aan weerszijden overgingen in uitgestrekte en buitengewoon mooie bossen. Rond zeven uur arriveerden we in het dorp Eberstadt waar we overnachtten en de volgende ochtend weer vertrokken.

De 8^e passeerden we om zes uur Zwingenberg en vervolgens Bensheim. We aten in Weinheim en kwamen tegen vijf uur aan in Heidelberg. Niets is zo mooi als de weg van Eberstadt naar Heidelberg, de Bergstrasse. De hele tijd reis je langs de voet van de vruchtbaarste bergen van Duitsland. Zo zie je links in de hoogte doorlopende wijngaarden en op de lagere delen geploegde en ingezaaide akkers. Nog lager, rechts, zag ik verse en groene weiden zover het oog reikt. In het midden loopt de koetsweg, aan beide zijden omzoomd door een onafgebroken rij noten- en andere fruitbomen die zich verkwikken aan het frisse water van talrijke bronnetjes en beekjes die uit deze mooie bergen naar beneden komen kabbelen. Mijnheer Brederode, agent, was uitgereden voor een ontmoeting met mijnheer de ambassadeur, maar bleek verkeerd ingelicht over de weg die wij zouden nemen.²² Hij kwam hem begroeten in de herberg en hield hem gezelschap bij het souper, dat werd opgeluisterd met acht forse wijnkannen van verguld zilver, aangeboden door het hof.

De 9e stuurde mijnheer de ambassadeur rond negen uur iemand naar het kasteel van mevrouw de keurvorstin-douairière van de Palts om het tijdstip te bepalen waarop hij Hare Hoogheid zou mogen ontmoeten.²³ Zij stuurde onverwijld drie rijtuigen met zesspannen om hem naar boven te laten brengen. Bij aankomst in het slot werd hij door enige edellieden ontvangen, die hem via een trap begeleidden naar de audiëntiezaal waar Hare Hoogheid hem verwachtte, vergezeld van haar dochter mevrouw Catharine en enkele hofdames die de kinderen van Zijne Majesteit, koning van Bohemen, bij zich hadden. Na het gesprek van ruim een kwartier met Hare Hoogheid bracht mijnheer de ambassadeur hen een groet. Vervolgens werd hij naar het verblijf van mijnheer de hertog van Zweibrücken gebracht, die hem ontving in zijn antichambre.²⁴ De hertog ging zelf als eerste door de deur en nam hem zonder enig

²² Agent Pieter Cornelis Brederode vertegenwoordigde in de eerste decennia van de zeventiende eeuw de Republiek bij een aantal Duitse vorstenhoven, waaronder dat van de Paltskeurvorst in Heidelberg.

²³ Keurvorstin-douairiere was Louisa Juliana van Nassau (1570-1644), dochter van prins Willem van Oranje (1533-1584). Zij kende Huygens' vader, Christiaan sr., sinds de tijd dat die secretaris van de prins was geweest. Juliana was de moeder van keurvorst Frederik V van de Palts, kort tevoren (in augustus 1619) verheven tot Koning van Bohemen en daarom residerend in Praag.

²⁴ Johan II was van 1604 tot 1635 hertog van Pfalz-Zweibrücken.

ceremonieel mee naar een andere zaal waar ze ruim een half uur samen waren. Toen men liet weten dat het middageten gereed stond, namen ze een andere trap naar beneden die leidde tot in de zaal waar de tafels gedekt stonden en het vlees werd aangedragen. Mevrouw de hertogin van Zweibrücken kwam er direct achteraan samen met de meisjes uit haar gevolg en de jonge hertog, haar zoon, die wij groetten, zoals we even tevoren zijn vader een groet hadden gebracht. Zij deelden samen een tafel, terwijl ons een andere werd gewezen waar we aanzaten met de edelvrouwen en -mannen van het hof. Bij het afscheid na de maaltijd begeleidde de hertog mijnheer de ambassadeur slechts tot halverwege de zaal, waarna men hem mee uit wandelen nam om het ruime en schitterende slot te bezichtigen. Het ligt midden op de berg, recht tegenover de andere berg die de noordzijde van Heidelberg beschut, terwijl de Neckar tussen beide stroomt. De twee oevers zijn verbonden door een houten brug die overdekt is met een schuurachtig dak. Hij staat op grote stenen pijlers om het geweld van de rivier te kunnen verduren. De lengte is 274 passen en de breedte 10. Als je vanaf de hoogte van het kasteel over alles uitkijkt, heb je het prachtigste panorama dat je je maar kunt voorstellen. We werden ook uitgenodigd voor een bezoek aan de Ronde Zaal, zoals ze die noemen, één van de bekendste gebouwen van Europa. De zaal heeft een diameter van 35 passen en wordt overspannen door een koepel waar in het pleisterwerk verfijnde motieven zijn aangebracht. De wanden hebben talrijke vensters die fraai uitzicht bieden op een groot deel van de omtrek richting het westen, de kant van Lotharingen op, en ook oostwaarts over de Neckar. Op sommige plaatsen zie je zelfs stukken van de Rijn. De echo in deze ronde ruimte is uniek. Iemand die met zijn gezicht naar de muur staat en zo zachtjes fluistert dat zijn buurman hem absoluut niet hoort, is heel duidelijk te verstaan door degene die zich aan de andere kant bevindt, met de hele afstand van de zaal ertussenin. Het lijkt wel alsof de wand hol is en van binnen iemand hardop aan het praten is. Terwijl iedereen zich amuseerde met dat uitzonderlijke fenomeen, nam ik de gelegenheid te baat om mevrouw de keurvorstin de hand te kussen, wat ik te danken had aan de handigheid van één van haar edelmannen die me toegang tot haar bood. Ik overhandigde haar de brief van mevrouw de Prinses van Oranje, die zij vervolgens las.²⁵ Toen ze eenmaal wist wie ik was, bejegende ze me zeer vriendelijk en informeerde geïnteresseerd naar vader, zijn gezondheid, bezigheden en kinderen. Ook liet ze hem haar dank overbrengen voor het feit dat hij een warm hart toedroeg aan de nakomelingen van haar overleden vader de prins en ze verzekerde me meermalen van haar gunst en steun. Verder zei ze me dat toen ze gehoord had dat de zoon van zo'n man een plaats had in het gevolg van mijnheer de ambassadeur, het haar bedoeling was om hem apart te spreken voordat hij weer vertrokken zou zijn. Ze prees me dat ik het besluit genomen had tot deze mooie reis, zodat ik de mooiste dingen in zoveel verschillende landen zou kunnen bezichtigen. Toen nam ik afscheid van Hare Hoogheid en gaf haar dochter Catharine, die er ook bij zat, een handkus. Even later keerde mijnheer de ambassadeur terug om ruim een uur lang te spreken met mevrouw de keurvorstin. Ondertussen kregen wij een rondleiding door de mooie paleistuin. Amper vier jaar geleden was dit alles niets dan kale rots, net als de rest van de berg. Vandaar dat wij er met des te meer bewondering naar keken. Men heeft de rotsen moeten weghakken om er een vruchtbare terras aan te kunnen leggen. Nu groeien er bloemen, vijgenbomen, oranjebomen etc. in overvloed. Aan het eind van de tuin zagen we de grotten en fonteinen die door Salomon de Caus ontworpen zijn.²⁶ Ze kunnen wedijveren met die in

²⁵ Louise de Coligny (1555-1620), weduwe van prins Willem van Oranje. Van jongsaf aan had Huygens een goede relatie met de prinses.

²⁶De renaissancetuin in Heidelberg is één van de beroemde ontwerpen van Salomon de Caus (1576-1626), de

Frankrijk, ja overtreffen ze zelfs, zo groot zijn ze, zo sierlijk en uitzonderlijk is het mozaïekwerk, en zo krachtig en groot zijn de waterstromen. Verder kregen we in de wijnkelders het grote vat van Zijne Majesteit te zien. We waren met stomheid geslagen. De maten en afbeeldingen ervan zijn zo bekend, dat ik nalaat er aantekeningen van te maken. Om ons te overtuigen van de uitzonderlijke hoogte vertelde men dat er twee weken geleden een man over de rand gevallen was en daardoor het leven had gelaten. Wij klommen er helemaal bovenop en proefden daar de wijn die uit het vat werd geput. In de wijnkelder, die meer dan driehonderd jaar oud zou zijn, dronken we nog wat meer. Daarvandaan werden we meegenomen om Zijne Majesteits onvoorstelbaar kostbare tafelzilver te bewonderen. Het belangrijkste was meegenomen naar Praag. Het servies is van massief goud voor een tafel van ongeveer 26 personen. Naar de stallen was ik minder nieuwsgierig omdat alle paarden naar Bohemen waren overgebracht. Wij verlieten het hof en soupeerden die avond samen met mijnheer de ambassadeur bij de agent Brederode. Ik had het geluk om er de beroemde oude geleerde Dionysius Gothofredus te treffen, een even hoffelijk en vriendelijk als wijs persoon.²⁷ Ik sprak even met hem, waarna hij wenste dat ik hem de volgende dag zou komen bezoeken.

De 10e, zondag, kwamen de drie rijtuigen mijnheer de ambassadeur ophalen om ter kerke te gaan. Na de dienst brachten ze hem voor het middagmaal bij mevrouw de keurvorstin-douairière, die hem met meer luister onthaalde dan de hertog van Zweibrücken had gedaan. Om bepaalde redenen was die niet uitgenodigd. Weer in dezelfde ruime en mooie zaal aten wij met de hofmeester en zijn vrouw en de edellieden van het hof. Aan tafel met de keurvorstin zat een neef en aangenomen zoon van vorst Bethlen Gábor, met dezelfde naam.²⁸ De jonge adelborst was aan het hof daarginds evident meer in kennis dan manieren gevormd. Hij sprak goed en vlot Latijn: enige dagen geleden had hij voor de voltallige universiteit twee Latijnse redevoeringen gehouden en het er glansrijk vanafgebracht. Na het eten nam mijnheer de ambassadeur afscheid, eerst van de douairière en daarna van de hertog, die hem begeleidde naar de antichambre. Daarna groetten wij haar één voor één. De keurvorstin betuigde me opnieuw haar genegenheid en gunst, en wenste me een goede reis toe. Die middag ging ik in mijn eentje op bezoek bij de heer Gothofredus. Meer dan twee uur spraken we in zijn studeerkamer, tijd die voorbijvlog. De sympathieke heer liet me een vrijwel complete bibliotheek van door hemzelf geschreven boeken over recht maar hoofdzakelijk over geschiedenis. Nog geen ervan is uitgegeven hoewel ze een bijzondere bijdrage zouden kunnen leveren aan de bevordering van de wetenschap, aangezien hij methodisch tewerk gaat, iets wat in oudere publicaties over deze onderwerpen tevergeefs gezocht wordt. Daarna ging ik professor Gruterus opzoeken om de beroemde Bibliotheca Palatina te kunnen bezichtigen.²⁹ Deze bibliotheek is nog waardevoller dan die van het Vaticaan in Rome. De professor ontving me hoffelijk en gaf zijn page mee om me alles te laten zien. Het is niet te bevatten, al die boeken die je daar ziet. Ik vind het nu bespottelijk dat ik ooit zo'n ophef heb gemaakt over de

architect die op vele plaatsten in Europa tuinen aanlegde.

²⁷ De beroemde jurist Dionysius Gothofredus (1549-1622) was van 1604 tot 1620 professor in de rechten aan de universiteit van Heidelberg.

²⁸ Bethlen Gábor, vorst van autonoom Siebenbürgen in Hongaars Transylvanië, streed aan de zijde van de Protestantse Unie tegen de keizerlijke troepen.

²⁹ Janus Gruterus (1560-1627), historicus en encyclopedist, werd na een studie in Leiden en Cambridge op latere leeftijd professor in de geschiedenis aan de universiteit van Heidelberg; vanaf 1592 was hij ook bibliothecaris van de universiteitsbibliotheek. De *Bibliotheca Palatina* is kort na Huygens' bezoek in handen van de paus gekomen en vormt thans nog een kostbaar onderdeel van de Vaticaanse bibliotheek.

bibliotheek van Oxford.³⁰ Een ruimte van twee maal 50 passen lang en tien à twaalf passen breed was geheel gevuld met boeken, van de vloer tot aan het plafond. Verder stond de middenruimte vol met boekenkasten die uit drie planken bestonden, net als in Leiden. De zeldzame collectie herbergt een enorme hoeveelheid handschriften die naar men zegt in totaal 22 duizend dukaten gekost heeft. Eén van de mooiste exemplaren is de handgeschreven Hebreeuwse Bijbel met daarin de standpunten tegen het geloof van de joden, heden ten dage naar aangenomen wordt uniek in de wereld. Joden zouden er 4000 dukaten voor hebben geboden, waarschijnlijk om hem daarna te kunnen verbranden. Ook zag ik een Grieks evangelie van de hand van Paulus, enkele oeroude banden van Vergilius, door de dichter zelf helemaal in kapitalen geschreven. Ik heb het gezien en, als dat mag, willen geloven. Aan het souper kreeg mijnheer de ambassadeur de wijn opnieuw aangeboden van hogehand. De koetsen uit Frankfurt werden aangehouden, vanwege het gebrek aan paarden in de hele streek.

De 11^e gingen wij om half zeven op weg naar Rothenburg. We kwamen door verschillende grote en kleine dorpen en reden de hele dag over bergweggetjes, steil, rotsig en smal, waarop de bagagewagen steeds vast kwam te zitten. We aten in Sinsheim, een klein dorp op drie mijl van Heidelberg en overnachtten in Wimpfen, een keizerstad aan de Neckar. Het is maar een klein stadje met weinig inwoners. Vrijwel de hele bevolking is luthers en draagt de Unie een warm hart toe.³¹ Vandaag werd er een heiligenfeest gevierd. Tegen de avond deden de meisjes uit de stad vol toewijding een rondedans op straat, waarbij ze louter psalmen en geestelijke liederen zongen, heel verzorgd zag het eruit. Dat vond ik nogal een verschil met de manier van doen in ons eigen land.

De 12^e verlieten we Wimpfen 's ochtends om vijf uur. Een half kwartier later staken we bij het roomse stadje Wimpfen im Tal de Neckar per veer over en kort daarna gingen we weer naar de andere kant, nu bij een doorwaadbare plaats. De hele dag waren de wegen nog slechter dan we tot nu toe hadden meegemaakt. Grote stukken moesten we dan ook te voet doen, zowel bergop als -af. Voor de middag reden we het plaatsje Neuenstadt binnen, bezit en woonplaats van de jonge broer van de hertog van Württemberg. Bij het uitrijden van de poort zagen we aan onze linkerhand een reusachtige notenboom staan. Ik had geen tijd om de omtrek te meten. Ze zeiden dat hij in een bepaald jaar wel tien vaten met noten heeft gegeven. De takken werden gestut met honderdveertig stenen steunpilaren, ja zelfs met tafels. Die middag aten we in Öhringen, een heel aardig stadje. Het is bezit van de graven van Hohenlohe, van wie wij de prachtige graftomben in de kerk zagen. Die van graaf Filips en zijn vrouw, bekenden in de Nederlanden, overtreft alle andere door het prachtige beeldhouwwerk.³² Zijn moeder, de oude gravin, woont er nu nog. Tegen zes uur arriveerden we in Künzelsau, een kleine stad onder het bewind van diverse heren, zoals de graaf van Hohenlohe, de hertog van Württemberg en anderen. Deze plaats ligt ingeklemd tussen zeer hoge bergen, die veel van het zonlicht uit het westen tegenhouden. Hier aten en overnachtten we. Met mijnheer de ambassadeur dineerden drie edelmannen, die waren gezonden door de markgraaf van Ansbach. Zij hadden vijftien of zestien paarden meegebracht en boden de ambassadeur aan om morgen te overnachten in een bepaald huis van de markies. Maar hij zag ervan af om vanwege een beetje ongemak zo'n omweg te maken.

³⁰ In 1618 was Huygens in Oxford geweest waar hij de Bodleian Library had bewonderd.

³¹ De Unie van protestantse vorsten in Duitsland.

³² In de krypte van de kloosterkerk te Öhringen zijn nog steeds de graven van het adellijk geslacht Hohenlohe te bezichtigen. Filips, graaf van Hohenlohe, Neuenstein en Langenberg (1550-1606) was de echtgenoot van Maria van Nassau van Buren, dochter van prins Willem van Oranje. Hij was bevelhebber geweest in het Staatse leger.

De 13^e vertrokken we 's ochtends om half vijf. We hadden nog slechtere wegen, waardoor sommige karren meer dan eens kantelden. Het middagmaal gebruikten we in Schrozberg, een arm dorp in bezit van de graaf van Hohenlohe. Na het eten, op nog maar anderhalf uur rijden van Rothenburg, kwam graaf Frederik van Solms, generaal van de Hanzesteden, mijnheer de ambassadeur tegemoet.³³ Hij werd begeleid door de lijfwachten van zijn zwager, de markgraaf van Ansbach, aanvoerder van het leger der Unie-vorsten.³⁴ Ook had hij een compagnie zware cavaleristen bij zich en een compagnie lichte ruiters, in volle wapenrusting en gehelmd. Van afstand brachten ze een saluutschot. Het waren allemaal prachtige paarden met ontzagwekkende berijders. Mijnheer de ambassadeur stapte over in het rijtuig van de markgraaf, samen met de graaf, en zo kwamen we Rothenburg binnen, waar de hele bevolking uitgelopen was of uit de ramen hing. De markgraaf had het beste gasthuis dat hij kon vinden, in gereedheid laten brengen en liet zijn korps infanterie voor het raam van mijnheer de ambassadeur een salvo afvuren. Hij stelde zijn eigen tafelzilver ter beschikking en had al het vlees in zijn keuken laten bereiden. Tijdens het souper hield de graaf hem gezelschap, samen met heer Helmstatt, algemeen inspecteur van het prinsenvoetleger.

De 14^e had mijnheer de ambassadeur rond negen uur mijnheer de markgraaf willen gaan begroeten, maar Zijne Hoogheid kwam zelf naar hem toe. Tot elf uur waren zij samen, waarna ze vertrokken voor het middagmaal ten huize van de markgraaf. Daar was ook de markgravin, zuster van de graaf van Solms, geroemd om haar schoonheid, evenals enkele andere dames, zoals de gravin van Solms. We werden zeer eervol en vriendelijk bejegend. Daarna ging ik de stad bezichtigen, die heel verzorgd is maar wel wat stil doordat er bijna geen handelsverkeer is. Vroeger was zij bezit van de graven van Rothenburg. De laatste graaf liet de stad bij testament na aan het keizerrijk, waarna de burcht is verwoest.³⁵ De ligging is fraai: omringd door heuvels die een dal vormen rondom het plateau waarop de stad gebouwd is. Om die reden is Rothenburg vaak vergeleken met Jeruzalem. De genoemde laatste graaf was daar zelf geweest en heeft in zijn vroomheid zelfs een weg laten aanleggen, die vanuit de stadspoort leidde tot bovenop een ommuurde heuvel vlakbij, net als het pad naar de Calvarieberg dat onze Verlosser maakte op zijn kruisweg. Op de heuvel is nog het kruis te zien, dat de graaf daar liet oprichten, en ook verscheidene stenen die de weg ernaartoe wijzen en de plaatsen markeren waar onze Heer het kruis te torsen kreeg, waar hij rustte, etc. Aan de voet van het plateau waarop de stad ligt, stroomt het riviertje Tauber. Het water hiervan wordt bij gebrek aan een andere bron tot bovenin een toren van de stad geleid, waar het wordt opgevangen in een bassin en vervolgens via verscheidene buizen wegstroomt in allemaal fonteinen die de straten verfraaien.³⁶ Het is heel kunstig gedaan, zonder dat er iets anders aan te pas komt dan de stroom van de rivier die het rad van een molen aandrijft. Wij kregen onderdak vlak naast het stadhuis, een buitengewoon mooi en indrukwekkend gebouw met een fraaie inrichting,

³³ Frederik graaf van Solms-Rödelheim (1574-1649) had onder prins Maurits deelgenomen aan de Slag bij Nieuwpoort. In Duitsland voerde hij vanaf 1615 het bevel over de legers van de Hanzesteden, aan de zijde van de Unie.

³⁴ Joachim Ernst, markgraaf van Brandenburg-Ansbach (1583-1625), had onder prins Maurits in de Nederlandse Opstand gevochten. Nadien was hij in Duitsland opperbevelhebber van de Unielegers. In 1612 was hij getrouwd met een zuster van Frederik van Solms.

³⁵ De laatste graaf van Rothenburg overleed in 1108. Van de nagebootste Kruisgang en Calvarieberg is geen spoor bewaard gebleven. De middeleeuwse burcht is bij een aardbeving in 1356 verwoest; de huidige kasteeltuin herinnert aan de ligging.

³⁶ Boven de Klingentor rijst de watertoren op, waar destijds het water uit de Tauber werd opgevangen dat de fonteinen in de stad voedde. Eén daarvan is nog te zien op het middeleeuwse Plönlein.

bedoeld voor het stadsbestuur als ook voor de vorsten die er af en toe bijeenkomen.³⁷ Er is een opgang te zien zoals die in Buren, maar dan van uitgehouwen stenen, perfect van vorm en voeging.³⁸ Deze avond kwam de markgraaf samen met de graaf van Solms, van W. ... , en kolonel Helmstatt bij mijnheer de ambassadeur dineren, zoals ze de volgende dag opnieuw deden.

De 15e verlieten we Rothenburg om half twee, volgens de stadsklok om acht uur. De klokkentoren heeft twee wijzerplaten waarvan de ene in zestien uren verdeeld is en de andere net als bij ons in twaalf. Deze laatste noemen zij de boerenklok. Die met de zestien uren slaat één als de zon opkomt en gaat op de langste dagen van het jaar helemaal rond. Aan het begin van de nacht start hij weer bij één, en omdat hij dan maar acht uur te lopen heeft, laat men hem verspringen bij het begin van de dag. Eén of twee keer per maand wordt hij bijgesteld, afhankelijk van het seizoen. Deze tijdsaanduiding is in veel keizersteden gebruikelijk, onder andere in Neurenberg. De graaf van Solms vergezelde mijnheer de ambassadeur nog ruim een half uur op weg met zijn compagnie lichte ruiters. Ten afscheid losten zij een salvo, waarvan onze paarden zo schrokken dat één van de koetsen kantelde en de andere over een koetsknecht heen reed, die er wonderlijk genoeg niets ernstigs aan over hield. We overnachtten in Gerabronn, een dorp in eigendom van de markgraaf, waar Zijne Hoogheid al bedden en tafels, vaatwerk, linnengoed etc. uit zijn eigen bezit had laten klaarzetten. Bij de ingang van het dorp stond een compagnie infanteristen uit het leger van de Unie opgesteld ter ontvangst van mijnheer de ambassadeur. Ik verbaasde me bijzonder over de bittere koude hier, terwijl de streek op dezelfde hoogte of nog zuidelijker ligt dan een groot gedeelte van de Palts, waar de beste wijnen rijpen. We hadden deze dag zelfs twee zware sneeuwbuien. De verklaring ervoor was dat we langzaam steeds een beetje geklommen waren, al hadden we daar niets van gemerkt doordat we ook een paar keer een afdaling hadden gemaakt. Je zou ervan staan te kijken, verzekerde men, als je de hoogte van deze streek vergeleek bij die van de Rijnsoever.

De 16e vertrokken we bij het ochtendgloren uit Gerabronn. Om elf uur arriveerden we in Schwäbisch Hall, een heel schone en aangename rijksstad. Ik bewonderde er de grote kerk, een prachtig bouwwerk zowel aan de buitenkant als van binnen.³⁹ Aan één zijde ga je er binnen via vierenvijftig treden in de fraaie ronding van een halve cirkel, wat het aanzicht nog verrijkt. De kerk is luthers en naar de gewoonte daar rijkelijk gedecoreerd met schilderingen. Men toonde ons een grafinscriptie van een plaatselijk beroemde man, die hij met zijn voet geschreven had omdat hij geboren was zonder handen en armen. Hoogst opmerkelijk, gezien de schoonheid van het schrift. Het stadsbestuur zond vijftig tinnen kannen wijn die in een rij opgesteld werden. Na het middagmaal vertrokken we weer. Achteraf kwam ons ter ore dat er meer dan tachtig huizen waren besmet met de pest. Deze hele dag, vooral na het eten, hadden we zeer slechte wegen. We volgden dan ook een onwetende gids die ons dwars door donkere, diepe wouden liet trekken, waar wellicht in geen honderd jaar meer een koets doorheen was gegaan. Herhaaldelijk kantelden de rijtuigen met bagage en al. Zo kwamen we pas laat en zeer smerig aan in Sulzbach an der Murr, een arm dorp in bezit van de hertog van Württemberg. We hadden moeite om logies te krijgen. De bevolking was net zo bang voor ons als wij voor

³⁷ Het oorspronkelijk gothische *Rathaus* aan de Marktplatz heeft aan de voorzijde een façade in renaissancistische bouwstijl. Het gebouw is de plaats waar de Unievorsten in 1618 bijeenkwamen, aan het begin van de Dertigjarige Oorlog. Ook de torenopgang naast het stadhuis is nog steeds te bezichtigen.

³⁸ Buren is het oude vestingstadje in de Gelderse Betuwe, bezit van Nassau.

³⁹ De St. Michaelkirche in Hall heeft aan de westzijde de zogeheten Freitreppe, die dankzij hun halfronde vorm een soort toneel bieden, waarop nu nog steeds theateruitvoeringen worden gegeven.

haar, en tenslotte vonden we een onderkomen dat heel wat weg had van een heksenhut. Aanvankelijk hielden ze ons voor cavallerie, die daar niet al te graag gezien werd. Uiteindelijk maakten we kennis, soupeerden karig en brachten ingetogen de nacht door.

De 17^e, zondag, vertrokken we rond vijf uur. Deze hele dag hadden we erg goede wegen, met wijnvelden aan weerszijden. We kwamen door het kleine stadje Bachingen, en aten in Waiblingen. De namen Guelfi en Ghibellini schijnen van dit Waiblingen afgeleid te zijn.⁴⁰ We reden door Cannstatt aan de Neckar en om vijf uur arriveerden we in Stuttgart, de residentie van de hertog van Württemberg.⁴¹ Nadat we een herberg hadden betrokken, kwamen er namens de hertog twee edellieden met het verzoek of mijnheer de ambassadeur zijn intrek wilde nemen op het hof, maar hij excuseerde zich voor deze avond. Zij bleven bij hem dineren.

De 18^e nam heer Bunninckhousen, eerste raadsman van Zijne Hoogheid, mijnheer de ambassadeur onder het voorwendsel van een audiëntie mee naar een kamer op het hof, waar hij hem verzocht zijn intrek te willen nemen, en zo gebeurde het dan ook. Kort erna werd hij op audiëntie ontvangen in het vertrek van de hertog, die vergezeld was van drie broers, ook hertogen, en enige raadsleden. Het duurde ruim een kwartier. Toen ze naar buiten kwamen, schalden de trompetten op de maat van de keteltrom. Die middag gebruikte mijnheer de ambassadeur de maaltijd met Zijne Hoogheid, zijn al genoemde broers en een hertog van Saksen, die zich met de zuster van de hertog verloofd had en dat komende zondag zou vieren. In de zaal stonden verschillende tafels opgesteld, zoals in deze streek gewoon is. Wij aten aan de tweede, die van de hofmeester, waar we onze hoofden moesten ontbloten, hetgeen ook de prins zelf deed en al degenen die aan zijn tafel zaten. Aan alle overige tafels at men met gedekt hoofd, wat niet gebruikelijk is aan andere Duitse hoven. 's Avonds soupeerde mijnheer de ambassadeur in zijn kamer, vergezeld van twee edellieden van de prins.

De 19^e gebruikten heer Bunninckhousen en een graaf afkomstig uit de Elzas het middagmaal met mijnheer de ambassadeur. Na het eten kreeg hij bezoek van de jonge broer van de hertog, hertog Magnus. Het paleis van Zijne Hoogheid is ruim en mooi, met vele grotere en intiemere kamers.⁴² De hertogin heeft er haar eigen vertrekken. Mijnheer de ambassadeur heeft haar niet ontmoet, hoewel aan andere hoven de prinsessen met hem het middagmaal gebruikten. Op een morgen zagen we haar wel in de kerk die bij het slot hoort. Deze namiddag kregen we een rondleiding door de tuinen van de hertog.⁴³ Ze zijn uitgestrekt en prachtig, vol sinaasappelbomen, citroenbomen etc. De grot die zich er bevindt prees men zeer bij ons aan, maar de taken die mijnheer de ambassadeur voor me had, lieten een bezichtiging niet toe. In de tuin stond het zogeheten 'Lusthaus', een prachtig gebouw. Het onderste deel heeft een schitterende overwelling en is opgedeeld in drie vierkanten met negen zuilen rondom ieder, ter ondersteuning van de gewelven. De diep uitgegraven bassins in de vierkanten zijn gevuld met bronwater, waardoor het hier heerlijk koel en aangenaam is. De

⁴⁰ De naam Ghibellini is een verbastering van Waiblingen, Guelfi van Welfen. Van oorsprong dus Duits waren de Ghibellijnen (aanhangers van de Rooms-Duitse keizer) en de Guelfen (aanhangers van de paus) beruchte rivalen in het Italië van de 13^e en 14^e eeuw.

⁴¹ Johann Friedrich, hertog van Württemberg (1582-1628), sloot zich in 1620 aan bij de Unie, maar verkoos een jaar later neutraliteit.

⁴² Het Oude Slot van de hertogen van Württemberg in Stuttgart was halverwege de zestiende eeuw uitgebouwd tot een riant renaissancepaleis. Herbouwd na de zware beschadigingen in de Tweede Wereldoorlog is het Oude Slot nog steeds te bezichtigen.

⁴³ De renaissancestuinen lagen op de plaats waar in de 18^e eeuw het Nieuwe Slot is gebouwd. Daarbij zijn het Lusthaus met de Orangerie en de grotten verdwenen.

hertog gebruikt er 's zomers vaak de maaltijd. Via een mooie buitentrap van veertig treden kom je binnen in een zaal die zich uitstrekt over de hele lengte van het gebouw, 84 passen lang en 32 breed. De muren zijn over de volle lengte beplaat met een bepaald soort gemarmerd hout en hebben verscheidene grote ramen. Het geheel wordt overkoepeld door een houten gewelf met buitengewoon mooie schilderijen. De figuren zie je in perspectief, vanaf hun onderkant. Het gewelf is ontzettend hoog. Een edelman verzekerde me dat hij het dak zelfs niet had kunnen raken met zijn lans, die hij zo hard mogelijk had geworpen. Vervolgens bekeken we de kaatsbaan van het hof, een heel mooi en groot terrein dat alle andere kaatsbanen die ik ooit gezien heb, naar de kroon steekt. Aan het eind van de tuin kom je bij de maliebaan, 1200 passen lang en 9 breed, heel vlak en met bomen omzoomd, net als de onze in Den Haag. Tegen de avond had mijnheer de ambassadeur opnieuw een onderhoud van ongeveer een uur met de hertog.

De 20^e hield Zijne Hoogheid weer ‘open tafel’, zoals ze zeiden, en at mijnheer de ambassadeur met hem. Het middagmaal werd net als de eerste keer opgeluisterd met muziek. Na het eten bracht Zijne Hoogheid mijnheer de ambassadeur terug naar zijn logies en namen we allen afscheid van het hof. Onze koetsen hadden we klaarstaan voor het paleis. Zijne Hoogheid gaf ons een escorte van twintig lichte ruiters uit zijn lijfwacht. We vertrokken omstreeks half twee en reden door mooie, grote bossen, waar heel wat wilde beren leven. De streek is voor de rest bergachtig en heuvelend, zoals heel dit deel van Württemberg. Om zes uur arriveerden we in Tübingen, met zijn beroemde universiteit gesticht door Everhard met de Baard, de eerste hertog van Württemberg.⁴⁴ Zijn standbeeld is bij het kasteel te bewonderen. Op last van Zijne Hoogheid werd ons onderdak verleend in het vorstelijk Collegium, een bijzonder fraai gebouw dat ingericht is voor studenten.⁴⁵ Er werden nooit andere personen gehuisvest dan hertogen, prinses, graven, baronnen en voorname edellieden. Op het moment zelf was er een jonge hertog uit Saksen samen met heel wat andere jonge adelborsten. Ze leefden er voor drie Duitse gulden per week, bij elkaar ongeveer vier en een halve frank in ons geld. Hiervoor krijgen ze les in verschillende vaardigheden, zoals paardrijden, schieten, luitspelen etc. en dat leren ze van meesters die hier speciaal voor aangezocht en betaald worden, met het strikte verbod om iets extra's van hun studenten aan te nemen. Wij werden keurig behandeld en mochten gebruik maken van het tafelsilver en de meubels van de hertog.

De 21^e, voor het middagmaal (dat voor half tien was bereid), nam de Rector van het Collegium mijnheer de ambassadeur mee voor een rondleiding langs de collegezalen van de academie. Ze ogen vrij aardig, maar halen het in de verste verte niet bij die van ons in Leiden. Evenmin als de bibliotheek, waar toch zeker een goede hoeveelheid boeken berust, die we slechts vluchtig konden bezichtigen. Ook gingen we de kerk binnen om er de tombes te zien van de hier begraven hertogen.⁴⁶ Geen was er van uitzonderlijke praal. Het merendeel van de graven was gedecoreerd met beeldhouwwerk in de vorm van slechts één liggende persoon en had aan de zijkanten enkele kleine reliëfs, van geringe omvang maar wel heel bijzonder bewerkt. Hier zie je onder andere het graf van een jonge hertog van Brunswijk, bisschop van

⁴⁴ Eberhard I ‘im Barte’ (1445-1496), graaf en latere hertog van Württemberg, stichtte in 1477 de universiteit van Tübingen.

⁴⁵ Het Tübinger Collegium Illustre, geopend in 1592, was één van de grootste protestantse universiteiten van Europa, waar de jonge adel uit de wijde omtrek geschoold werd in de vele facetten van het hofleven.

⁴⁶ In het koor van de Dom bevinden zich de laat-gothische en renaissancestische graftombes van de Württemberger hertogen. Christiaan, hertog van Brunswijk, was Staats legeraanvoerder; zijn broer Rudolf, beoogd bisschop van Halberstadt, was op veertienjarige leeftijd in Tübingen overleden.

Halberstadt, de broer van degene die het bevel voert over de cavalerie in de Nederlanden. Hij werd hier begraven, omdat hij stierf tijdens zijn studie, in hetzelfde vorstelijk Collegium waar wij logeerden. Vervolgens klommen wij naar het hoog op de heuvel gelegen kasteel, dat een wonderschoon uitzicht biedt over het omliggende land.⁴⁷ Het is groots en ruim, met meer kamers, zalen en andere gerieflijkheden dan dat in Stuttgart, maar minder solide gebouwd. Ze hebben er een grote voorraad goed onderhouden harnassen, musketten en ander wapentuig. In de kelders werden ons vaten getoond, sommige van buitengewone omvang zoals vaker aan Duitse hoven. Er is er één dat nauwelijks schijnt onder te doen voor het Heidelberger vat, maar het was zeker niet zo mooi bewerkt. De stad Tübingen is prachtig gelegen in een dal tussen hoge bergen waar je tegenaan kijkt. Aan de voet van de stadsmuur stroomt de Neckar waarover een brug ligt met twee of drie bogen. Rond elf uur vertrokken we en verwisselden het konvooi uit Stuttgart voor andere lichte ruiters uit de streek. Eerst begeleidden ze ons voltallig, daarna liet men er een twintigtal over. Onderweg zagen we het grote slot van Hechingen en daar dichtbij, bovenop een heel hoge bergtop, de oude burcht van Hohenzollern, waar de graven hun naam aan ontleen.⁴⁸ In deze contreien is de Neckar niet meer dan een bergstroom die langs en over de wegen spoelt. De rivier ontspringt niet ver hiervandaan. Ruim vijftig keer staken we deze middag bij een doorwaadbare plaats over. Om zes uur kwamen we aan in de kleine stad Balingen. De cavalerie-compagnie van hertog Magnus van Württemberg, hierboven genoemd, lag daar in garnizoen. We soupeerden en rusten er wat uit. Het was noodgedwongen een korte reisdag, zowel omwille van de cavalerie als om het feit dat er onderweg niet veel goede gelegenheden waren voor onderdak.

De 22^e verlieten we Balingen om negen uur 's ochtends onder dubbel konvooi en trokken we over grondgebied van Leopold.⁴⁹ Het was hoog bergland waar we onder meer twee uitzonderlijk steile toppen over moesten, die voornamelijk begroeid waren met sparren, eiken en andere zeer fraaie bomen. Tegen de avond arriveerden we in Tuttlingen, een grensstadje van het hertogdom Württemberg gelegen in het dal van de Donau. De rivier is op deze plaats niet zo diep of breed en wordt overspannen door een vervallen houten brug. Ik voelde hier hetzelfde sterke verlangen als keizer Tiberius, toen die zich ooit bij het Meer van Konstanz bevond en er één dag voor uittrok om naar de oorsprong van deze machtige rivier te gaan.⁵⁰ Het is vanuit Tuttlingen slechts vier à vijf uur reizen richting het Zwarte Woud, maar de tijd ontbrak me en ik zette mijn nieuwsgierigheid opzij. Deze namiddag hadden we vanaf de bergtoppen voor het eerst de besneeuwde Alpen ontwaard. Ze leken mij gewoon witte wolken aan de lucht, tot enkele meer ervaren personen uit ons gezelschap me verzekerden dat het bergen waren.

De 23^e vertrokken we om half tien uit Tuttlingen. Het kasteel Honberg lieten we aan onze linkerhand liggen, hoog op een berg boven de stad.⁵¹ We klommen tot nog veel grotere hoogte en zagen nu heel duidelijk de sneeuw van de Alpen, hoewel die naar men mij verzekerde toch nog meer dan vijf dagreizen van ons verwijderd waren. In de diepte zagen wij een gedeelte van het Meer van Konstanz, dat ze hier Bodensee noemen. We reden door

⁴⁷ Slot Hohentübingen, met de beroemde renaissancepoort in de vorm van een Romeinse triomfboog, biedt thans onderdak aan een deel van de universiteit.

⁴⁸ De renaissancistische Friedrichsburg in Hechingen bestaat niet meer. Bovenop de Zollerberg ligt nog wel het uit de 15^e eeuw daterende stamslot Burg Hohenzollern, in de 19^e eeuw herbouwd in neogothische stijl.

⁴⁹ Het gebied onder gezag van Leopold van Oostenrijk was het gezantschap vijandig gezind, vandaar het dubbele konvooi.

⁵⁰ Tiberius' bezoek aan de bronnen staat onder meer beschreven bij de antieke geograaf Strabo (7,292).

⁵¹ Kasteel Honberg in Tuttlingen is nu een burchtruïne.

Engen, een kleine stad op Oostenrijks grondgebied. Het bijbehorende kasteel bevindt zich op de top van een berg.⁵² Dit alles is eigendom van de graaf van Oppenheim. We zagen nog meer kastelen met een soortgelijke ligging.⁵³ De meest bijzondere leken me die van Voerckestein en Hohentwiel, in het bezit van de hertog van Württemberg omdat ze zo hoog gelegen zijn dat ze als onneembaar gezien worden.⁵⁴ Het laatstgenoemde kasteel heeft het privilege dat niemand er mag binnenkomen zonder in een draagmand een steen mee te brengen, die op zijn minst vijfenveertig pond weegt. Als beloning word je in het kasteel een drinkbeker met ongeveer een kan wijn ingeschonken. De hertog van Württemberg had mijnheer de ambassadeur verteld dat hij er één van honderd pond naar boven had gedragen. Hij zou onderweg meer dan duizend maal hebben moeten rusten en het aan het eind zo zwaar hebben gehad, dat men dacht dat hij erin zou blijven. Ik praatte die dag met een jonge edelman die zei er één van tachtig pond te hebben gedragen; je aanzien stijgt of daalt al naar gelang het gewicht van je steen. Deze dag meende mijnheer de ambassadeur buiten gevaar te zijn en de cavalerie te kunnen ontslaan. Hij behield slechts zes ruiters die ons tot aan Schaffhausen begeleidden, een stad en kanton in Zwitserland, waar we om zes uur arriveerden. De stadsbestuurders lieten onmiddellijk wijn voor mijnheer de ambassadeur brengen en ter begroeting hielden ze hem gezelschap bij het souper, samen met de heer H.C. Cochius, een predikant die had deelgenomen aan de Synode in Holland.

De 24^e, zondag, werden we 's ochtends om zeven uur meegenomen op een uitstapje naar het dorp Neuhausen, een halve mijl van de stad. Daar zagen we de angstaanjagende waterval van de Rijn, die hier naar men zegt meer dan vijftig vadem omlaag stort.⁵⁵ Dat leek ons wat overdreven. Volgens mij is het ook erg lastig om de hoogte exact te meten want je kunt er niet dicht genoeg bij komen door de rotsen en het geweld van het water, dat daarover met een oorverdovend lawaai omlaag stort. De kleur van het water is prachtig zeegroen, onder een witte deken van schuim. De nevel stuift met zoveel kracht de lucht in, dat je met geen mogelijkheid droog kunt blijven als je aan de oever staat en er een beetje wind staat. Het is een prachtig schouwspel waar je gerust een schilderij, met kleuren en al, van zou kunnen maken, aangezien de waterval er voortdurend hetzelfde blijft uitzien en vrijwel geen druppel af- of toeneemt, zoals me speciaal opviel. Het schilderij zou nog aan schoonheid winnen door de bergen waartussen de Rijn komt aanstromen en die aan beide zijden bedekt zijn met wijngaarden. Vanaf dit punt wordt de Rijn bevaren. Er liggen boten die afzakken tot Basel en nog veel verder, als men dat wil. Het stadsbestuur gebruikte nogmaals de maaltijd met mijnheer de ambassadeur,⁵⁶ en 's middags gaf men hem een rondleiding door de stad. Schaffhausen is gelegen in een dal tussen bergen die bedekt zijn met wijngaarden en voor de rest bestaan uit kale rotsen. Stenen voor de bouw kosten hier dus alleen maar arbeidstijd en in heel de stad zijn er dan ook maar weinig huizen van hout te zien. Ze zijn allemaal opgetrokken uit steen, met zorg gebouwd en aan de buitenkant beschilderd, wat een vrolijk

⁵² Burcht Hohenhewen bij Engen is in de Dertigjarige Oorlog verwoest.

⁵³ Hier trekt het gezantschap door Hegau, de streek waar op de toppen van de oude vulkaankegels talloze kastelen stonden, die nu vrijwel alle ruïnes zijn.

⁵⁴ Nabij Singen ligt Duitslands grootste burchtruïne Hohentwiel, lange tijd het onneembare bezit van de Württemberger hertogen op Beiers grondgebied, totdat het aan het begin van de negentiende eeuw door de Fransen werd opgeblazen. De burcht Voerckestein is niet geïdentificeerd.

⁵⁵ De beroemde Rheinfall bij Schaffhausen, de grootste waterval van Europa, heeft in werkelijkheid een hoogte van 23 meter. Terecht betwijfelt Huygens dus het getal van vijftig vadem, een kleine honderd meter.

⁵⁶ In de kantlijn: 'Vier leden waren al voor het middageten afgevaardigd om te spreken met mijnheer de ambassadeur'.

straatbeeld geeft. Ze zijn ook heel ruim en hoog. Aan de voet van de stadsmuur stroomt de Rijn, die hier veel dieper en helderder is dan elders waar ik de rivier gezien heb. De overzijde bereik je via een massieve, stevig gefundeerde stenen brug op grote bogen. De lengte ervan is 150 passen, de breedte slechts 7. Vroeger was er alleen een houten brug, die ze weggehaald hebben toen deze er zo'n twaalf jaar geleden voor in de plaats kwam. De stad oogde heel verzorgd en de bevolking beschaafd, zoals je dat ook aantreft in alle overige kantons die onze godsdienst belijden. Er zijn hier vijftien predikanten die elke dag van de week twee preken houden, op zondag en donderdag zelfs drie. Bovendien is de gemeente op straffe gedwongen aanwezig te zijn. Ook op kansspelen, ruzies en vloeken staan zware straffen. Wat kleding betreft, pronkt men helemaal niet. Iedereen gaat in het zwart, tot aan de voornaamsten toe, al hebben velen onder hen een vermogen van 80.000 pond. Men leeft er sober en goedkoop. Elke burger is verplicht het zwaard te dragen, zoals in heel Zwitserland. Met verbazing heb ik horen vertellen dat de kathedraal die ze 'de Münster' noemen, gemetseld is met wijn.⁵⁷ Er schijnen in Duitsland nog wel meer kastelen te zijn waar deze vloeistof door het cement is gedaan. Dat zou voor veel meer stevigheid zorgen dan water.

De 25^e vertrokken we 's ochtends om half vijf. We reisden door mooie gecultiveerde dalen en grote wouden. Bij het stadje Eglisau staken we de Rijn over via een overdekte houten brug op stenen pijlers, net als die in Heidelberg. We gebruikten het middagmaal in Kloten, een arm dorp op twee uur reizen van Zürich. Hier werd mijnheer de ambassadeur begroet door enkele officieren die onlangs uit Venetië aangekomen waren. Ze begeleidden hem verder tot in Zürich, waar we om half zes arriveerden. De hele bevolking was uitgelopen of hing er uit de ramen. Het stadsbestuur zond mijnheer de ambassadeur de daar gebruikelijke attenties, vissen uit het meer, waaronder forellen en snoeken van een wonderbaarlijke afmeting. Ook stuurden ze wijn en soupeerden met hem, in gezelschap van de heer De Vicq, resident van de republiek Venetië.

De 26^e hebben we de koetsen die ons vanaf Frankfurt tot aan Zürich hadden gebracht, achtergelaten. De bagage werd over het meer naar Chur gestuurd, samen met een deel van het gevolg. 's Ochtends na de preek van zes uur kwam een afvaardiging van enkele leden uit het stadsbestuur naar mijnheer de ambassadeur voor een onderhoud in zijn logement. Ze bleven ongeveer anderhalf uur. Ook bij de middagmaaltijd hielden ze hem gezelschap waarna ze met hem onder trompetgeschal en groot gedrang van een volksmenigte een paar straten doorliepen tot bij hun plezierboot. Daar, in plaats van in het gastenverblijf, stond de tafel gedekt met het dessert, in de schaduw van een tentzeil in hun eigen stadskleuren. Zo voeren we de hele middag op het mooie meer van Zürich, omringd door allerlei andere bootjes die onder meer dienst deden als keuken en wijnbevoorrading. Ook was er muziek, van trompetten en violen. Vanuit de stad werden de trompetten voortdurend beantwoord door het kanon dat men maar bleef laden en ontladen. Het meer, met aan beide zijden bergen, gaf een klinkende echo. Ergens op een landtong gingen we van boord. Daar was intussen een kleine compagnie van ongeveer vijftig jongens tussen acht en twaalf jaar gearriveerd, allemaal musketiers, die een saluutsalvo afvuurden en andere exercities deden voor mijnheer de ambassadeur. Die liet niet na om het goede onderricht van dit krijgshaftige volk aan de jeugd uitvoerig te prijzen. Vervolgens scheepten wij ons weer in om te zien hoe er forellen en andere vissen gevangen werden. Ze werden meteen gebakken of geroosterd en met smaak verorberd. Het water van dit meer was een lust voor het oog. Het heeft de mooiste kleur groen die je je kunt voorstellen en

⁵⁷ De twaalfde-eeuwse Münster zu Allerheiligen in Schaffhausen is nog steeds te bezoeken.

is kraakhelder zodat je tot op grote diepte de bodem nog kunt zien. Het meer biedt een onvergankelijk gezicht op Zürich, dat als een zeehaven met twee armen het meer omsluit. Vlakbij de stad loopt er vanuit het meer een rivier, die verschillende molens aandrijft en uitmondt in de Rijn.⁵⁸ Voor de rest is de stad ruim en mooi, geheel opgetrokken uit fraai gehouwen steen en naar de plaatselijke gewoonte beschilderd. De bevolking is beschaafd en ordelijk als nergens anders, vooral op het gebied van de religie. Er zijn wel ... predikanten die verscheidene keren per week een dienst houden in vier verschillende kerken. 's Avonds, toen we met evenveel vertoon als we vertrokken waren, en onder nog grotere belangstelling waren teruggekeerd van ons tochtje, huurden we negen paarden tot aan Chur, de hoofdstad van Graubünden, voor ... per dier.

De 27^e zijn we na het middageten te paard gegaan. De heer resident van Venetië en verscheidene andere edellieden vergezelden ons nog een uurtje op weg en namen vervolgens afscheid. Die hele namiddag trokken we langs de mooie, bergachtige oever van het meer van Zürich, goeddeels in de schaduw van de talrijke fruitbomen en wijnstokken langs de weg. Tegen vijf uur arriveerden we in Rapperswil, een eenzaam gelegen stadje aan het meer. Ik bezichtigde alleen de brug voor de stad. Die loopt van de ene kant van het meer over een ongelooflijke lengte helemaal naar de andere kant. Hij was 1970 passen lang en 9 breed, wat in de buurt komt van de brug bij Straatsburg.⁵⁹

De 28^e vertrokken we 's ochtends om half vijf uit Rapperswil. De hele ochtend volgden we een weg aan de voet van de Alpen, waarvan de besneeuwde toppen hier en daar schuilgingen in de wolken. We gebruikten het middagmaal in Weesen, een dorpje aan de Walensee, waar de jurisdictie elke twee jaar wisselde; het wordt om beurten vanuit Schwyz en vanuit Glarus bestuurd. Na het eten werden er twee schepen gehuurd, vier ducatonen per stuk. Het ene diende voor de paarden, het andere voor de mensen. Zo staken we de genoemde Walensee over. Het meer wordt geheel omringd en omsloten door bergen, zonder enige oever. De bergwanden lopen er gewoon steil het meer in. Zo kunnen er gevaarlijke situaties ontstaan tijdens de hier vaak voorkomende rukwinden die van bovenaf langs de rotsen omlaag storten. Er zijn dikwijls ongelukken gebeurd, omdat je aan geen van beide zijden aan land kunt. Wij hadden mooi weer en een gunstige wind, en in vier uur waren we aan de overkant. Tijdens de tocht zagen we angstaanjagende watervallen van smeltwater, die met een vreselijk geraas neerstortten van een hoogte die naar ons aller inschatting de klokkentoren van Den Haag meer dan twee keer overtrof. Tussen vier en vijf uur kwamen we aan in Walenstadt, een arm dorp dat onder zeven verschillende kantons ressorteert.

De 29^e gingen we bij zonsopgang weer te paard. De hele tijd voerde de weg tussen twee Alpen, door mooie, gecultiveerde dalen. We passeerden Sargans, een kleine stad, en Ragaz, een middelgroot dorp. Het was ons met klem afgeraden om daar te pleisteren, vanwege de vele bandieten uit het bisdom Chur die zich er schuilhouden. We gingen dus door en staken twee keer de Rijn over via houten bruggen, slecht en weinig solide gebouwd. De rivier is hier buitengewoon wild, vooral in dit seizoen wanneer de sneeuw smelt en de stroom nog onstuimiger wordt. Het water ziet er bleek en troebel uit, wat me nogal verbaasde, nadat ik het elders zo groen en helder als bronwater gezien had, in het bijzonder bij de waterval van Schaffhausen. Niet ver hiervandaan trokken we Graubünden binnen en tegen de middag

⁵⁸ Aan de watermolens langs de Limmat in Zürich herinnert nog de kadenaam Neumühle Quai.

⁵⁹ De houten brug bij Rapperswil over het Meer van Zurich dateerde uit de 14^e eeuw. Recentelijk, in 2001, is de langste houten brug van Zwitserland herbouwd. De vergelijking met de Rijnbrug bij Straatsburg voegde Huygens pas later aan de tekst toe, nadat hij daar op de terugweg was geweest. Zie op 28 juli.

arriveerden we in Chur of Coiro, in het Latijn Curia, de hoofdstad van de regio.⁶⁰ Vanuit de omringende bergen lopen stromen van smelt- en bronwater door de stad, die er verschillende molens aandrijven. Chur op zich is niet ruim of mooi, al is de handel en populatie in verhouding tot het omringende land toch nog relatief groot vanwege de ligging aan een doorgangsroute. Het merendeel van de notabelen en zelfs van de ambachtslieden spreekt er Venetiaans. Onze bagage werd die middag nog, samen met enkele leden uit het gezelschap, vooruit gestuurd om tijd te winnen. Wij wisselden de paarden uit Zürich tegen andere die beter gewend waren aan de afgronden.

De 30^e verlieten we Chur bij het ochtendgloren. We reden voor het grootste gedeelte nog altijd langs de Rijn waarvan het water hier vuil, troebel en donker is. Diverse keren staken we over via houten bruggen. We kwamen door Fürstenau en andere dorpen en om negen uur gebruikten we het middagmaal in het dorpje Thusis of Tusano, ingeklemd tussen de bergen aan de Rijn. Hier was laatst de executie voltrokken van de verrader Zamber en zijn medeplichtige. Na het eten gingen we weer te paard en nu begonnen we echt te klimmen, bijzonder behoedzaam over smalle, steile, bochtige rotspaadjes hoog boven afschrikwekkende ravijnen.⁶¹ In de diepte klonk het vreemde gerommel van de Rijn die klappend, kolkend en springend furieus zijn weg zoekt tussen de klippen en rotsen. We staken de rivier ook 's middags een paar keer over, maar wel over stenen bruggen waarvan de hoge bogen rustten op daartoe uitgezochte rotsen midden in de rivier. Het pad voerde nog door twee of drie redelijk gecultiveerde en bewoonde valleien, wat de aanblik elke keer even veraangenaamde. Tegen de avond bereikten we Splügen. Het kleine doorgangsdorp is gelegen aan de voet van de hoge Splügenberg waar men ons al tijden voor had gewaarschuwd. Onze bagage kwam bijna tegelijkertijd aan, omdat men onderweg nogal wat pech had gehad, getuige één van de paarden die met koffers en al van een behoorlijke hoogte naar beneden was gegleden. Vanaf deze plaats is het ongeveer vijf uur gaans door sneeuw en ijs naar de bron van de Rijn, de Hinterrhein genoemd. Ik wilde er graag naartoe, alleen ontbrak me de tijd. We waren namelijk laat aangekomen en mijnheer de ambassadeur had besloten om de volgende dag vroeg in de morgen te vertrekken. Hij wilde opnieuw de bagage vooruitzenden, maar dat bleek tegen de landregels: op zondag mochten de lastpaarden niet verder trekken. De bagage moest dus achterblijven totdat aan de hoogste officier, op drie uur gaans van Splügen, toestemming was gevraagd. Daarop stelde mijnheer de ambassadeur een groepje samen, waarvoor hij behalve zijn zoon, de hofmeester en drie knechten, op eigen initiatief ook mij en nog een andere jongen uit het gevolg selecteerde. Alle anderen moesten bij de bagage wachten om pas te kunnen vertrekken als de toestemming was verkregen.

Zo vertrokken we de volgende dag, de laatste van mei, zondag, op acht paarden uit Splügen, nog voor het eerste licht om het smelten van de sneeuw in de middag voor te zijn. Het pad voerde over de huiveringwekkende pas naar Campo Dolcino, waar we zouden bijkomen van de ruim zeven uur durende moeilijkheden die hier gebruikelijk zijn, en al te zeer bekend. Vooral de keien en de sneeuw waren een beproeving voor de arme paarden, omdat ze telkens struikelden en wegzakten. We verloren bijna de moed om er doorheen te geraken, als we niet de gids en hulp hadden gehad van mensen die hier wonen. Het waren er drie in getal, met stro bij zich om de weggezakte paarden weer overeind te helpen. Bovendien

⁶⁰ In de kantlijn: 'In Chur troffen we onze bagage, samen met de rest van het gevolg. Die waren gisteren al aangekomen'.

⁶¹ Het stuk na Thusis, dat langs diepe ravijnen leidt, heeft de omineuze naam Via Mala. Iets verderop volgt de Roflaschlucht.

kom je onderweg nog langs een hut, waar je wat geld aan een man geeft die er dagelijks opuittrekt om de sneeuw van het pad te ruimen, *per rompere la strada*, zoals ze dat noemen. Ook markeert hij met houten stokken de veiligste route door de sneeuw. Die smelt onderop namelijk voortdurend weg en zelfs de meest vastberadenen slaat de schrik om het lijf als ze ontdekken dat ze over zo'n holle ruimte lopen.⁶² Er zijn paarden die zich bij het zien van zulke gapingen pogen te redden door meteen in de rulle sneeuw te gaan liggen, waar ze dan diep in wegzakken. Als je eenmaal de sneeuw uit bent, volgt de afdaling over rotsige paadjes langs diepe ravijnen. Je voelt meteen de warmte weer toenemen, komende uit een koude zoals met kerstmis doordat de bergtoppen in wolken gehuld zijn en alles er vochtig raakt als in druilerige mist. Bij al dat ongemak heb je ook nog verschrikkelijke bergbeken die met een angstaanjagende holle echo als woeste rivieren langs de afgronden omlaag storten. Verder hadden we de pech, zoals hier normaal is, dat we *cavalli di soma* tegenkwamen. In lange colonnes komen die pakezels de berg over en versperren daarbij het pad zodanig dat het de grootste moeite kost om elkaar te passeren. Ondertussen zagen we er één met volle bepakking van een flinke hoogte door de sneeuw naar beneden glijden. Voor de ezeldrijvers was dit zo gewoon dat ze alleen maar lachten en het dier rustig weer op de been hielpen. De lastige weg omlaag dwong ons ruim een uur te voet te gaan waarbij we handen en voeten te kort kwamen om overeind te blijven. Op een bepaald punt was er een afdaling ongeveer zo hoog als de kapel in het hof van Den Haag, helemaal bedekt met sneeuw. Mijnheer de ambassadeur was er met ondersteuning voetje voor voetje vanaf geholpen. Van de gidsen waren er een paar gestrekt gaan zitten en zo de helling afgegleden. Daarna was ik aan de beurt, samen met een andere jongen uit het gevolg. Van beneden riep mijnheer de ambassadeur dat wij het precies zo moesten doen. Die jongen ging voorop en terwijl hij zich liet glijden, maakte hij zulke grappige buitelingen dat ik van achteren dacht dat hij er schik in had. Maar toen ik eenmaal hetzelfde had gedaan, besepte ik dat het pure schrik was geweest die hem in zijn vaart gegrepen had. Want voor mensen zonder ervaring is het een werkelijk angstaanjagend steile afdaling, waar je in een flits beneden bent en als een pijl uit een boog vooruitschiet. De snelheid verblindde mijn ogen, en nog dubbel bang werd ik door een paar bomen en grote rotsen waar ik beneden tegenop vreesde te gaan knallen. Maar gelukkig had de ambassadeur de gidsen opdracht gegeven ons keurig op te vangen. Eenmaal herenigd trokken we verder omlaag langs de watervallen van de Liro, die vanaf de Splügenberg de diepte in raast met een lawaai dat nauwelijks onderdoet voor dat van de Rijn aan de andere kant. Dit water leidde ons naar het al genoemde dorpje Campo Dolcino, waar we het middagmaal gebruikten. Vandaar kwamen we 's middags aan in Claven of Chiavenna. Acht of tien plaatselijke edellieden spoedden ons te paard tegemoet, zich verontschuldigend omdat ze mijnheer de ambassadeur zo vroeg niet hadden verwacht. De edelman Hercole Salice, persoon van grote invloed en autoriteit in deze streken, kwam hem onmiddellijk begroeten en bleef ruim een uur. Ik bood hem een brief aan van mijnheer de ambassadeur Carleton,⁶³ waarvoor hij mij uitvoerig met zeer hoffelijke woorden en gunsten dankte. Het dorp Chiavenna is gelegen in een weelderige en vruchtbare vallei. Het verraste ons nogal om deze dag uit het hartje van de winter te komen en hier zo'n vergevorderde zomer binnen te treden. De rozen bloeiden, en aardbeien, kersen

⁶² In de kantlijn een citaat over de Alpen uit de antieke geograaf Strabo (bk. 4,6,6): 'De kleinste misstap betekent er onherroepelijk het einde, door een val in de peilloze diepte. Op sommige plekken is het pad zo smal dat mensen die er te voet gaan, bevangen worden door duizelingen.

⁶³ Sir Dudley Carleton was de Britse ambassadeur in Den Haag. Van Huygens' vader was hij niet alleen collega in de Raad van State maar ook een goede persoonlijke vriend.

en andere vruchten waren in overvloed aanwezig. Vanaf dit punt begonnen we Italië te ‘proeven’, want in Chiavenna is niet alleen de taal Italiaans, maar ook de gebouwen, de gewoonten, de manier van doen en alle andere dingen. Binnen vierentwintig uur ben je zonder ongemakken in Milaan als je de route langs de meren volgt. Wij moesten evenwel van de makkelijke route afzien om geen Spaans grondgebied te betreden. Ons restte geen andere keuze dan de Morbegno, een berg waarvan de aanblik alleen al ons kippenvel bezorgde, zo'n groot deel ervan was in de wolken verborgen. Er was ons bovendien verzekerd dat hij drie keer zo hoog en moeilijk te beklimmen is als de Splügen, die we deze dag in één ruk zonder te stoppen waren afgekomen tot in Chiavenna.

Juni

De 1e juni had ik me voorgenomen om een kijkje te nemen bij de afschuwelijke metamorfose die het dorp Piuro had getroffen. Vroeger was het dorp, een klein uur van Chiavenna vandaan, mooi en welvarend, maar onlangs is het verdwenen onder een steenlawine toen een overhellende bergwand tijdens een wolkbreuk aan de onderkant wegspoelde, waardoor de berg instortte en de mooie plaats in een oogwenk bedolf. Slechts een paar mensen overleefden de ramp, meer dan zestienhonderd kwamen er om.⁶⁴ Maar mijnheer de ambassadeur veranderde zijn plan en vond het beter om in Morbegno op de bagage te wachten, dus vertrokken we al tegen zeven uur 's ochtends. Cavaliere Ercole Salice begeleidde ons, samen met de heer commissaris Sprecher, die tot aan Morbegno bij mijnheer de ambassadeur bleef.⁶⁵ Volgens de klok van Chiavenna was het overigens elf uur toen we vertrokken. Dat komt omdat men vanaf hier op zijn Italiaans begint te tellen. Het eerste uur van de avond, dat volgens onze rekening acht of negen uur is, noemt men hier één uur. Ook telt men in Chiavenna niet meer in de grote Duitse, Zwitserse of Rhetische mijlen, maar in Italiaanse. Daar loop je er bijna vier van in een uur. Onze route volgde de rivier Mera, die door Chiavenna stroomt en uitmondt in het meer van Chiavenna, ofwel Lago di Mezzola, grenzend aan het grote Comomeer. Het middagmaal gebruikten we rond veertien/tien uur in het aan het meer gelegen dorp Novate. Hier zagen we het huis waar Julius Caesar Scaliger geboren is, toen zijn vader op de vlucht was uit Italië na het plegen van een moord.⁶⁶ Na de maaltijd stuurden we onze paarden langs de oever, waar de wegen nogal rotsachtig en moeilijk begaanbaar zijn, en gingen zelf het meer op in een roeiboot met vier roeiers. Anderhalf uur later gingen we weer te paard. Na korte tijd verlieten we het graafschap Chiavenna, vlakbij Forte di Fuentes, in de volksmond *La briglia de' Grigioni e la sepoltura de' Spagnuoli*, vanwege de lucht die er ongezonder is.⁶⁷ Dit fort ligt precies op de grens van Milaan en Rhetië,

⁶⁴ Twee jaar eerder, op 4 september 1618, brak een groot stuk van de Monte Conto af, waardoor het dorp Piuro, of Pleurs, en enkele omliggende gehuchten werden verwoest. Duizenden mensen zouden de dood hebben gevonden. Piuro Antica is na de verwoesting nooit meer herbouwd. Op de terugweg was Huygens wel in de gelegenheid om de plek des onheils te aanschouwen, zie op 13 juli.

⁶⁵ De historicus Fortunato Sprecher (1585-1649) is bekend om zijn werken over Rhetië, waarin ook over de verwoesting van Piuro wordt verteld. Hij was Huygens' gids ter plekke op de terugweg.

⁶⁶ Thans wordt algemeen aangenomen dat de grote humanist Julius Caesar Scaliger (1484-1558) werd geboren in het naburige Riva. Zijn zoon Justus Josephus is professor in Leiden geweest.

⁶⁷ Op de strategische plek tussen de Valchiavenna en Valtellina was aan het begin van de zeventiende eeuw het machtige Forte di Fuentes gebouwd, in opdracht van de Spanjaard Acevedo, Conte di Fuentes, gouverneur van Milaan. Vanuit hier controleerden de Spanjaarden de streek en de doorgang naar de Alpen. Vanwege het ongezonde klimaat lieten veel soldaten er het leven, waarover de opstandige inwoners van de regio, Grisons of Grigioni, niet rouwig waren; vandaar de bijnaam van het fort 'Oogappel der Grisons en graf der Spanjaarden'.

en is gebouwd door de graaf van Fuentes, destijds gouverneur van Milaan. Wij hoedden ons ervoor om al te dicht bij de Spaanse garnizoenen te komen, waardoor ik geen gelegenheid had de vesting van dichtbij te bezichtigen. We gingen linksaf en trokken de Valtellina binnen, langs de loop van de Adda. De rivier doorsnijdt de lengte van het dal en wordt overspannen door een houten brug waar wij overheen gingen. Om twintig/vier uur bereikten we het fraaie Graubünder dorpje Morbegno aan de rivier Bitto. Er is een elegant klooster, Sant' Antonio genaamd. Valtellina is een oogstrelend dal, rijk en vruchtbaar, beroemd om zijn wijnen die aan gene zijde van de bergen uitgevoerd worden naar de verste landen. De vallei heeft een lengte van meer dan twee dagreizen en is overal gecultiveerd en dichtbevolkt. Vanaf het meer tot aan Morbegno zagen we graanvelden, wijngaarden, en vijgen-, olijf- en kastanjebomen in overvloed. De vallei is vrij smal, dus de warmte is er hevig, al wordt ze overdag getemperd door een wind die ze *Breve* noemen. Hij steekt 's ochtends op vanaf het meer, waait van west naar oost door de lengte van het dal en draait tegen de avond om. Zo kunnen de boeren onder verkoeling hun werk op het land doen.

De 2^e juni was een rustdag. Mijnheer de ambassadeur wachtte in Morbegno op zijn bagage, die samen met de rest van het gevolg tegen het middagmaal arriveerde. Men had op de Splügenpas veel hinder ondervonden. Zowel de rij- als de lastpaarden werden meteen verwisseld, waarna de bagage opnieuw vooruit werd gestuurd. Wij bleven allemaal bij mijnheer de ambassadeur omdat er berichten waren, dat niet ver van ons, aan de andere kant van de berg, een grote troep ruiters ons opwachtte. We brachten de dag wandelend door en genoten van de schoonheden van de Valtellina die bekend staat als de mooiste en vruchtbaarste vallei van Europa. Oude en moderne schrijvers zijn het daarover het eens. Maar de *Breve*, waarvan ons verteld werd dat hij de koorts brengt, deed ons de lust vergaan om er lang te blijven. Bij het middag- en avondeten werd mijnheer de ambassadeur gezelschap gehouden door de *podestà*, burgemeester, en een heer uit het geslacht Planta, die zijn schoonvader bleek. Zeverzekerden ons dat de vallei het hele jaar door elke dag voor meer dan duizend escu wijn exporteert, onder meer tot in Oostenrijk en Bohemen.

De 3e vertrokken we voor het aanbreken van de dag uit Morbegno. Meteen buiten het dorp begonnen we te klimmen over smalle paden langs verschrikkelijk steile afgronden. De Splügenberg was er niets bij. Bij het naderen van de top moesten we ruim een uur lang door de sneeuw, te voet omdat het pad smal, steil en glad was. Mijnheer de ambassadeur had hulp van een slede, die door een os helemaal omhoog getrokken werd. Bovenop de berg begint de staat Venetië en zie je Italië als in een schilderij voor je liggen. Alleen werd ons deze aanblik misgund door een dicht wolkenpak dat het zicht beperkte tot minder dan 15 passen, en ook een bittere koude veroorzaakte. We konden nauwelijks geloven dat het kort geleden nog zo zomers geweest was. Een klein stukje verder, in de afdaling, traden we binnen in de *Casa di San Marco*, een herberg, of eigenlijk een hut, verloren in het sneeuwlandschap en gehuld in wolken die zelden optrekken: een levensechte voorstelling van de overwintering op Nova Zembla.⁶⁸ We aten er eenvoudig en heel primitief en vervolgden de tocht. Toen we nog geen half uur waren gedaald, kwamen we de wolken weer uit en begonnen we te ontdooien. Dat ging gepaard met een heleboel water: de rest van de dag hadden we regen en onweer. Op twee uur van Piazza Brembana werd mijnheer de ambassadeur begroet door de heer Moderante Scaramela, secretaris en resident ter plaatse. Hij had ongeveer vijftig paarden bij zich, voor

Thans zijn nog de ruïnes van het fort te bezichtigen.

⁶⁸ De stenen berghut is in 1593 gebouwd als halteplaats op de Passo San Marco. Nog steeds is er een *Rifugio Ca' San Marco* op de bijna 2000 meter hoge bergpas in gebruik.

het merendeel bereiden door edellieden uit de streek van Bergamo, die ons begeleidden tot in Piazza, het onder Bergamo vallende dorp aan de rivier Brembo. Hier was in opdracht van de heren *rettori* van de stad ons onderkomen, met souper en andere voorzieningen, op heel luxueuze wijze in gereedheid gebracht ten huize van een dorpeling. Een half uur voor aankomst kwam graaf Lodovico Benaglio in gezelschap van enkele edellieden mijnheer de ambassadeur welkom heten. Deze doctor in de rechten was afgevaardigd namens de voornoemde *rettori* van Bergamo en bracht mijnheer de ambassadeur naar het gastverblijf, waar hij bleef souperen. We hadden deze dag meer dan zestien uur in het zadel gezeten.

De 4^e leverden we onze rijdieren uit Morbegno tegen een billijke prijs in en namen we de 18 gezadelde paarden die het stadsbestuur van Bergamo ons had gestuurd. We vertrokken om elf/zeven uur in gezelschap van de genoemde graaf Lodovico en volgden een hooggelegen pad op de rechteroever van de Brembo, *Il Furioso* geheten vanwege de snelle stroming en furieuze watervallen. De rivier geeft het dal de naam Valle Brembana. In het dorpje Zogno aan de Brembo gebruikten we het middagmaal, dat ook hier al gereed stond toen de eerste van ons arriveerde. Na de maaltijd gingen we weer te paard. Op twee uur van Bergamo kwamen ons twee compagnieën *capelletti* tegemoet, ruiters van Albanese, Slavische en Dalmatische komaf, die zo heten vanwege de kleine hoeden die ze dragen. Ze worden meestal ingezet bij het verwelkomen van vreemde vorsten of gezanten. De *capelletti* brachten een saluutsalvo en begeleidden ons verder. Een uur later voegden zich bij het gevolg van mijnheer de ambassadeur nog honderdvijftig edelen uit de stad, die zich te paard hadden opgesteld langs de route. Op een kwartier afstand van de stad stond ons de heer Horatio dal Monte, gouverneur van Bergamo, met enkele koetsen op te wachten. Mijnheer de ambassadeur nam samen met hem en de zijnen plaats, en met de genoemde ruitertroepen in ons gevolg vormden we een lange en prachtige stoet. Binnen de stadspoort hadden de heren *rettori* zich opgesteld. Onder hen de grootkapitein Giacomo Suriani, de *podestà* Nicolò Gussoni en kamerling Piero Basadonna, allemaal Venetiaanse adel. Ze heetten mijnheer de ambassadeur welkom en deden hem plaatsnemen in hun koets. Intussen bulderden de kanonnen op de bastions en bolwerken, en klonken de salvo's van vijfhonderd burgers verspreid over verschillende plaatsen in de stad. Ook de fraaie compagnieën die afkomstig waren uit de Nederlanden en hier garnizoen hielden, vuurden hun geweren af, in afwisseling met salvo's uit hun mortieren, die op het plein stonden opgesteld. Het viel niet mee om de paarden in toom te houden. Zoals gewoon bij plechtigheden als deze zagen we overal op straat en in de ramen volk en adellijke heren en dames. Mijnheer de ambassadeur werd uitgenodigd in het palazzo van de grootkapitein, een voornaam en indrukwekkend gebouw, waar genoemde heren hem bij het licht van toortsen door vier grote, met tapijten gedrapeerde zalen rondleidden. In de tweede werd er gemusiceerd en stond de tafel gedekt, waaraan we na een enkel onderhoud allen soupeerden. We werden copieus onthaald en kregen een dubbel dessert, waarvan het laatste nog werd binnengedragen nadat het tafellaken al was weggehaald. De maaltijd vond plaats in het openbaar en in het zicht van een toegestroomde menigte. De muzikale opluistering kwam van spinet, theorbe en zang, en was van een schoonheid die onmogelijk onder woorden te brengen valt. Niet minder luxueus waren onze kamers, ingericht en uitgerust in alle kostbaarheid die een vorst zich maar wensen kan.

De 5^e namen de heren mijnheer de ambassadeur ondanks zware regenval mee om de mooie ligging van hun stad te laten zien. Die springt het meest in het oog bij de Porta San Giacomo richting Milaan, waar de vlakte van Lombardije zich in al haar pracht ontvouwt. Het is het mooiste uitzicht dat een sterveling zich kan voorstellen. Vervolgens leidden ze hem

rond in de schitterende basilica Santa Maria Maggiore. Hier zie je het zeldzame kunstwerk van enkele ingelegde houten panelen met voorstellingen uit het Oude Testament.⁶⁹ In schoonheid evenaren ze een schilderij, zonder dat er ooit een penseel aan te pas is gekomen. Verder lieten zij de prachtige graftombe zien van Bartolomeo Colleoni, stichter van de kerk, met zijn ruitersstandbeeld van brons erbovenop, een schitterende compositie.⁷⁰ De middagmaaltijd was even rijk als het voorgaande souper, maar omdat het vrijdag was, werd er vis opgediend, gigantische forellen en andere vreemde vissoorten uit de streek die het diner extra fraai maakten. De aanhoudende regen weerhield mijnheer de ambassadeur er niet van om na het eten te paard te gaan. De genoemde hoge officieren begeleidden hem per koets tot aan de stadspoort en vandaar gaven ze hem een flink aantal *capelletti* mee als escorte. Die namiddag genoten we voor het eerst van de weergaloze schoonheid van het land van Lombardije en zagen we eindeloze vruchtbare landerijen vol koren, moerbeibomen en wijnstokken. We reden door verscheidene dorpen en gingen bij Seriate over de rivier Serio, en bij Gorlago over de Cherio. Tegen de avond kwamen we doorweekt aan in Palazzolo, een dorpje aan de rivier Oglio. Hier werd mijnheer de ambassadeur uit naam van de *rettori* van Brescia verwelkomd door de Venetiaanse edelman Quinto Quarti, in gezelschap van een compagnie *capelletti*. Ze waren ons eerder misgelopen doordat we de minder gebruikelijke weg hadden genomen om het water van de Serio te mijden, die door de regen buiten haar oevers was getreden. Ons souper en het onderkomen dat hier voor ons was ingericht, waren luxueus als altijd.

De 6^e stapte de gehele groep in zes koetsen met elk een vierspan, die ons gezonden waren door de stad Brescia. Ze kwamen zeer gelegen want deze ochtend hoosde het als nooit tevoren. Bij onze aankomst in Brescia viel de welkomstceremonie dan ook in het water. Bovendien waren de heren *rettori* zeer gehaast, omdat ze mijnheer de ambassadeur pas tegen de avond hadden verwacht. Dat was te wijten aan een slordigheid van de vooruitgestuurde *capelletto*. Op een kwartier afstand van de stad kwam de heer kolonel De Roquelaure mijnheer de ambassadeur tegemoet. Bij de stadspoort werd hij welkom geheten door onder meer de *podestà* Michiel Foscarini, grootkapitein Lorenzo Capello, de kamerlingen Baldissera Priuli en Leonardo Lippomano, en gouverneur Francesco Giustiniano, zoon van de grote Pompeo Giustiniano alias *Braccio di ferro*, de IJzeren Arm.⁷¹ Ze begeleidden hem naar het palazzo van de genoemde grootkapitein, dat met zalen vol prachtige schilderijen, wandtapijten en meubels ons onderkomen in Bergamo nog overtrof. Achter ons aan reden verscheidene koetsen met edellieden. De welkomstsalvo's vanaf de stadsmuren werden afgevuurd door de drie compagnieën van het garnizoen, voor zover het slechte weer het toeliet. Het middagmaal was inderhaast klaargemaakt, maar daarom niet minder indrukwekkend, evenmin als het souper, waarbij weer talloze prachtige vissen pronkten. Ik

⁶⁹ De beroemde vroeg zestiende-eeuwse ingelegde houtpanelen in het koor van de Basilica Santa Maria Maggiore zijn ontworpen door Lorenzo Lotto (1480-1556). Naast 69 kleinere voorstellingen tonen de vier hoofdpanelen de Tocht door de Rode Zee, de Zondvloed, Judith en Holofernes, en David en Goliath.

⁷⁰ In de vijftiende-eeuwse Cappella Colleoni bevindt zich nog altijd de door Amedeo gebeeldhouwde tombe van Bartolomeo Colleoni, de militair in wiens opdracht niet de kerk maar wel de kapel is gebouwd. In de kantlijn: 'In Bergamo is in de kerk van Sant'Agostino de graftombe te zien van Ambrogio Calepino, die hier is geboren, maar dat wist ik pas naderhand.' De lexicograaf Ambrogio Calepino (1435-1510) is de samensteller van een veelgebruikt Latijns woordenboek met equivalenten in verscheidene talen. De auteur was zo bekend dat de naam 'Calepino' synoniem werd voor lexicon.

⁷¹ De Italiaanse generaal Pompeo Giustiniano (1569-1616) vocht in het Spaanse leger tijdens de Opstand in de Nederlanden. Hij schreef daarover de omvangrijke militaire studie *Delle Guerre di Fiandra* (Antwerpen 1609).

kwam hier te weten dat bij raadsbesluit van de Pregadi van Venetië was bepaald dat het onthaal van mijnheer de ambassadeur in alle steden waar hij doorheen zou komen, was begroot op ... ducaten per dag. Nu hoorde ik er wat minder van op dat hem bij de maaltijd, naast andere vissoorten, forellen werden voorgeschoteld van ... daalders per stuk.

De 7^e, pinksterzondag, was onze eerste mooie dag in Italië. Het werd zelfs zo heet dat we er last van hadden. Het grootste deel van de morgen wijdden de heren *nobili* zich aan hun geloof. 's Middags namen ze mijnheer de ambassadeur mee naar de citadel, waar hij na een saluutsalvo van de musketiers ontvangen werd door de kasteelheer Francesco da Mula, eveneens een Venetiaanse edelman.⁷² Die begroette hem volgens de regels bij de poort, want deze mensen mogen daar gedurende een periode van twee jaar geen stap buiten zetten en moeten permanent op hun post blijven, tenzij ze voor een paar uur verlof krijgen van de grootkapitein, die dan één van de kamerlingen de plaats laat overnemen. Nadat mijnheer de ambassadeur het kasteel een paar keer over de verschillende vestingmuren was rondgelopen, mocht hij tot rust komen in een grote overwelfde zaal waar de buitenlucht vrij toegang had. Hij kreeg een lichte maaltijd aangeboden op vijf of zes grote vergulde schalen, die evenzoveel knechten binnendroegen. Het kasteel is één van de mooiste vestingen in Italië, met een zeer hoge en strategische ligging. Het torent uit boven de hele stad, waarvan je de vrijwel vierkante vorm hier duidelijk kunt waarnemen, en omdat Lombardije naar één kant toe geheel vlak is, zijn bij helder weer zelfs Cremona, Mantua en andere steden goed te zien. Er is een garnizoen van driehonderd man gelegerd, met grote hoeveelheden buskruit, zwavel, salpeter, kolen, kogels, musketten, kurassen, tarwe, gerst, olie en nog veel meer andere voorraden en oorlogstuig, vooral heel veel geschut. Rond het kasteel liggen een dubbele gracht met wal, de ene boven de andere. De hoeken van het kasteel zijn uitgebouwd tot bastions. De hele vesting is opgetrokken uit gehouwen stenen en gegrondvest op rotsbodem. Zelfs de burgers is de toegang absoluut verboden, waardoor er bij deze bijzondere gelegenheid een grote menigte kwam kijken. De rest van de namiddag gebruikte mijnheer de ambassadeur voor een rondrit per koets door de stad. Brescia is ruim en statig, en heeft veel brede, rechte straten met aan beide zijden mooie woonhuizen. Het merendeel zijn *palazzi* met grote, overwelfde entrees en ruime binnenplaatsen die omgeven worden door zuilengalerijen. Zulke *portici* zie je daar heel veel, zelfs aan de openbare straten voor de winkels en handeltjes. Ze geven de stad veel grandeur.

Op de 8^e liet de heer De Roquelaure 's middags bij het vertrek van mijnheer de ambassadeur de drie compagnieën aantreden. Ze vuurden zowel in de stad als vanaf de vestingwallen een salvo af. De genoemde *nobili* vergezelden mijnheer de ambassadeur tot buiten de poort, enkele andere personen gingen nog verder mee, en De Roquelaure begeleidde hem ongeveer twee uur gaans. Er waren meer dan vijftig rijtuigen met edelen op straat en het hele volk was op de been. Drie koetsen en een paar paarden reisden met ons mee. Bij het afvuren van de musketten werd één rijtuig omvergeworpen en een paard wierp zijn berijder uit het zadel, terwijl een ander bijna de hand van een Franse kwartiermeester verbrijzelde. Deze namiddag hadden we haast net zulke wegen als in Holland, recht met sloten ernaast, maar wel vol keien en lastig te berijden. We trokken door mooie en zeer vruchtbare landerijen en passeerden het dorpje Ponte San Marco, aan de rivier of beter de beek Cherio, die zeer troebel is ondanks een sterke stroming. Vervolgens kwamen we langs het dorp en kasteel van

⁷² Het Castello di Brescia dateert uit de veertiende eeuw en is onder het Venetiaanse gezag in latere tijden uitgebouwd tot één van de sterkste vestingen in Italië. Tegenwoordig biedt het onderdak aan het legermuseum.

Lonato. Eén mijl verder werd mijnheer de ambassadeur begroet door de heer Cavaliere Buonfabio, Venetiaans edelman, afgevaardigd door de bestuurders van de stad Salò. Hij had enkele Maltezer ridders bij zich en een compagnie *capelletti*. Hierop ontstond er een opstootje tussen hun kapitein en die van de compagnie die ons vanaf Brescia begeleid had, omdat de een voor de ander uit reed. De ruzie werd gesust door Buonfabio. Tegen de avond kwamen we aan in Desenzano, één van de mooiste dorpjes van Italië, gelegen aan de oever van het Gardameer. Precies voor het souper arriveerde de kamerling Lippomani met enkele andere edellieden. Ze waren ons met postpaarden vanaf Brescia achterna gesneld om met mijnheer de ambassadeur te souperen. Het Lago di Garda is bijzonder uitgestrekt: de lengte is vijfendertig mijl, de breedte iets meer dan veertien. Dit is het meer dat vroeger *Lacus Benacus* werd genoemd en hieraan ligt het stadje Sirmione, de woonplaats van Catullus.⁷³ Het water is buitengewoon rijk aan vis, vooral aan zogeheten *carpioni*, een zeldzame en smakelijke soort die wonderlijk genoeg slechts op een bepaalde plek in dit meer gevangen worden en nergens anders. Het meer wordt voor het grootste deel omsloten door hoge bergen, doorlopend van Italië tot aan Tirol. Daardoor is het gevaarlijk om met boten het water op te gaan, want uit het niets kan er storm opsteken. Persoonlijk heb ik de waarheid ondervonden van Vergilius' vers: *Fluctibus et fremitu surgens Benace marino*, 'Meer van Benacus, met bulderende golven gistend als een ware zee'.⁷⁴ Want toen we voor het souper een gondeltochtje maakten met muzikale begeleiding, was het meer nog heel lieflijk en kalm, maar amper twee uur later raasde er een vreselijke storm, zoals we in tijden niet meer meegemaakt hadden: donder, bliksem, wind en regen veranderden de mooie kalmte tot de woeste golven van een noordelijke zee. Evengoed kwam tegen de nacht alles ineens weer tot rust.

De 9^e ging kamerling Lippomano weer terug naar Brescia, samen met de neef van de kasteelheer die we daar op de citadel hadden ontmoet. De storm van de vorige dag deed mijnheer de ambassadeur besluiten om liever over land te reizen dan over het meer. We luncheden vroeg en vertrokken direct daarna. De tocht ging door het dorp Rivoltella en vanaf daar over de slechte begaanbare Strada Lugana naar Peschiera, een mooie en grote vesting aan het meer. De grachten ervan worden gevoed door de rivier Mincio, die aan beide kanten rond de vesting loopt en verderstroomt tot aan het meer van Mantua. Een stukje buiten de stad werden we tegemoet gereden door de Cavaliere Vincenzo Medici, die als afgevaardigde (of zoals zij zeggen: ambassadeur) van de stad Verona mijnheer de ambassadeur welkom heette. Hij was in het gezelschap van zijn neef Alessandro Medici, graaf Francesco Giusti, graaf Geronimo Canozza, de heer Giovan Baptista Allegro, doctor in de rechten, enkele andere edellieden en verscheidene *capelletti*. Ze hadden koetsen bij zich, waarin we overstapten. Bij de intocht in Peschiera stond de hele vestingwal vol soldaten van een corps uit de Nederlanden die ons een saluutsalvo brachten. De plaatselijke gezaghebber of *proeditore*, een man uit het huis van Tieppolo, leidde mijnheer de ambassadeur door Peschiera van de ene naar de andere poort. Iets verderop, in het dorp Cavalcaselle, werden de paarden gevoederd. Ondertussen kreeg mijnheer de ambassadeur een lichte maaltijd aangeboden in het palazzo van kapitein Di Monti, een militair van groot aanzien in deze streek. Na weer een uur gereden

⁷³ Gaius Valerius Catullus (84-54 v.Chr.) werd geboren in Verona en bezat een landhuis in Sirmio. Thans worden op de punt van het schiereiland van Sirmione, bij de *Grotte di Catullo*, de resten getoond van een Romeinse villa waar de dichter zou hebben gewoond. De unieke *carpioni* uit het meer – thans zeer zeldzaam geworden - zouden volgens lokale overlevering hun bijzondere smaak hebben te danken aan de tranen van één van zijn geliefden.

⁷⁴ Vergilius *Georgica* 2 vs. 160.

te hebben kwamen ons twee compagnieën *capelletti* tegemoet en enkele kapiteins en officieren van de Hollandse garnizoenen. Die begeleidden ons van hier tot Verona. Op dit traject hadden we aan onze linkerhand de Alpen met op de voorgrond de Monte Baldo, die alle andere bergen overtreft in hoogte en vruchtbaarheid, en aan de rechterhand grazige weiden zover het oog reikte, over een afstand van vijfendertig landmijlen tot aan Mantua. Op twee mijl van Verona werd mijnheer de ambassadeur begroet door de gouverneur Giovan Paolo Benzoni, vergezeld door vele edellieden in koetsen. Net voor de stadspoort stonden de heren *rettori* hem op te wachten, omringd door drie keer zoveel koetsen als wij bij ons hadden. Het gezelschap bestond uit *podestà* Marco Giustiniano dell'Aquila d'Oro (ter onderscheiding van andere families met dezelfde naam), grootkapitein Domenico Barbarigo en de kamerlingen Francesco Minio en Andrea Marcello. In hun gevolg en omstuwd door ontelbare mensen reden we bij ondergaande zon Verona binnen, terwijl de fraaie stadsmuren herhaaldelijk oplichtten door de salvo's van onze musketiers en het kanonvuur op het Castelvecchio. De straten waren vol koetsen met tientallen edelmannen en dames die al de hele namiddag hadden rondgereden. Die dwaasheid kennen we dus niet alleen maar in ons eigen land. Wij kregen logies met voortreffelijke bediening in het palazzo van de grootkapitein, gebouwd en bewoond geweest door de Scaligers, de oude heersers van Verona. Vlakbij zijn hun grafmonumenten te bewonderen, zoals we die in de Nederlanden van schilderij kennen.⁷⁵ Het palazzo is een groots en indrukwekkend gebouw met riante woonvertrekken en vier vierkante binnenplaatsen. In één daarvan zagen we de standbeelden van vijf illustere inwoners van Verona: Cornelius Nepos, Aemilius Macer, Plinius de Oudere, Vitruvius en Fracastorius.⁷⁶

De 10e kwamen vrijwel alle bovengenoemde graven mijnheer de ambassadeur ophalen om de *Giardino Giusti* en het palazzo te bezichtigen, beroemd als één der mooiste lustoorden van Italië.⁷⁷ De tuin loopt naar achteren toe omhoog tegen een rotsheuvel, waarin grotten en kamertjes uitgehouwen zijn, en is beplant met cipressen, bomen die kaarsrecht de lucht in steken. Bovenop de heuvel, die tegen de stadsmuur aan ligt, heb je een prachtig panorama op Verona en zie je ook de rivier Adige door de stad lopen. Terecht heet die bij de dichter *Athesis amoenus*, 'idyllische Athesis'.⁷⁸ In het palazzo van graaf Giusti zagen we vele portretten en schilderijen van Titiaan en andere beroemde schilders uit Italië. De grote zaal hing helemaal vol met portretten van prinsen en doorluchtige personen, waaronder de beeltenissen van de Prins van Oranje, zaliger gedachtenis, van admiraal De Coligny, van de huidige Excellentie en van de graven van Egmond en Horne, allemaal zeer goed gelijkend.⁷⁹ Na dit bezoek reden we per koets langs de restanten van de antieke triomfboog van Gaius Marius, opgericht na de definitieve overwinning op de Cimbren en Teutonen, die (volgens sommigen) plaatsvond in

⁷⁵ Het geslacht Della Scala (Scaliger) regeerde over Verona van 1277 tot 1387. Grote monumenten uit hun regeerperiode zijn onder meer Castelvecchio met de Ponte Scaligero, en Palazzo Scaligero. Vlakbij dit palazzo, tegenwoordig de zetel van de Amministrazione Provinciale, staan de gothische graftombes (*Arche Scaligere*).

⁷⁶ De eerste vier personen zijn antieke auteurs: de geschiedschrijver Cornelius Nepos, de farmacoloog-dichter Aemilius Macer, de encyclopedist Plinius de Oudere en de architect Vitruvius. De humanist Hieronymus Fracastorius (1478-1553) was natuurkundige, geneesheer, astronoom en geoloog.

⁷⁷ De *Giardino Giusti* die zich uitstrekt achter het gelijknamige palazzo, is aangelegd aan het eind van de zestiende eeuw. Thans is ze nog steeds een grote trekpleister vanwege de centrale ligging in de stad, de klassicistische tuinarchitectuur en het naar achteren toe omhoog lopende deel, met het panorama over Verona.

⁷⁸ Vergilius *Aeneis* 9 vs. 680.

⁷⁹ Achtereenvolgens Willem van Oranje, de Franse hugenoot Gaspard de Coligny (vader van Willems vierde echtgenote Louise de Coligny), Maurits van Oranje, Lamoraal graaf van Egmond en Filips de Montmorency graaf van Horne, beiden ter dood gebracht aan het begin van de Opstand.

de bovengenoemde vlakte van Verona, beroemd om veel grote veldslagen. De boog is nog intact, met twee poorten en een vierkante bovengevel, maar de perfectie van de antieke architectuur zie je er niet aan af.⁸⁰ Kort daarna kwamen we langs het beroemde amfitheater op het plein dat in de oude tijd *Forum Boarium* heette.⁸¹ Het middagmaal deelde mijnheer de ambassadeur met de graven en edelen die hem waren komen opzoeken. Ik was nog niet tevreden gesteld door de enkele blik op de Arena, dus toen 's middags de warmte iedereen binnen hield, ging ik het bouwwerk nader bekijken, aangezien dit het best bewaarde amfitheater is. De stad onderhoudt het permanent met gelden die afkomstig zijn uit verbeurd verklaarde goederen. Aan één kant is het dan ook als nieuw, en aan de andere zijde is de restauratie al een heel eind op weg. De arena wordt nog dagelijks gebruikt voor toernooien en steekspelen, voor wedstrijden ringsteken en ander vermaak. Toen ik er was, hadden ze het gras dat hier welig groeit, net gemaaid. Het amfitheater heeft een ovalen vorm. Van binnen meet het precies 100 passen in de lengte, plus nog twee keer 47 voor de diepte van de ring, in totaal dus 194 passen. De breedte is 60 met twee keer 47, wat neerkomt op 154. Ik telde vijfenveertig rijen zitbanken, elk ongeveer anderhalve voet hoog. Men zegt dat het vroeger ruimte bood aan 60.000 mensen,⁸² wat me een beetje verbaast gezien de hoogte en omtrek. Van het hoogste gedeelte van de buitenmuur zijn nog slechts enkele restanten te zien. Toen ik daar bovenop was geklommen, verbaasde ik me over de zware en machtige stukken marmer die van beneden af zo nietig hadden geleken en nauwelijks in staat om een storm te doorstaan. Over de architect van dit meesterwerk bestaat bij zowel de inwoners als de schrijvers weinig zekerheid. Er is er één die met verschillende argumenten probeert te bewijzen dat dit het werk is van Augustus, wat verscheidene anderen weer tegenspreken. Hoe dan ook, het bouwwerk zelf geeft duidelijk te kennen dat het opgericht moet zijn ten tijde van de grootste bloei van het imperium. Vanuit de Arena ben ik de schitterende boogbrug gaan bekijken, die de Adige overspant bij het Castelvechio.⁸³ Ik had geen tijd om nog langs het kasteel zelf te gaan voor een nadere indruk, omdat ik een afspraak had met graaf Bevilacqua, die me aan tafel beloofd had zijn palazzo te laten zien met de zeldzame kunstschaten die één van zijn familieleden heeft verzameld.⁸⁴ Hij ontving me eervol en met veel hoffelijkheid, en leidde me tot groot genoegen door zijn eindeloze collectie antieke standbeelden, medailles, schilderijen enzovoorts, zodat ik het betreunde er maar zo weinig tijd voor te hebben. Vervolgens nam hij me mee naar zijn Muzenkamer, waar één keer per week wordt gezongen en gespeeld op de diverse instrumenten die er te zien zijn. Het was een genot om de hele wand behangen te zien met portretten van grote musici uit de geschiedenis, niet alleen Italianen maar ook Nederlanders. Mijnheer de ambassadeur is al die kunstschaten later nog gaan bezoeken. Tegen de avond namen ze hem mee naar hun Accademia Filarmonica, een ruim en hoog gebouw, opgericht door de voornaamste Veronese adel die er elke donderdag concerten

⁸⁰ Waarschijnlijk wordt bedoeld de dubbelpoortige *Porta Borsari* aan de antieke Decumanus, thans Corso Porta Borsari. Geen enkel antiek monument in Verona wordt thans overigens nog in verband gebracht met de Romeinse consul Gaius Marius (156-86 v. Chr.), die grote overwinningen op de Teutonen en Cimbren behaalde.

⁸¹ Dit is het huidige Piazza Bra met de Arena.

⁸² Boven het getal noteerde Huygens later '26.000 Lips.'. Dat is de capaciteit van Verona's amfitheater volgens de berekening van Justus Lipsius in diens studie *De Amphitheatro* (Antwerpen 1584). Thans is de Arena in gebruik voor opera-uitvoeringen.

⁸³ Bedoeld wordt de veertiende-eeuwse Ponte Scaligero, zie noot 75.

⁸⁴ Het Palazzo Bevilacqua, aan de Via Cavour, werd ontworpen door de Veronese renaissance-architect Michele Sanmicheli. Nu biedt het onderdak aan het Istituto Tecnico Commerciale; de kunstcollectie, hoofdzakelijk opgebouwd door muzikliefhebber en antiquiteitenverzamelaar Mario Bevilacqua, is er verdwenen.

geeft.⁸⁵ Op zaterdag houden ze er literaire bijeenkomsten. Dan wordt er gediscuteerd over verschillende vraagstukken en zijn er redevoeringen over hoogstaande onderwerpen. De avond van ons bezoek had men alle dames uitgenodigd die voor het zomerseizoen de stad nog niet hadden verlaten. Na voortreffelijke zang en spel van onder meer spinetten en theorben gingen zij ten dans op hun *pianelle*, open schoentjes van een halve el hoog of zelfs nog meer. In de kostbaarste kleding, gewaden met goud en zilver, bewogen ze zich met een Italiaanse statigheid die ik in het Frans *dégoûtable*, smakeloos zou noemen. Toen de heren merkten hoe ik van hun muziek genoot, gaven ze me nieuwe werken van hun kapelmeester cadeau, die ik koester als dierbare herinnering.⁸⁶ Dit is alles wat ik in het grote Verona heb kunnen bezichtigen. De stad heeft een omtrek van zeven mijl en heeft goed recht te beweren dat ze bijna alle andere steden van Europa overtreft met haar ligging, adel, oudheden, haar schoonheid en grandeur, haar fortificatie, bevolking, handelsverkeer, kunsten en militaire kracht.⁸⁷ Het is dan ook niet verbazingwekkend dat verscheidene Romeinse machthebbers en keizers hier hun residentie hebben verkozen, zoals de geschiedschrijvers vertellen. Enkele groten zijn er zelfs geboren, zoals Vespasianus, Titus en Domitianus.⁸⁸

De 11^e waren de heren *rettori* tegelijk met ons zeer vroeg opgestaan. Ze deden mijnheer de ambassadeur met vele koetsen uitgeleide tot op schootsafstand van de stad. Daar bleven zes rijtuigen met vierspannen bij ons, en ook de heer ridder Medici met drie andere edellieden die de opdracht hadden om ons onder escorte van *capelletti* tot in het gebied van Vicenza te brengen. Kort daarop kwamen we door San Martino, een klein dorp waar heel veel papier geproduceerd wordt. Om veertien/tien uur kwamen we aan in het dorp Villanova waar het middagmaal al voor ons klaarstond in het Benedictijner klooster.⁸⁹ Om zeventien/één uur gingen we verder en de hele dag reden we over goede en vlakke wegen, zoals ze in Holland door het veen lopen. Ongeveer op de grens tussen het gebied van Verona en Vicenza kwam ons een andere compagnie *capelletti* tegemoet, gezonden door de Vicentijnen. Zij werden gevolgd door de ambassadeur of afgevaardigde in Vicenza, graaf Scipione Chiericati, gouverneur van de stad, in gezelschap van verscheidene andere graven en edellieden in acht koetsen. We stapten daarin over, lieten de oude rijtuigen achter en namen afscheid van cavaliere Medici en zijn *capelletti*. De tocht vervolgde door Montebello, een redelijk groot dorp en hoofdplaats over zes andere dorpen. Aan beide zijden van deze weg lagen mooie heuvels, bezaaid met landhuizen en burchten, waaronder één bijzonder groot en mooi kasteel, dat vroeger van de Scaligers was geweest, rechts bovenop een top.⁹⁰ Toen we tegen de avond bij Vicenza kwamen, werd mijnheer de ambassadeur voor de stadswallen onthaald door

⁸⁵ De *Accademia Filarmonica* was (en is) het hart van het Veronese culturele leven, waar naast muziek ook literatuur, theater, schilderkunst en natuurwetenschap beoefend werd. De oude concertzaal *Sala Maffeiana* aan de Via Roma is nog altijd in gebruik evenals de bibliotheek met muziek en instrumenten.

⁸⁶ Kapelmeester van Verona was Stefano Bernardi (1585-1636).

⁸⁷ In de kantlijn: VENetia ROma NApoli. Jaren later, in 1665, schreef Huygens een Latijns lofepigram, *Veronae laus*, waarin het woordspel wordt uitgelegd (*De gedichten* dl. 7, p. 79):

Quid VENetos, ROMam et NApolim visure laboras?

Unica tres visas visa VERONA dabit.

VENetië, ROME, NApels. Waarom zoveel moeite om die steden te bezichtigen?

In VERONA houd je ze alledrie in één keer voor gezien.

⁸⁸ De Romeinse keizers Vespasianus, Titus en Domitianus (de Flavische dynastie) regeerden van 69 tot 96 n. Chr.

⁸⁹ Nog steeds is de Benedictijner *Abazia di Villanova* met fresco's van Giotto te bezichtigen.

⁹⁰ Veruit het grootste kasteel van de Scaligers op de weg van Verona naar Vicenza is *Castello Scaligero* in Soave. Ook in de buurt van Montecchio liggen er twee die door de familie bewoond zijn geweest.

podestà Vincenzo Grimani, grootkapitein Francesco Michaeli en kamerling Guido Maria Benzoni. De burgerwacht was gewapend, de straten waren vol mensen en koetsen, die ons volgden tot aan het palazzo van de grootkapitein, waar we onderdak kregen en net zo eervol behandeld werden als bij de eerdere ontvangsten.⁹¹ Omdat ik vreesde dat mijnheer de ambassadeur de volgende dag alweer verder zou gaan, stal ik voor het souper één uur om het Teatro Olimpico van de Vicentijnse aristocratie te bekijken.⁹² Het is een modern bouwwerk, maar werkelijk van een schoonheid die nergens in Europa wordt aangetroffen. Met gemak biedt het plaats aan ruim drieduizend personen, de mannen op de bovenste veertien rijen zitbanken, de vrouwen daaronder op andere banken. De zitplaatsen vormen een halve cirkel en lopen door tot helemaal tegen de *proscena*, het toneel. De ronding heeft een diameter van 35 passen en een diepte van 9. Het decor, de *scene*, is van de grootst mogelijke architectonische schoonheid, gedecoreerd met bijzonder kostbare antieke beelden. Het ziet eruit als de vleugel van een paleis, en in het midden loopt een straat met een lengte van 26 passen. Vooraan is de breedte ervan 7 passen, aan het einde 2½, en naar achteren toe loopt ze omhoog, als in een perspectivische tekening. Door het spits toelopen lijkt de straat wel twintig keer dieper dan ze in werkelijkheid is, een wonderlijk *trompe l'oeil* dat de meest geoefende ogen kan misleiden, vooral bij kaarslicht. Er worden ook alleen maar 's avonds voorstellingen gegeven, wanneer het gebouw prachtig verlicht is met zesenzestig honderd flambouwen en kaarsen. Die zijn allemaal achterin nissen geplaatst, waardoor je er geen één ziet en er toch meer licht is dan overdag. Op de *scene* staat deze inscriptie: OLYMPICORUM ACADEMIA, THEATRUM HOC A FUNDAMENTIS EREXIT A° MDLXXXIV ANDREA PALLADIO ARCHIT. (Olympische Academie, Theater gebouwd in 1584 door de architect Andrea Palladio). In de grote zaal bevinden zich de wapenschilden of *impreses* van de leden van de Academie, met deze woorden boven de ingang: OLYMPICIS EXCITAMENTO. CIVIBUS OBLECTAMENTO. PATRIAE ORNAMENTO (De spelers tot aanmoediging. De burgers tot vermaak. Het vaderland tot siering). Volgens de regels van de Academie moet er naar de regelmaat van de oude Olympiades elke vijf jaar een nieuw stuk vertoond worden, waartoe dan de allergrootste geesten van Italië uitgenodigd worden, dit alles gepaard met zeer hoge uitgaven.

De 12e gaven de heren *rettori* mijnheer de ambassadeur een rondleiding door de stad. Weer kwamen we langs het bovengenoemd theater, maar het verveelde me absoluut niet om het voor de tweede keer te bewonderen. Ze lieten hem ook het palazzo van de *podestà* zien, een schitterend gebouw, tegenover datgene waar wij logeerden, maar veel rijker gemeubileerd en gedecoreerd met zeer kostbare schilderijen, sommige van vier-, anderen van zesduizend daalders per doek.⁹³ Na het middagmaal, tegen éénentwintig/vijf uur, hadden de heren *rettori* alle vooraanstaande dames van de stad uitgenodigd voor het bal in ons palazzo. Ze kwamen in groten getale, prachtig uitgedost in gewaden met goud en zilver, parels, juwelen etc. Tot zonsondergang werd er gedanst, met de gebruikelijke statigheid en luister. Ze deden niets anders dan een paradedans, waar we diverse keren gemakkelijk aan deelnamen als de dames ons vroegen. Na afloop van het feest nam iedereen plaats in de koetsen en gingen we op weg

⁹¹ Huygens logeerde aan de Piazza dei Signori in de *Loggia del Capitano*, een ontwerp van Palladio uit 1571, met uitzicht op het classicistische stadhuis aan de overzijde, de *Basilica Palladiana*.

⁹² Het Teatro Olimpico van Vicenza is in 1580 begonnen door Andrea Palladio en na diens dood voltooid door zijn leerling Vincenzo Scamozzi. Het is een van de volmaakste voorbeelden van renaissance-architectuur, gebaseerd op studie van antieke resten en van Vitruvius' geschrift.

⁹³ Het stadhuis van Vicenza, de zogeheten *Basilica Palladiana*, is het eerste grote bouwproject van Andrea Palladio. Het werk werd drie jaar voor Huygens' bezoek voltooid, in 1617.

naar de tuin van graaf Massimiliano Valmarana.⁹⁴ Deze giardino heeft de naam de grootste, mooiste en weelderigste van Italië te zijn vanwege de grote hoeveelheid citroenbomen, sinaasappelbomen, ceders en andere bomen die je er alom ziet. Daarbij komt het zeldzame labyrint van dikke en hoge buxushagen, waar iedereen over mee weet te praten. Volières, visvijvers etc. ontbraken er zeker niet, maar we gingen al snel naar boven om nog wat te toeven op de fraaie *Campus Martius*, het oude Marsveld waar de jeugd placht te oefenen in allerlei exercities. We reden er verscheidene rondes met de koetsen. Die van de dames waren rijk gedrapeerd met fluweel en damast, enkele waren zelfs van buiten verguld, beschilderd en met fluweel bekleed. Sommige edellieden en jonkheren reden op prachtige paarden terzijde van de dames. Dat is hier zo de gewoonte als het aan het einde van de dag wat koeler wordt. Het was vandaag verschrikkelijk warm geweest.

De 13^e vertrokken we 's ochtends rond zes uur uit Vicenza. De heren *rettori* en verscheidene edellieden deden mijnheer de ambassadeur uitgeleide tot buiten de stadspoort. De genoemde ambassadeur graaf Scipione, graaf Valmarana en enkele anderen bleven met acht koetsen bij ons en brachten ons eerst in Costozza, waar het middagmaal was klaargemaakt. Hier toonden ze mijnheer de ambassadeur de wonderlijke grotten die deze plaats beroemd hebben gemaakt.⁹⁵ De grootste bevindt zich in de berg die vlakbij het dorp oprijst. Men beweert dat hij 7 mijl diep is en de vorm heeft van een piramide. We klommen er niet naartoe, want het was vreselijk heet. Wel namen ze ons wel mee in de lager gelegen grot. Deze is 3 mijl diep, wordt gestut door talrijke zware vierkante pilaren en heeft duizend gekke bochtjes en doorgangetjes. Het lijkt wel een labyrint. Geen mens, of misschien een enkeling, zou het ooit wagen om op zoek te gaan naar het diepste punt, want na de smalle ingang verlies je meteen het daglicht en door de grote tocht kun je er geen fakkel brandend houden. De boeren ontsteken er grote hopen stro, waardoor je het pad beter kunt volgen. Bij de ingang regent het onophoudelijk, doordat daar water van het gewelf druppelt. Vanwege de bittere kou konden we niet erg ver naar binnen en gingen we al snel weer terug. Eenmaal in de buitenlucht werd ons aangeraden in een soort droogkamer te gaan, waar enkelen onmiddellijk kou vatten. Het is een wonderlijk verschijnsel, dat je diep in de grot geen zuchtje wind voelt terwijl er bij de opening een permanente, krachtige luchtstroom naar buiten gaat. Niet ver hiervandaan bevindt zich het landhuis van de Trenti, een aanzienlijke en rijke familie.⁹⁶ Zij hebben de luchtstroom goed weten te gebruiken door hem via ventiducten, onderaardse tunnels, naar hun villa te leiden om er alle kamers mee te verkoelen, en dat in de mate en regulering die hun goeddunkt. Want ze kunnen de leidingen naar believen openen en sluiten. Zo hebben ze 's zomers verkoeling en 's winters verwarming, net als de arme boeren op koude winterdagen naar de ingang van de grot komen om daar te kunnen werken zonder een vuur nodig te hebben. De villa is opgetrokken boven holle ruimtes vanwaaruit de kamers de koelte kunnen opnemen, door de vloer of de muren. In de zaal waar we lunchten, bevindt zich de inscriptie van de ontwerper van dit kunststuk, die leefde omstreeks 1400: AD LOCUM ISTUM

⁹⁴ De renaissancistische Giardino Valmarana in Vicenza was aangelegd volgens mathematische en geometrische patronen. Aan het eind lag een labyrint. Thans bekend onder de naam Giardino Salvi is het publieke park nog steeds te bezoeken, al is de oorspronkelijke tuinarchitectuur verdwenen.

⁹⁵ De grotten bij Costozza zijn reeds in de 16^e eeuw beschreven door Andrea Palladio in zijn *Quattro libri dell'Architettura* bk. 1, h. 27. Tegenwoordig bestaan er wandelingen langs de *covoli* vanuit Villa Eolia.

⁹⁶ De 15^e- eeuwse Villa Trento-Carli, of Villa Eolia, aan de Riviera Berica in Costozza di Longare is nog steeds te bezichtigen. De Italiaanse architect Scamozzi, leerling van Palladio, was in zijn architectuuroverzicht (ed. 1615, bk. 3, cap. 24) heel wat minder enthousiast over de ventiducten in het huis, omdat men er 's zomers gemakkelijker een koudje opliep dan 's winters in de buitenlucht.

HEDIFICANDUM LONGUM ILLUD TEMPUS QUO NON ERO MAGIS ME MOVET QUAM EXIGUUM VITAE MEAE (Tot de bouw van dit werk heeft me veel meer bewogen de lange tijd die ik niet, dan die ik wel zal leven mogen).⁹⁷ Elders staat te lezen: AEOLUS INCLUSO VENTORUM CARCERE REGNAT (Aeolus bestiert in deze kerker de opgesloten winden).⁹⁸ Na het middagmaal gingen we weer op pad en toen we ongeveer op de grens van Vicenza en Padua waren, kwam ons de heer Giulio Dotti tegemoet om mijnheer de ambassadeur welkom te heten namens de stad Padua. Hij was in gezelschap van enkele notabelen in acht of negen koetsen, waarin we plaatsnamen nadat we van graaf Scipione en de zijnen afscheid hadden genomen. De compagnie *capelletti* keerde ook terug en werd vervangen door een andere uit Padua. We passeerden vervolgens de rivier Bacchiglione in het dorpje Tencarola, waar enkele Duitse edellieden, studierend in Padua, mijnheer de ambassadeur tegemoet kwamen. De drassige venen rondom Padua gaven ons nogal wat problemen, omdat de rivier enkele dagen geleden zo hoog was geweest dat er geen koets had kunnen passeren. Toen we bij de stad aankwamen stond de burgerwacht ons gewapend op te wachten op het talud voor de brug. Toen ze het welkomstsalvo afvuurden, werden op hetzelfde moment drie *capelletti* door evenveel musketkogels verwond. Eén van hen overleed aan zijn verwonding, evenals een paard dat we op de weg zagen neervallen. Wij waren op maar dertig passen afstand van de koets van mijnheer de ambassadeur, voor wiens ogen deze ramp zich voltrok. Hoe we het incident moesten duiden wisten we niet, maar we konden ons nauwelijks voorstellen dat er zonder opzet zoveel kogels tegelijk op dezelfde plaats waren terechtgekomen. In het licht van de vijandigheden en partijvormingen waar deze streek om bekend staat, leek ons de aanslag minder onverklaarbaar. Binnen de stadspoort werd mijnheer de ambassadeur welkom geheten door het stadsbestuur, *podestà* Antonio Bragadino, grootkapitein Silvestro Valier, de kamerling en vele lieden in koetsen, die met ons megingen tot bij het palazzo van de kapitein. Hier stond het middagmaal prachtig opgemaakt, maar omdat mijnheer de ambassadeur vastbesloten was om nog deze avond in Venetië te zijn en reeds de opdracht had laten uitgaan om daar het souper te laten bereiden, aten we slechts haastig gezien het late uur. Na de maaltijd deden de *rettori* mijnheer de ambassadeur uitgeleide tot buiten de poort. Daar namen we plaats in twee vanuit Venetië gezonden schuiten, de één opgetuigd met kleden en vaandels met het wapen van San Marco, en zo voeren we de Brenta af. De rivier is ongeveer even breed als de Schie tussen Delft en Rotterdam. Tijdens de hele tocht zagen we langs de oevers, als in een lint van bebouwing, de fraaist denkbare paleizen en buitenhuizen liggen. Het waren er zoveel dat ik de moed verloor om er notitie van bij te houden, maar in het voorbijgaan heb ik wel gezien dat de villa's van Mocenigo, van Foscari, Grimani en van Contarini, waar eertijds Hendrik III logeerde op zijn terugreis uit Polen, zeker niet tot de minste behoren.⁹⁹ We passeerden deze middag vier sluizen, die de reiziger veel oponthoud

⁹⁷ In de kantlijn staat de herkomst van de woorden genoteerd. Het is een citaat uit Cicero's *Brieven aan Atticus* 12,18,1. Naderhand gebruikte Huygens hetzelfde citaat voor zijn eigen huis aan het Plein, in de bouwkundige verhandeling *Domus* (ed. Blom, p. 19), en nog in 1683 maakte hij er dit Nederlandse vers van: 'Tot dese Timmeringh heeft mij veel meer bewogen/De lange tijd die 'ck niet, als die 'ck sal leven mogen' (*De Gedichten* dl. 8, p. 331).

⁹⁸ Vergilius *Aeneis* 1 vs. 141.

⁹⁹ Aan de oevers van de Brenta lagen de buitenplaatsen van de Venetiaanse aristocratie, zoals in Holland aan rivieren als de Vecht, Amstel en Vliet (Huygens' Hofwijck). De genoemde villa's zijn nog steeds te bezichtigen: in Noventa Padovana de Villa Grimani, in Mira op de linkeroever Palazzo Contarini-Pisani, in Oriago op de rechteroever Villa Mocenigo, en vlak voor de monding de door Palladio gebouwde, classicistische Villa Foscari, 'La Malcontenta'. Het bezoek van de Franse koning Hendrik III (1574) aan Venetië is later, in 1745, door Tiepolo weergegeven in de fresco's die oorspronkelijk in Palazzo Contarini-Pisani te zien waren maar zich thans

geven. Eén daarvan bevindt zich in Dolo, een dorp halverwege, en de laatste is in het dorpje Fusina, waar de rivier uitmondt in de lagune. Het was al donker toen we de monding passeerden, maar de maan gaf ons nog genoeg licht. In een klein uur staken we de ‘zee’ over, zoals ze de lagune noemen, en rond drie/elf uur 's nachts arriveerden we in Venetië, zonder door iemand opgemerkt te zijn. Het is in deze stad namelijk de gewoonte dat ambassadeurs pas een dag of twee na aankomst worden welkomgeheden. We kregen onderdak in het palazzo van de Venetiaans edelman Marcollo, aan de Campo San Stefano niet ver van het Canal Grande. Het was een grote, mooie en rijk gemeubileerde woning waar het verblijf van mijnheer de ambassadeur was geregeld voor honderd ducaten per dag (dat is iets meer dan tweehonderd franken), exclusief uitgaven voor linnengoed, hout, kaarsen, loon voor de koks, knechten en meer van dat soort zaken, kosten die toch behoorlijk opliepen. Ik prees de goede God voor de gelukkige afloop van de lange reis en telde uit dat we er zeven weken, om precies te zijn vijftig dagen over hadden gedaan.

De 14^e, zondag, kreeg mijnheer de ambassadeur bezoek van enige landgenoten. Na het middagmaal zond hij mij uit om de grote doge, of *Principe della Republica*, de hand te kussen en te vernemen wanneer en hoe het Zijne Sereniteit behaagde hem welkom te heten en audiëntie te verlenen.¹⁰⁰ Ik begaf mij naar het Palazzo Ducale bij San Marco en bracht hem de boodschap over in zijn eigen vertrek, alwaar hij gezeten was op de dogetroon, geplaatst op een verhoging van twee treden. De doge omarmde me eerst vriendelijk en sprak vervolgens zijn dank uit voor alle eer die mijnheer de ambassadeur hem aandeed. Verheugd over zijn voorspoedige aankomst in Venetië liet hij hem verzekeren hier welkom te zijn als geen enkele ambassadeur ooit eerder, aangezien hij was gekomen om zo'n heuglijk en wenselijk verbond tussen de twee republieken te bekrachtigen. Van zijn kant, zo bezwoer hij, zou het voor altijd heilig en onschendbaar nageleefd worden, tot veiligheid van elk der beide staten en ter afschrikking van hun gemeenschappelijke vijanden. Dienovereenkomstig was reeds verordonneerd hem op gelijke wijze te ontvangen en eren als een ambassadeur van de grootste koning ter wereld. De doge liet mijnheer de ambassadeur evenwel verzoeken geduld te betrachten tot dinsdag, omdat hij maandag verhinderd was in verband met de plechtigheden rond het feest van San Vito. Nadat ik deze boodschap aan mijnheer de ambassadeur had overgebracht, kreeg hij direct bezoek van de heer Trevisano, beoogd ambassadeur in Holland. Tegen de avond maakte mijnheer de ambassadeur nog een tocht per gondel, incognito.

De 15^e was er weinig opmerkelijks, behalve de processie van de doge die de mis ging bijwonen in San Vito, omstuwde door het bij zulke plechtigheden gebruikelijke gevolg. Ik zag hem toen hij de kerk weer uitging en even verderop in zijn gondel stapte vanaf een houten steiger die daar de vorige dag speciaal voor de gelegenheid geplaatst was.

De 16^e, de dag die de doge bestemd had voor de welkomstceremonie, ging mijnheer de ambassadeur met zijn gevolg aan boord van vijf gondels en liet hij zich buiten de stad afzetten bij het klooster op San Giorgio in Alga, waar je langs vaart als je vanuit Fusina komt.¹⁰¹ Op het eiland waren ook alle notabelen van de republiek aanwezig met hun gondels. Na ruim een uur wachten zagen we uit de stad tweeëntwintig gondels vertrekken met evenzoveel senatoren

in het Parijse Jacquemart-André Museum bevinden. De gebeurtenis wordt ter plaatse nog steeds herdacht met een jaarlijkse feestelijke tocht van historische schuiten over de Brenta.

¹⁰⁰ Doge van Venetië was van 1618 tot 1623 Antonio Priuli.

¹⁰¹ Het eilandje San Giorgio in Alga was een gebruikelijk startpunt van de diplomatieke welkomstceremonie in Venetië, onder meer in 1609 bij de ontvangst van de Staatse ambassadeur Cornelis van der Myle. Het benedictijner klooster op eiland is thans vervallen.

van de Pregadi, die spoedig erna bij het klooster aankwamen.¹⁰² Allen waren heren van hoge leeftijd, met grijze baarden en gekleed in mantels van rode tafzijde met grote, wijde mouwen. Ze verzamelden zich in de kloosterkerk en nadat ze zich bij mijnheer de ambassadeur hadden aangekondigd door middel van een secretaris, die ver voor hen uit liep, begroetten ze hem in een galerij. Eerst nam de heer Foscarini, voormalig ambassadeur in Frankrijk, mijnheer de ambassadeur aan zijn rechterhand, en vervolgens namen de overige senatoren elk één van ons op gelijke wijze bij de hand. Zo brachten ze ons naar hun gondels en maakten we de oversteek. We gingen bij een kade in de buurt van ons palazzo weer van boord, omdat het water voor de deur te smal was, en begaven ons vandaar over straat, nog steeds zij aan zij, naar het vertrek van mijnheer de ambassadeur. Die deed hen ten slotte weer uitgeleide tot aan de benedendeur, terwijl nu, bij het afgaan van de trappen, zij volgens gebruik van de republiek de rechterhand kregen aangereikt. Voordat ze vertrokken, noemden ze mijnheer de ambassadeur het tijdstip voor zijn eerste audiëntie, de volgende morgen om elf/zeven uur, wat de heer Foscarini hem na het souper liet bevestigen door zijn secretaris. Hij verzocht hem klaar te staan op het afgesproken moment wanneer de heren hem zouden komen ophalen bij zijn logies. Verder liet men ons weten dat er voor vandaag eigenlijk een aantal van zestig senatoren uitgenodigd was, maar dat het grootste deel van hen het water niet had durven opgaan uit angst voor dreigend noodweer.¹⁰³

De 17^e kwamen de heren senatoren, tweeënzestig in getal, 's ochtends rond elf/zeven uur terug om mijnheer de ambassadeur bij zijn logies op te halen. Ze begeleidden ons in dezelfde formatie als gisteren, ieder in de eigen gondel. We stapten uit bij San Marco en terwijl het volk in groten getale toestroomde, gingen we het Palazzo Ducale binnen en betraden de Sala del Collegio, die voor iedereen toegankelijk is.¹⁰⁴ Op een verhoging van vijf of zes treden zat daar de doge in zijn zetel, die weer twee treden hoger was dan de zitplaatsen van de *consiglieri* en *savii*, adviseurs en wijze mannen, aan de zijkant. Mijnheer de ambassadeur trad naar voren om een revérence te maken, waarop de doge de twee treden afdaalde en hem omarmde. Hij liet hem plaatsnemen aan zijn rechterhand en vervolgens de hoed weer opzetten. Toen dan het rumoer van de menigte begon te verstommen, nam mijnheer de ambassadeur het woord voor zijn harangue. Die duurde ongeveer een kwartier, en de doge antwoordde met iets minder woorden. Na wat repliek en dupliek rees mijnheer de ambassadeur op en trad mijnheer zijn zoon naar voren om een buiging voor Zijne Sereniteit te maken. Hierna volgden wij één voor één. Toen mijn beurt gekomen was, herkende de doge me gelijk en gaf hij – naar wat ik later van mijnheer de ambassadeur heb mogen vernemen – zo hoog op van de wijze waarop ik hem twee dagen eerder de boodschap had mogen overbrengen, dat het de bescheidenheid niet schaadt dit te vermelden.¹⁰⁵ Vervolgens verlieten we de Raad en werden we, net zoals we waren opgehaald, teruggebracht naar ons palazzo, waar trompetten, tamboers en violen ons opwachtten bij de ingang. Na het middagmaal liet de

¹⁰² De *Pregadi* of senatoren vormden het hoogste regeringsorgaan van Venetië.

¹⁰³ Zestig is het getal der senatoren dat volgens Venetiaans diplomatiek protocol betrokken is bij de ontvangst van ambassadeurs van gekroonde hoofden.

¹⁰⁴ De rijkversierde Sala del Collegio op de derde verdieping van het Palazzo Ducale, waar de buitenlandse gezanten werden ontvangen, is nog steeds te bezichtigen.

¹⁰⁵ In de kantlijn citeert Huygens uit Plinius de Jongere *Brieven* 4,8,1: 'Het is een goed ding om zelfs in de onbetekenendste zaken waarde te hechten aan het oordeel van een groot vorst.' In een brief aan zijn ouders vanuit Venetië haalt Huygens vol trots enkele van de woorden aan die de doge Aerssen zou hebben toegefluiserd: *Questo è suo segretario, giovane discreto e savio*, Dit hier is uw secretaris, een betrouwbare en talentvolle jongeman. (*Briefwisseling*, dl. 1 no. 83; aan zijn ouders, 18 juni 1620).

stadsraad of *Signoria* mijnheer de ambassadeur verzoeken zijn harangue op schrift te overhandigen, omdat de secretaris die er een verslag van had moeten maken, de Franse taal niet zo vlot had kunnen volgen. Mijnheer de ambassadeur stemde daarmee in. Ook lieten ze hem vragen of hij morgen wilde komen kijken naar de processie van Corpus Domini, zoals dat noemen, maar hij excuseerde zich. Hij ging een bezoek brengen aan de heer Trevisano en stuurde mij erop uit om de heer Giovan Giacomo Pessino, ambassadeur van Zijne Hoogheid van Savoye, uit zijn naam een groet te brengen. Hij was niet in zijn palazzo, maar ik kwam hem in de gondel tegen en bracht zo de boodschap over.

De 18^e, voor het middagmaal, zagen we de processie van het zogeheten Corpus Domini.¹⁰⁶ Na alle geestelijke orden en een eindeloze uitdragerij van de meest uiteenlopende zilveren voorwerpen volgde de doge met aan zijn rechterzijde de pauselijke nuntius en aan zijn linkerzijde de ambassadeur van Savoye. Daarachter liepen enkele rode tabbaards met elk een pelgrim aan de rechterhand, een opmerkelijk gezicht tussen al die pracht en praal. Na het middagmaal zond mijnheer de ambassadeur me uit om de tekst van zijn harangue zoals verzocht naar het Collegio te brengen. Hij kreeg bezoek van drie Venetiaanse edellieden, zonen van de heer Morosini.

De 19^e had mijnheer de ambassadeur zijn tweede audiëntie, nu achter gesloten deuren en zonder ceremonieel, zoals de gewoonte is in deze republiek. Toen hij zich bij het Collegio vervoegde, liet men hem plaatsnemen op een met tapijten versierde zitbank dicht bij de toegang. Daarop werd de deur geopend en ongeveer een half uur bleef hij binnen. Bij terugkomst ging hij aan boord van zijn gondel, met alleen zijn eigen gevolg. Tegen de avond zond hij me uit om zijn op schrift gestelde harangue over te brengen.

De 20^e: nihil.

De 21^e, zondag, bracht mijnheer de ambassadeur een bezoek aan de Maggior Consiglio of Grote Raad, bijeen in voltallige vergadering, om de stemprocedure met de kiessteentjes te bekijken.¹⁰⁷ Hij werd opgehaald en ook teruggebracht door de heer Trevisano.

De 22^e: nihil. Mijnheer de ambassadeur bracht een bezoek aan de heer Trevisano.

De 23^e liet mijnheer de ambassadeur zich na het middagmaal naar het eiland Murano brengen. Daar bezichtigden we de fameuze glasblazerijen, waar niet alleen drinkglazen worden gemaakt maar ook spiegels.¹⁰⁸ De terugweg voerde langs Lido en tegen de avond waren we weer thuis.

De 24^e, feestdag van Johannes de Doper, ging ik mee naar een uitvoering van de *Vespers* in de kerk San Giovanni e Lucia.¹⁰⁹ Het was de volmaakste muziek die ik ooit in mijn leven heb mogen aanhoren. De componist van het stuk, de wijdvermaarde Claudio Monteverdi, *maestro di cappella* van San Marco, was ook de dirigent van deze uitvoering, gespeeld door vier theorben, twee cornetten, twee fagotten, twee violen, een contrabas van

¹⁰⁶ In Venetië trekken op de tweede donderdag na Pinksteren, de feestdag *Corpus Domini*, nog altijd processies door de stad. Het was destijds traditie dat daaraan ook enige pelgrims op weg naar het Heilige Land deelnamen, aan de zijde van senatoren.

¹⁰⁷ De ruim 1500 leden tellende Grote Raad, bijeen in de grote zaal van het Palazzo Ducale, was op zondagen geopend voor buitenstaanders. Zij konden dan getuige zijn van de bijzondere stemprocedure. Dat gebeurde door een stemsteentje te plaatsen in het rechter- of linkervakje van een houten pot met een nauwe mond, zodat het zelfs voor de collecteurs in de Raad niet mogelijk was te weten of de leden voor of tegen stemden. Op 28 juni bezocht Huygens de Grote Raad nogmaals.

¹⁰⁸ Het beroemde Venetiaanse glaswerk, een uitgesproken luxe-artikel, werd geproduceerd op het eiland Murano, waar thans nog steeds glasblazers werkzaam zijn.

¹⁰⁹ Componist en dirigent van de *Vespers* (1610) was Claudio Monteverdi, kapelmeester van San Marco, destijds het meest prestigieuze muziekinstituut van Italië.

reusachtig formaat, het orgel en andere instrumenten, het één nog mooier bespeeld dan het ander. Verder was er een koor van tien of twaalf stemmen, die me buiten mezelf van verrukking brachten.

De 25e kwam een secretaris van de Raad in alle vroegte aan mijnheer de ambassadeur vragen of hij de volgende dag om elf/zeven uur 's ochtends ter audiëntie wilde komen. Na het middagmaal werd mijnheer de ambassadeur naar de haven van Malamocco geroeid, waar we verscheidene schepen uit de Nederlanden zagen.¹¹⁰ Aan boord van een schip uit Middelburg aten we wat lichte spijzen. Bij het vertrek ontvingen we een marinesaluut met kanonsschoten en ontvouwen wimpels.

De 26^e ging mijnheer de ambassadeur ter audiëntie. Dat duurde ruim een uur, van elf/zeven tot twaalf/acht uur. Na het middagmaal bracht ik zijn harangue naar de heer secretaris Patavini, omdat de Pregadi zouden gaan vergaderen.

De 27^e nihil. In Venetië verblijvende landgenoten kwamen gezamenlijk bij mijnheer de ambassadeur op bezoek en vroegen zijn bemiddeling bij verscheidene moeilijkheden die ze hem voorlegden.

De 28^e, zondag, bracht ik onder begeleiding van de Venetiaanse edelman Marco da Molin samen met enkele anderen een bezoek aan de vergadering van de Grote Raad. Gedurende de vijf uur dat we er waren om de stemprocedure te observeren, legde hij me tot in detail de hele gang van zaken uit.¹¹¹

De 29^e werd mijnheer de ambassadeur na het middagmaal bezocht door de heer Trevisano. 's Avonds aan het souper zond de *Signoria* het verzoek of het hem schikte de volgende ochtend ter audiëntie te komen.

De laatste dag van juni was mijnheer de ambassadeur tussen elf/zeven en twaalf/acht uur ter audiëntie. Toen hij weer naar buiten kwam, gingen wij allen tegelijk naar binnen en namen om beurten afscheid van de doge. Hij wenste ons een goede reis en zei dat hij heel graag had gewild dat mijnheer de ambassadeur langer in Venetië was gebleven, maar dat we wellicht een andere keer meer gelegenheid hadden om elkaar te spreken, etc. Verder gaf hij nog enkele complimenten. Na het middagmaal gingen we naar een concert van de hoogst gewaardeerde musici van heel Venetië, ten huize van een vooraanstaande koopman uit ons land die op mijn verzoek zijn grote invloed had aangewend om hen bijeen te brengen. Er was veel goed gezelschap, waaronder de servietenpater Fulgenzio, befaamd om zijn welsprekendheid en kennis. Ik sprak hem aan en vertelde hem over de teleurstelling dat ik ondanks al mijn inspanningen geen kans had gezien zijn collega Padre Paolo te begroeten, die ik een brief had doen toekomen van één van zijn vrienden uit de Nederlanden.¹¹² Hij bracht me diens verontschuldigen over, zoals Padre Paolo me die zelf al eerder had doen toekomen. Ze hielden in dat de pater dagelijks gemoeid was met belangrijke staatsaangelegenheden en dus geen mogelijkheid had om zonder verlof van de *Signoria* (die daartoe moeilijk te bewegen is) in gesprek te treden met iemand van wie hij wist dat die betrokken was bij de aangelegenheden van een buitenlandse ambassadeur. Anders had de

¹¹⁰ Malamocco, één van de havens van Venetië, ligt net als Lido op het langgerekte eiland dat de lagune van de zee scheidt.

¹¹¹ Voor de stemprocedure in de Grote Raad zie op 21 juni.

¹¹² Paolo Sarpi (1552-1623), theoloog, historicus, rechtsgeleerde, natuurwetenschapper en politicus, was sinds 1606 juridisch adviseur van de republiek Venetië. In deze positie voerde hij een felle campagne tegen de wereldlijke macht van de paus van Rome, wat onder meer leidde tot zijn grote werk *Istoria del Concilio Tridentino*. Zijn anti-paapse opstelling werd sterk gewaardeerd onder de protestanten in Nederland. Eén van zijn correspondenten hier te lande was de Leidse professor Daniel Heinsius. Van hem was de genoemde brief.

eerwaarde Padre Paolo me graag persoonlijk willen ontmoeten.

Juli

De 1e nihil. Na het middagmaal werd mijnheer de ambassadeur meegenomen om de bewonderenswaardige kunstcollectie te bezichtigen van de heer Daniël Nijs, Vlaams koopman in Venetië.¹¹³ Naast eindeloze hoeveelheden schilderijen en antieke beelden toonde hij ons een klein tafelvormig kabinet van ebbenhout, met daarin zoveel zeldzame schilderijtjes, medailles, schelpen en soortgelijke curiositeiten, dat je er drie dagen voor nodig zou hebben om alles goed te bekijken, laat staan te beschrijven. De verzameling wordt geschat op 16000 ducaten. Onder de grote standbeelden in zijn huis bevindt zich een echte antieke Julius Caesar. Men verzekerde ons dat die afkomstig was uit de tempel van Efeze.

De 2^e nihil.

De 3^e, voor de middagmaaltijd, nam de heer secretaris Patavini ons allemaal samen met de zoon van mijnheer de ambassadeur mee om de Wapenkamer van de Consiglio dei Dieci of Raad van Tien te gaan bezichtigen.¹¹⁴ Bij vergaderingen heeft de doge de sleutels ervan gewoonlijk bij zijn voeten liggen en alleen voor buitenlandse prinses en ambassadeurs wordt de kamer af en toe opengesteld. In deze magazijnen zie je de totale bewapening voor ongeveer vijftienhonderd man, naar soort opgeslagen, zodat bij het geringste oproer in een mum van tijd de voltallige Grote Raad van top tot teen bewapend kan worden, met het lont brandend op de musketten. Verder zijn er duizend soorten oude wapens te zien, evenals werktuigen, marmeren beelden, geschenken, buit en andere herinneringen aan de grote dogen. Ik hoefde er niet zo nodig notitie van te maken, omdat ik er in ons palazzo al een speciaal verslag van wist te liggen, afkomstig van een Spaanse ambassadeur. Hiervandaan werden we meegenomen naar het Paleis van de Procuratiën.¹¹⁵ Men toonde ons een rijke verzameling van de gaafste antieke beelden, zoals je die nergens anders ter wereld zult aantreffen. Graag had ik er een dag of twee voor uitgetrokken om die zeldzaamheden één voor één te bekijken met een heel deskundige kenner van de beeldhouwkunst. In de boekerij was de geleerde bibliothecaris niet te vinden, waardoor we de fraaie collectie daar niet konden bekijken, welke naar men zegt begonnen is met de boekverzameling die Francesco Petrarca als erfenis aan de republiek naliet.¹¹⁶ In plaats daarvan werden we meegenomen in de basiliek van San Marco, waar

¹¹³ De in Venetië woonachtige Vlaamse koopman Daniël Nijs bezat een grote kunstverzameling. Vincenzo Scamozzi heeft er een beschrijving van gemaakt in *L'Idea della Architettura Universale* (1615), eerste deel, derde boek, h 18, c. 32, en noemt onder meer 40 beelden, 80 koppen, torso's en reliëfs, 60 schilderijen van de meest beroemde schilders en een ebbenhouten archiefkast met vele zeer fijne schilderijtjes, miniaturen, portretten van vorsten, houtsnijwerken, tekeningen van Albert Dürer en Lucas van Leyden en andere beroemde meester, en de meest uiteenlopende zeeoralen met een geschatte totaalwaarde van tienduizend scudi.

¹¹⁴ De Raad van Tien, gehuisvest in het Palazzo Ducale, was het hoogste justitiële orgaan dat, in grote vertrouwelijkheid vergaderend, verantwoordelijk was voor de rust en veiligheid van de stad. Nu algemeen toegankelijk voor publiek werd hun Wapenkamer destijds ter bezichtiging opengesteld 'aen niemant als aen vreemde Vorsten, zijnde vol van alderhande treffelicke en konstige wapenen van Harnassen, Helmetten, Schilden, Laersen, Wapenen, Swaerden, Lançien, en ontallick ander oorloghstuygh' (Lambert van den Bosch p. 33).

¹¹⁵ Aan de lange zijden van Piazza S. Marco staan tegenover elkaar de gebouwen van de Procuratie Vecchie en Procuratie Nuove. De Nieuwe Procuratiën, gebouwd door Scamozzi, herbergde de beroemde collectie van antieke beelden en reliëfs, in het zogeheten Museo Statuario della Repubblica. Vele ervan kunnen nog steeds ter plekke bezichtigd worden als onderdeel van het in de Procuratiën gevestigde Museo Nazionale.

¹¹⁶ Aan de korte zijde van de Nieuwe Procuratiën, tegenover het bestuurlijke centrum in het Palazzo Ducale, bevindt zich de beroemde Libreria Sansoviniana, halverwege de zestiende eeuw gebouwd door Jacopo

dankzij de gunst van de heer ..., de procurator die hiervoor afgevaardigd was door de *Signoria*, de even beroemde als onvoorstelbaar rijke schatten van de kerk voor ons werden opengesteld.¹¹⁷ De beschrijvingen ervan zijn algemeen bekend en overal verbreid en ik heb er zelfs de precieze inventaris van dankzij de al genoemde ambassadeur, zodat ik me ook van deze taak ontsla. Na het middagmaal ging mijnheer de ambassadeur afscheid nemen van de heer Trevisano, die zich gereed maakte om over enkele dagen richting Holland te vertrekken.

De 4^e, 's ochtends om elf/zeven uur, kwam er uit naam van de *Signoria* een *Ragionale della Zecca*, dat is een vertegenwoordiger van de Munt, die mijnheer de ambassadeur een gouden ketting aanbood, bestaande uit veertien strengen. Aan mijnheer zijn zoon gaf hij er een van zes, aan mij een derde, van vier strengen, en aan ieder van de overige heren een medaille met aan weerszijden de wapens van de *Signoria* en van de Verenigde Provinciën.¹¹⁸ Even later kwam onverwachts de heer Trevisano langs. Hij had opdracht om mijnheer de ambassadeur mee te nemen naar het Arsenaal, waar in de woning van één der notabele *Patroni dell'Arsenale* onze middagmaaltijd schitterend stond opgemaakt. Daaraan voorafgaand hebben we de hele ochtend rondgewandeld tussen die ongelooflijke hoeveelheden oorlogstuigage, zowel voor de landmacht als de marine.¹¹⁹ Na de maaltijd werd mijnheer de ambassadeur teruggebracht naar zijn logies, waar hij vervolgens bezoek kreeg van de ambassadeur van Savoye. Kort daarvoor, toen ik naar hem was uitgezonden, had hij zich uitvoerig geëxcuseerd dat deze plicht zo lang op zich had laten wachten. Dat kwam doordat hij van zijn vorst, de hertog, nog geen richtlijnen had ontvangen hoe hij zich had op te stellen tegenover een ambassadeur van de Heren Staten, al had hij wel om dergelijke informatie verzocht. Tegen de avond kwamen de drie zonen van Morosini afscheid nemen van mijnheer de ambassadeur, en na hen de heer Venier, de Venetiaanse edelman die tot aan deze laatste dag ambtshalve de financiën had bijgehouden.

De 5^e, zondag, zijn we in naam van God tussen negen/vijf en tien/zes uur 's ochtends vertrokken uit Venetië. Per gondel voeren we naar Fusina, waar we drie koetsen namen die de *Signoria* geregeld had. We volgden de Brenta tot aan het palazzo van de heer Gaspar Contarini, waar, zoals steeds, een prachtige middagmaaltijd wachtte. Dit is het palazzo waar

Sansovino om onder meer de schriftelijke nalatenschap van Petrarca te huisvesten.

¹¹⁷ De schatten van San Marco worden beschreven door Lambert van den Bosch in diens *Wegh-wijser door Italien* (ed. 1661, p. 38-9): 'Men siet oock hier den kostelicken schat van Sint Marcus, besloten in Sant Marcus Kerck, daer men met vier ysere deuren toegaet, daer ghy soo haest niet in zijt, of men sluyt se u achter de rugge toe; maer daer binnen zijnde, worden u vertoont voor eerst twee Eenhorens, zijnde den eenen roodtachtigh, die men seght van het manneken te zijn, den anderen geelachtigh, en die sou van het wijfken gekomen zijn. Daer na toont men u des Hertoghs Hoedt en Scepter, de twee Roeden Aärons, twee groote silvere Kandelaers, en daer-ent-boven noch acht van een kleynder slaghe, een grooten Karbonckel-steen, die licht van sich geeft gelijk een keersse, twee Kroonen, betoonende de twee Koninckrijcken van Cyprus en Creta of Candia, twee Pettrali of borst-lappen, vol Edele gesteenten, zijnde in het midden van den eenen grooten Saphyr, en eenen Esmaraut, soo groot en schoon, dat men diergelijck nergens sou weten aen te wijsen, twee seer groote Saphyren, twee Beeckers van Agath, een van Chalcedon, een van Turkois, een Ketel van een granaet gemaect, een grooten Diamant, die den Koninck Hendrick den Derden, den Hertogh van Venetien vereert heeft, een grooten gouden Schotel, een Balasso, wegende seven onçen, verscheyde Bekerken van Agath en Esmaraut, die eertijds den Keyser Constantinus heeft toegehoort, beneffens ontallicke andere kostelickheden, als Menschen hoofden en borsten van enckel goudt, en andere vaten meer.'

¹¹⁸ De schenking van ambassadeursketens was diplomatiek gebruik. Huygens kreeg de zijne vanwege zijn functie als secretaris van het gezantschap.

¹¹⁹ Het Arsenaal, dat eenzede van het stadsoppervlakte besloeg, was de militaire basis van Venetië, met een vloot van honderden galeien en galeassen, en al wat daartoe benodigd was, van bemanning en geschut tot zeilmakerijen en voorraden.

ooit koning Hendrik III van Frankrijk logeerde op zijn terugreis uit Polen.¹²⁰ Ter herinnering is in de voorgevel een marmeren steen te zien met dit opschrift: HENRICUS VALESII REX, CUM E POLONIAE REGNO, QUOD EIUS SUMMAE VIRTUTI MERITO FUERAT DELATUM, IN GALLIA CAROLE FRATRE, IX REGE VITÂ FUNCTO, AD PATRIUM ET AVITUM ET HAC ITER FACIENS ULTRO AD HAS AEDES DIVERTIT, TOTÂ FERÈ ITALIA COMITANTE, ANNO SALUTIS M.D. LXXIII. VI°. CAL. SEXTIL. TANTAE HUMANITATIS MEMOR FAEDERICUS CONTARENUS D.M. PROC. FUNDI DOMINUS M.P (Hier is geweest koning Hendrik van Valois, op doorreis vanuit zijn koninkrijk Polen, dat terecht aan zijn grootsheid was toevertrouwd, naar het koninkrijk Frankrijk om zijn overleden broer koning Charles IX op te volgen. Uit eigen beweging heeft hier ten huize willen verblijven, in gezelschap van bijna geheel Italië, in het jaar onzes Heren 1574, 27 juli. Zijn hartelijkheid zal zich blijvend herinneren Federico Contarini, procurator van San Marco en landheer). Na het middagmaal dwong de verzengende hitte sommigen van ons rust te nemen, anderen om zich te vermaken in de villa. Tegen twintig/vier uur, toen we opnieuw een lichte maaltijd genoten hadden, namen we weer plaats in de koetsen om tegen de avond te arriveren in Padua. Op een kwart mijl van de stad kwam ons een compagnie *capelletti* tegemoet en bij de poort ontmoetten we de heren *rettori*. Ze nodigden mijnheer de ambassadeur uit in het palazzo van de grootkapitein, waar ze hem met de gebruikelijke luister onthaalden en logies aanboden.

De 6e maakte mijnheer de ambassadeur 's ochtends een wandeling door Padua. Het is één van de grotere steden van Italië, met een omtrek van zeven mijl. De stad doet wat somber en beklemmend aan door de aaneenschakeling van portici, die beschutting en koelte geven. Wij bezichtigden de beroemde kerken, de Basilica di Sant'Antonio, in de volksmond *Il Santo*, en die van Santa Giustina, later gebouwd en nog niet voltooid, maar van grotere architectonische schoonheid.¹²¹ Verder zagen we op de hoek van een straat het graf van Antenor, van wie gezegd wordt dat hij *mediis elapsus Achivis*, uit de handen der Grieken ontsnapt, de stad Padua heeft gesticht.¹²² Het is een stenen tombe bovenop vier pilaren. Meestal zitten er schoenlappers te werken. Hier staat de zeer oude, alom bekende inscriptie: INCLYTUS ANTENOR etc. (De beroemde Antenor etc.).¹²³ Daarna brachten we een bezoek aan de Academie, door iedereen 'Il Bo' genoemd omdat hier vroeger een herberg geweest is met een uithangbord waarop een os stond.¹²⁴ De entree van het gebouw is een vierkante binnenplaats, omringd door twee etages van zuilengalerijen. Hierin bevinden zich zowel boven als beneden de auditoria van de faculteiten. Ze zijn zeer ruim en mooi. Alleen wat de banken en stoelen betreft zijn ze nogal schamel ingericht en dragen ze de sprekende bewijzen van de ongemamelijkheid van de studenten, waarvan we wonderlijke staaltjes hoorden. Het

¹²⁰ Over Palazzo Contarini en het bezoek van Hendrik III zie n. 99 000.

¹²¹ De romaans-byzantijnse architectuur van *Il Santo* dateert uit de dertiende eeuw. De *Basilica Santa Giustina*, waarvan de façade tot op heden onvoltooid is, werd gebouwd in de zestiende eeuw.

¹²² De legendarische stichter van Padua is de Trojaanse held Antenor, die na de val van Troje en lange omzwervingen zich hier gevestigd zou hebben. Het Latijnse citaat is Vergilius *Aeneis* 1 vs. 242; een paar verzen verderop in de passage staat *Hic tamen ille urbem Patavi locavit*, 'Hier stichtte hij de stad Padua'

¹²³ De zogeheten *Tomba di Antenore*, te bezichtigen op de Piazza Antenore, is opgericht in de dertiende eeuw. De gehele inscriptie luidt: *Inclytus Antenor, patriam vox nisa quietem/Transtulit huc Henetum Dardanidumque fugas/Expulit Euganeos, Patavinam condidit urbem./Quem tenet hic humili marmore caesa domus.* (De grote Antenor, op de vlucht voor de onlusten in zijn vaderland./Gaf hier zijn Frigische Dardaniden en Heneten een nieuwe woonplaats./Door de Euganiërs te verdrijven en Padua te stichten./Zijn beenderen bewaart deze uit eenvoudig marmer gehouwen tombe.)

¹²⁴ Palazzo Bo, zetel van de oude Academie, is thans het universiteitsmuseum waar nog altijd het Anatomisch Theater uit 1594 te zien.

Anatomisch Theater kan niet in de schaduw staan bij dat van ons in Leiden. Mijnheer de ambassadeur ging de heer *podestà* begroeten in diens palazzo.¹²⁵ Daar bezichtigde ik intussen de Salone of grote zaal, die volgens mijn meting 120 passen lang is en 40 breed. De ruimte wordt in haar geheel overspannen door een gewelfd plafond zonder enige steunpilaar. De wonderlijke constructie lijkt haar sterkte hoofdzakelijk te danken aan ijzeren binten die in de nok met elkaar verbonden zijn. Aan het einde van de zaal is de antieke inscriptie te zien van het zogeheten graf van Titus Livius, de in Padua geboren geschiedschrijver, alsmede dat van Sperone Speroni en anderen.¹²⁶ Na het middagmaal bracht ik uit naam van de Engelse ambassadeur in Den Haag een groet over aan doctor Marta, professor in de rechten, een opgeruimd en vriendelijk man, die me hoffelijk ontving. Rond negentien/drie uur vertrokken we met drie zelf gehuurde koetsen en twee bagagekarren. De *rettori* deden ons uitgeleide tot aan de poort, waarna een troep *capelletti* ons begeleidde tot vlak voor Vicenza. Daar loste een andere compagnie hen af, die ons tot in de stad bracht. Mijnheer de ambassadeur werd ontvangen door de heren *rettori* en enkele andere edellieden in koetsen. Deze avond kregen we een feestmaal aangeboden met logies in het palazzo van de *podestà*. We huurden vier koetsen en twee karren.

De 7e stonden we voor dag en dauw op om te profiteren van de ochtendkoelte. Rond negen/vijf uur namen we afscheid, tot aan de uitgang van de stad begeleid door de *podestà*. Het middagmaal stond gereed in de abdij van Villanova.¹²⁷ We aten ruim een uur, maar vanwege de verschrikkelijke hitte stapten we pas na achttien/twee uur weer in de rijtuigen. Tegen de avond arriveerden we in Verona, nog altijd onder escorte van de *capelletti* uit Vicenza. Voor de poort ontvingen de heren *rettori* mijnheer de ambassadeur met zes of zeven koetsen en begeleidden hem naar zijn logies in het paleis van de *podestà*, die hem als altijd eervol onthaalde. Terwijl we overwogen om koetsen te huren, kregen we te horen dat de *rettori* daar al in voorzien hadden. Maar toen die heren vernamen dat de Vicentijnen de wagens voor onze rekening hadden gelaten, veranderden zij van mening.

De 8e vertrokken we 's ochtends rond tien/zes uur. De *podestà* en andere heren die mijnheer de ambassadeur ontvangen hadden, deden hem uitgeleide naar de poort en gaven ons een escorte van *capelletti* mee. Om veertien/tien uur arriveerden we in het dorp Castelnuovo, waar ons een onthaal wachtte in het buitenhuis van de edelman Giovan Battista Cossale. We rustten twee of drie uur voordat we 's middags onze koets weer bestegen. Twee mijl verder kwamen we langs het fort van Peschiera, waar de grootkapitein van Verona, de *proveditore*, de gouverneur en enkele officieren van het garnizoen mijnheer de ambassadeur bij de ene poort ontvingen en begeleidden tot aan de andere. Na korte tijd, voor het dorp Rivoltella, namen de *capelletti* afscheid, en kwam er een grote groep edellieden te paard vanuit Salò, om ons te escorteren tot in Desenzano aan het Gardameer. Tegen vierentwintig/acht uur kwamen we daar aan. Net als op de heenweg werden we gehuisvest in de woning van de heer Mornati, een notabele uit deze streek.

De 9^e verlieten we Desenzano om acht/vier uur 's ochtends, geëscorteerd door een paar *capelletti*. Ongeveer drie mijl van Brescia kwam ons de heer Ottavio Beroldo tegemoet,

¹²⁵ Het dertiende-eeuwse Palazzo della Ragione ligt aan de Piazza delle Erbe. De enorme gewelfde zaal, 'il Salone', bestrijkt de gehele bovenste verdieping met een lengte van 82 meter. Het gewelf heeft de vorm van een omgekeerde scheepsromp.

¹²⁶ Titus Livius (59 v.Chr.-17 n.Chr.) schreef de geschiedenis van Rome vanaf de stichting van de stad, *Ab urbe condita*. De humanist Sperone Speroni (1500/1504-1588) is onder meer bekend om zijn verdediging van de volkstaal (*Dialogo delle lingue*).

¹²⁷ Zie op 11 juni.

Bresciaans edelman. Hij werd vergezeld door verscheidene andere edellieden in drie koetsen. Zo kwamen we rond veertien/negen uur in de stad, waar twee compagnieën uit de Nederlanden gewapend stonden opgesteld. De heren *rettori* brachten mijnheer de ambassadeur naar zijn logies in het mooie palazzo van de grootkapitein, gevolgd door vele koetsen.¹²⁸

De 10^e bestegen we 's ochtends om acht/vier uur de paarden, rijklaar gemaakt door de *Signoria*. We hadden een escorte van *capelletti* en gebruikten het middagmaal te Palazzolo in hetzelfde onderkomen als voorheen, het huis van een notabele uit de streek. Op het heetst van de dag hielden we rust, en vertrokken weer om achttien/twee uur. Op drie mijl van Bergamo hadden we een ontmoeting met de heer graaf Lodovico Benaglio en verscheidene andere edellieden en *capelletti*. In de poort van Bergamo wachtten de *rettori* mijnheer de ambassadeur op. Met zes koetsen brachten ze hem naar het palazzo van de grootkapitein, die hem rijkelijk onthaalde.

De 11^e vertrokken we pas om tien/zes uur uit Bergamo omdat we moesten wachten op paarden die van buiten de stad zouden komen. De grootkapitein en kamerling brachten mijnheer de ambassadeur per koets naar de poort. Vandaar deed graaf Lodovico hem met verscheidene edellieden nog tot een kleine mijl buiten de stad uitgeleide. In het dorp Zogno stond de middagmaaltijd voor ons gereed. Pas om twintig/vier 's middags uur konden we weer te paard, omdat we tot dan toe waren opgehouden door plotseling noodweer met regen en hagel waarvan de stenen groter waren dan flinke noten. Die avond kwamen we aan in Piazza Brembana waar we voor de laatste keer het diner getrakteerd kregen van de *Signoria*. Tijdens het souper was mijnheer de ambassadeur in gezelschap van de heer secretaris Scaramela.

De 12^e, zondag, verlieten we Piazza in alle vroegte. Ongeveer vier uur hadden we nodig om de bergpas van Morbegno te bestijgen tot aan Casa di San Marco. Hier had ik even de tijd om de inscriptie te bekijken die de republiek op de voorgevel van de hut heeft laten plaatsen: VIA HAEC AB URBE BERGOMI MORBENIUM TENDENS, TEMPORIS INIURIA ET MONTIUM RUINIS INTERRUPTA ATQUE PENITUS INTERCLUSA, AD COMMUNEM USUM ET COMMODUM NON MODO APERTA FUIT ET INSTAURATA, SED ETIAM PLANIOR ET LATIOR EFFECTA, INSUPER EXTRUCTA PRAESENTI RERUM VECTIGALIVM TABERNÂ, QUAE OPERA AB ALOYSIO PRIOLO PRAETORE INCHOATA, ET A JOANNE QUIRINO PRAEFECTO EX SERENISSIMI SENATUS DECRETO PERFECTA FUERUNT ATQUE ABSOLUTA, ANNO MDXCIV (Deze weg van Bergamo naar Morbegno, in onbruik geraakt door de tand des tijds en lawines, is tot nut en gemak van de gemeenschap niet alleen vrijgemaakt en hersteld, maar ook vlakker gemaakt en verbreed en bovendien voorzien van deze verversingsplaats. Begonnen onder Aloysio Priuli, praetor, voltooid en volmaakt onder Giovanni Quirino, prefect, in opdracht van de Serenissime Senaat, in het jaar 1594). Nadat we uit onze voorraden een schamel stukje brood met kaas en een slok wijn genomen hadden, gingen we omstreeks het middaguur weer verder om pas rond drieëntwintig/zeven uur te arriveren in Morbegno. Van sneeuw hadden we nauwelijks last gehad, want die was op enkele geïsoleerde plaatsen na helemaal verdwenen. Toch was in het uurtje dat we op de top waren geweest de koude, die normaal is voor deze streek met zijn gematigde klimaat, diep in onze kleren doorgedrongen. Bij de afdaling regende het pijpenstelen. Nat tot op het ondergoed kwamen we de herberg binnen.

De 13^e vertrokken we rond negen/vijf uur 's ochtends uit Morbegno. We hadden verse paarden, omdat die van gisteren afgemat waren door de lange reis en de ongemakken van de

¹²⁸ Het thans nog bestaande Palazzo Communale is gelegen aan de centrale Piazza della Loggia.

regen. Overal op het traject door Valtellina zagen we verdubbelde wachten vanwege openlijke confrontaties tussen bandieten en pausgezinden, en mogelijke andere op handen zijnde gebeurtenissen. Toch wisten we ongemoeid de vesting Forte di Fuentes op gezichtsafstand te passeren. Vervolgens stuurden we de paarden over het rotsige pad langs Lago di Mezzola en namen zelf ons gemak op het meer tot aan Novate, waar we de lunch gebruikten. Nadat we 's middags weer te paard waren gegaan, werden we onderweg tegemoet gereden door kapitein W. Giovalta en even later door Cavaliere doctor Sprecher, die mijnheer de ambassadeur vergezelden naar Chiavenna. We arriveerden er zo vroeg dat we nog voor het souper verder gingen. Na een half uur rijden vanaf dit grote dorp werd ons de verschrikkelijke ravage getoond van de steenlawine die twee jaar geleden het prachtige dorp Piuro verpletterd en van de kaart geveegd had.¹²⁹ Vroeger werd het *Genova piccola* genoemd, Klein Genua, vanwege zijn buitengewone schoonheid en prachtige paleizen, tuinen en bezienswaardigheden. Ik geloofde werkelijk nog eerder in een bovennatuurlijke gebeurtenis dan in het werk van de natuur, toen ik zag dat zo'n klein stukje berg zo'n grote vallei overspoeld en bedolven had over een lengte van meer dan een half uur gaans. Er is zelfs zoveel steen naar beneden gekomen dat de bedding van de Mera (die vroeger op deze plaats overspannen werd door een fraaie brug, waarvan geen spoor over is) meer dan vier of vijf pieklengtes hoger is komen te liggen. Grote stukken steen die herkend zijn als afkomstig van gebouwen in de nabijheid van de bergwand, heeft men helemaal aan de andere kant van de vallei aangetroffen, terwijl daarvandaan (wat me, voor ik serieus overtuigd werd, absoluut ondenkbaar leek) andere losgeraakte rotsblokken naar de lawine toe waren getrokken. Cavaliere Sprecher, die ons hiernaartoe had gebracht, kon bij de tragiek van het schouwspel nauwelijks zijn tranen bedwingen; hij had in Piuro vele vooraanstaande en gefortuneerde mensen gekend. Om ons het welvarende leven van de voormalige inwoners te tonen brachten ze ons op de terugweg naar Chiavenna bij een van de buitenhuizen van de Franchi, destijds één van de rijkste families hier.¹³⁰ Het was een volmaakt en voornaam palazzo, gebouwd in Italiaanse stijl en omgeven door tuinen met grotten, fonteinen en allerlei andere bezienswaardigheden. Men verzekerde ons dat dit maar een eenvoudige buitenplaats was, waar de rijke familie af en toe verpoosde, en helemaal niets in vergelijking met de bezittingen die de Franchi in Piuro zelf gehad hadden.

De 14^e besloot mijnheer de ambassadeur in Chiavenna rust te nemen. 's Middags zond hij de bagage vooruit naar Campo Dolcino aan de voet van de Splügenpas en liet hij verse paarden huren voor de volgende dag.

De 15^e verlieten we Chiavenna bij het eerste licht. Rond zeven uur bereikten we Campo Dolcino, waarvandaan kort tevoren onze bagage was vertrokken. Nadat we gegeten hadden en de paarden haver hadden laten voederen, begonnen we rond tien uur aan de lastige beklimming van de Splügenpas. Ruim zes uur later stonden we op de top. Het was er niet zo koud meer, al lag er nog veel meer sneeuw dan op de Morbegno. Die gaf weinig problemen, want de paarden hoefden er maar twintig of dertig stappen doorheen. Om vier uur 's middags bereikten we het dorpje Splügen. Even later vertrok daarvandaan de bagage samen met enkele mensen van het gevolg, die zouden overnachten in Schams, drie mijl verderop.

De 16^e gingen we voor zonsopgang te paard en reden ruim zes uur door het dal van de Hinterrhein. De afgronden en moeilijke paden deden weinig onder voor die van de

¹²⁹ De verwoesting van Piuro in 1618 is beschreven in n. 64 000.

¹³⁰ Het zestiende-eeuwse Palazzo Vertemate-Franchi is het enige bouwwerk in Piuro van voor de lawine. Nog geheel in oude stijl is het thans ingericht als museum.

Splügenpas. We kwamen verschillende infanterieregimenten tegen, want er waren deze dag bijna duizend man op de been richting Mesocco vanwege overvallen door bandieten. Die zouden overigens de bergen al over zijn en zich richting Milaan hebben begeven. Om tien uur arriveerden we in Thusis, waar we het middagmaal gebruikten en tegelijk met de bagage vertrokken naar Chur. Toen we daar tegen zes uur 's avonds aankwamen, waren we doorweekt van de zware regenval die ons met bliksem en donder het grootste deel van de middag had geteisterd.

De 17^e besloot mijnheer de ambassadeur in Chur een dag rust te nemen. Hij kreeg gezelschap van de heer Vic, diplomatiek agent van de republiek Venetië in Zürich. Ook kwam weer de heer ridder Salice, die me net als op de heenweg in het bijzonder verzekerde van zijn vaste vriendschap. Na het middagmaal huurden we zestien verse paarden en een bagagekar voor de volgende dag.

De 18^e gingen we 's ochtends om vijf uur te paard vanuit Chur. Het middagmaal was in Ragaz, een dorp in het kanton Schwyz, waar voor het merendeel bandieten uit Graubünden wonen. We kwamen rond vier uur in Walenstadt aan, doorweekt van de aanhoudende regen, die de wegen compleet weggespoeld had. Deze avond huurden we een boot voor de volgende dag.

De 19^e, zondag, lieten we onze paarden achter en gingen rond vijf uur 's ochtends sloop op het meer van Walenstadt, ook al waren er hoge golven door de zware storm van de afgelopen nacht. Het waaide nog steeds hard, met buiige rukwinden pal tegen, zodat we na nogal wat ongemak pas tegen de middag in Weesen aankwamen. Na het middagmaal huurden we daar tegen een exorbitante prijs weer dezelfde boot om tegen de avond in Rapperswil te komen. Op het meer van Zürich werden we de hele tijd zwaar geteisterd door hevige regenbuien. Die hadden de laatste dagen het water zo ontzettend doen stijgen, dat het weinig scheelde of we hadden niet onder de brug bij Weesen door gekund. In de engte die daar de twee meren verbindt, was het water zo verschrikkelijke onstuimig dat we heel wat angsten hebben uitgestaan.

De 20^e gingen we in Rapperswil pas tegen elf uur sloop. Het zag er toen even naar uit dat we minder last van de buien zouden hebben, maar op het meer overvielen ze ons toch, onverminderd hard. 's Middags stond er een bries uit het zuiden, die ons snel voortdreef en tegen vijf uur in Zürich bracht, verkleumd van de kou.

De 21^e bleven we in Zürich; we huurden zestien paarden en een kar. Het stadsbestuur liet tegen de avond wijn brengen aan mijnheer de ambassadeur en hield hem gezelschap tijdens het souper.

De 22^e gingen we 's ochtends even voor zes uur te paard op weg naar Basel. We kwamen door verschillende fraaie dorpen. De streek was heuvelachtig met klimmetjes, maar bijzonder mooi. We reden deze morgen door Baden, een heel leuk stadje dat valt onder verschillende kantons en gelegen is aan de rivier Limmat. Die staken we via een brug over. Even later gingen we over de Reuss in Windisch, waar je op een veerpont bent aangewezen. Niet ver hiervandaan ligt het prachtige klooster Königsfelden, dat ik alleen maar van buiten heb gezien. Enkelen van ons die na mij de pont hadden genomen, gingen er binnen en vonden het grafmonument van de jonge hertog Leopold en van vijfhonderd andere edellieden die gesneuveld waren in de Slag van Sempach.¹³¹ Tegenwoordig wordt dit klooster bewaakt door

¹³¹ Hertog Leopold was aanvoerder van de Oostenrijkse troepen tegen de Zwitserse opstandelingen in de Slag bij Sempach (1384). De Oostenrijkers werden er definitief verslagen. De lijken van de hertog en zijn edellieden werden bijgezet in het toenmalige Habsburger klooster Königsfelden te Windisch. Tijdens de Reformatie is het

een slotvoogd; er is geen non of monnik meer te vinden. We kwamen tegen elf uur aan in Brugg, een stadje in het kanton Bern aan de rivier Aare, die in de nabijheid nog krachtiger wordt door de linker instroom van de Limmat, en de rechter instroom van de Reuss. Toen we het middagmaal gebruikt hadden in Brugg, gingen we weer te paard en staken de Aare over via de stenen brug voor de stad. We lieten de Habsburg, het oude stamslot van het Oostenrijkse huis, aan onze linkerhand, passeerden in de buurt een kleine berg en kwamen de hele middag door de fraaiste dorpen. Tegen de avond bereikten we het Rijndal en vervolgens de rivier zelf. Hier zagen we het stadje Säkingen, bezit van aartshertog Leopoldus, waar zich een houten brug bevindt.¹³² Om half zeven kwamen we aan in Mumpf, een arm dorp van de genoemde aartshertog. Hier overnachtten we.

De 23^e verlieten we Mumpf 's ochtends vroeg, in een hoosbui die de hele morgen niet ophield. We trokken door een mooi woud en kwamen vervolgens door het stadje Rheinfelden. Het valt nog onder de aartshertog, wiens jurisdictie zich uitstrekt tot op een kwartier afstand van Basel en daar gemarkeerd wordt door een steen. In Rheinfelden staken we de Rijn over via een half houten, half stenen brug. De stroom van de rivier is er zo sterk dat het me verwonderde dat de voet van de stadsmuur er niet onder bezweek. Nadat we enige tijd de rechteroever van de rivier gevolgd hadden en verscheidene dorpen gepasseerd waren, kwamen we rond tien uur in Basel aan, waar de bagage pas tegen de avond arriveerde.

De 24^e stuurde mijnheer de ambassadeur me vroeg op pad om de eerste burgemeester van de stad een groet te brengen en te verzoeken of er twee leden van het magistraatscollege konden worden afgevaardigd om met hem van gedachten te wisselen. Hij beloofde me dat snel te regelen, en een uur later kwamen de twee magistraten mijnheer de ambassadeur opzoeken in zijn logies. Tijdens het middagmaal hielden ze hem met vier afgevaardigden gezelschap. Daarbij werden twaalf vaten wijn van buitengewone afmetingen cadeau gedaan. Na het eten nodigden ze hem uit voor een wandeling, maar hij liet zich excuseren en stuurde mijnheer zijn zoon met enkele anderen van ons. Ze brachten ons op de hoek van de ommuring achter de kathedraal, waar we een prachtig uitzicht over de Rijn hadden. Ze verzekerden ons dat de hertog van Mantua dit panorama eertijds had verkozen boven de belvédère van Rome. Je kijkt er inderdaad prachtig uit over de rivier, over Kleinbasel aan de andere zijde en over de vruchtbare bergen van het markgraafschap Baden in de verte. In de kathedraal zelf bezichtigden we het graf van onze Erasmus, althans een inscriptie in gouden letters, aangebracht op een vierkante zuil voor het koor. Ze is zo alom bekend, dat ik het overbodig vind er een afschrift van te maken.¹³³ Buiten, in de galerijen die om de kerk lopen, zie je de

om zijn glas-in lood-ramen beroemde klooster gesecculariseerd, thans is het onderdeel van een kliniek.

¹³² De vierhonderd jaar oude overdekte houten brug over de Rijn bij Säkingen is nog steeds te bezichtigen.

¹³³ Huygens was een zeer groot bewonderaar van Erasmus. De humanist is in het jaar 1536 te Basel overleden. Zijn graf en de inscriptie, destijds in het middenschip van de kathedraal, bevinden zich thans in de noordvleugel. De inscriptie luidt: Christo Servatori S. Des. Erasmo Roterodamo viro omnibus modis maximo cuius incomparabilem in omni disciplinarum genere eruditionem pari coniunctam prudentia posteritatis et admirabuntur et praedicabunt. Bonifacius Amerbachius, Hier. Frobenius, Nic. Episcopus, haeres et nuncupati supremae suae voluntatis vindices, patrono optimo, non memoriae, quam immortalem sibi editis lucubrationibus comparavit, iis tantisper dum orbis terrarum stabit super futuro, ac eruditus ubique gentium colloquuturo, sed corporis mortalis quo reconditum sit ergo, hoc saxum posuere. Mortuus est IIII Id. Jul. iam septuagenarius. An. a Christo nato MDXXXVI. (In naam van Jezus Christus, de Heiland. Rustplaats van Erasmus van Rotterdam, de grote en universele geleerde, wiens onvergelykelyke kennis op alle gebieden, en evenzogrote wijsheid door het nageslacht bewonderd en verkondigd zal worden. Bonifacius Amerbach, Hieronymus Froben en Nicolaas Episcopus, erfgenamen en beschermers van zijn laatste wil, hebben deze steen voor hun meester opgericht, niet tot zijn nagedachtenis, die hij zelf met zijn boekwerken vereeuwigd heeft, waardoor hij altijd op aarde zal voortleven en zal spreken met de geleerden der volkeren, maar om aan te duiden dat hier zijn sterfelyk lichaam

graven van Grynaeus, Franciscus Hotomanus en Oecolampadius.¹³⁴ Ook betraden we de binnenplaats van het stadhuis, waarvan de muren verfraaid waren met muurschilderingen. En vervolgens werd ons het arsenaal getoond, dat in verhouding tot de stad nogal uitgebreid was en rijk voorzien van wapens en ander oorlogstuig. In het Predigerkloster, thans de Franse kerk, bewonderden we de beroemde *Dodendans* van de grote Hans Holbein, in deze stad geboren.¹³⁵ De muurschildering bevindt zich in een overdekte galerij die speciaal hiervoor is gebouwd. Het fraaie kunstwerk was door de tand des tijds zodanig aangevreten, dat men het helemaal heeft moeten restaureren, maar naar mijn mening heeft het daardoor enigszins aan oorspronkelijke waarde moeten inboeten. De stad Basel heeft een prachtige ligging en strekt zich van het zuiden tot het noorden uit langs de Rijn, in de vorm van een halve cirkel, ongeveer zoals Keulen. Aan de buitenzijde is ze geheel omgeven door een muur met kantelen en een gracht zonder water. Alles is goed onderhouden. Aan de buitenzijde liggen allemaal tuintjes, waarvan het merendeel uit louter wijngaarden bestaat. De 'Kleine stad', zoals men haar noemt, aan de overkant, is even mooi en ruim en ook omringd door een muur. Dit deel is met Grootbasel verbonden door middel van een brug, waarvan de ene helft gedragen wordt door dikke pijlers van steen, de andere helft door dunnere van hout. Aan deze kant is de breedte 20 passen, aan de andere kant toch wel minstens de helft; de totale lengte bedraagt bijna 300 passen. De academische auditoria liggen verspreid over de stad. We hebben er een paar bezocht maar zagen er niets bijzonders. Van de bibliotheek gaf men niet bijzonder hoog op, zodat we nalieten die te bekijken. Niettemin heeft men achttien professoren in dienst, wat geen kleinigheid is. Wat me nog meer verbaasde was het aantal predikanten in deze stad, meer dan vijftig. Er is een levendige handel, naar men zei, maar ondanks het belangrijke transitverkeer vanuit alle streken vond ik de stad nogal dunbevolkt. Van Basel naar Straatsburg is het over water slechts één dagreis, maar mijnheer de ambassadeur werd gewaarschuwd voor mogelijk tijdverlies bij Breisach vanwege de controle van bagage en andere oponthoud. Daar kwam nog bij dat de rivier na alle regenval behoorlijk ruig was. De bomen die hier en daar over de rivier hingen en op dit moment onder water schuilgingen, maakten de vaart nog gevaarlijker. Daarom besloot hij de weg over land te nemen. Hij liet vier koetsen huren, die deze zelfde dag juist vanuit Straatsburg gearriveerd waren, met daarbij drie rijpaarden, om ons in twee dagen naar Straatsburg te vervoeren.

De 25^e waren we bij het eerste licht opgestaan, maar door het getreuzel van de koetsiers duurde het tot zes uur vooraleer we uit Basel vertrokken. We reden over een dijk die op twee keer schootsafstand van een musket van de rivier lag. Een half uur van Basel vandaan lieten we Zwitserland achter ons en reden de Elzas binnen, vlak en uitgestrekt land dat voor het grootste deel gecultiveerd is. Ter rechterzijde wordt het begrensd door de Rijn en de bergen van het markgraafschap Baden en het hertogdom van Württemberg, aan de linkerzijde door de bergen van Bourgogne en Lotharingen. We trokken deze ochtend door een uitgestrekt bos, de 'Hardt', en door enkele dorpen. Het middagmaal gebruikten we rond tien uur in het dorp Ottmarsheim, bezit van aartshertog Leopold. Na de maaltijd gingen we door een groot aantal

begraven is. Hij overleed op 28 juni 1636, de zeventig gepasseerd.)

¹³⁴ Simon Grynaeus (1493-1541), Franciscus Hotomanus (1524-1590) en Johannes Oecolampadius (1482-1531) waren voorvechters van de Reformatie.

¹³⁵ De beroemde *Dodendans* in het Predigerkloster van Basel werd in Huygens' tijd en ver daarna abusievelijk toegeschreven aan Hans Holbein de Jongere. Na de instorting van de muren in 1805 worden er thans nog enkele fragmenten van bewaard in het Historisch Museum. Enkele figuren uit de macabere voorstelling zijn door Huygens' zoon Christiaan nagetekend op de tuinmuur van het huis aan het Plein.

mooie dorpen en tegen de avond passeerden we Breisach op enige afstand. We sliepen in Marckolsheim, een dorpje dat ook nog van de aartshertog was.

De 26^e, op zondag, bestegen we bij het aanbreken van de dag de koetsen weer. We hadden een moeizame route over drassige wegen door verlaten wouden, veelal gebieden waar hordes jonge paarden en ander grazend vee rondliepen. Het middagmaal gebruikten we in Gerstheim, een klein dorp rond het kasteel van een notabele uit die streek. 's Middags trokken we nog enkele dorpen door om tegen vijf uur te arriveren in Straatsburg. Toen we de stad naderden, sloten de stadswacht de poort, maar zonder veel aandringen deden ze alsnog open.

De 27e kwamen enkele afgevaardigden van het stadsbestuur in alle vroegte mijnheer de ambassadeur begroeten, en nog voor het middagmaal leidden ze hem rond door de stad. Straatsburg is één van de fraaiste, welvarendste en indrukwekkendste steden van Duitsland. De lucht is er zuiver en de straten zijn mooi, breed en recht, met rijen grote huizen van notabelen en vermogende kooplieden, wat doet denken aan Antwerpen. De handel floreert, de mensen zien er gezond uit, zijn nijver, beleefd en heel vriendelijk jegens vreemdelingen. De meeste vrouwen zijn blond, knap en veel voorname gekleed dan in andere streken van dit land. We bekeken er ook de imposante kathedraal, de zogeheten Münster. Nadat we er het beroemde Horologium van buiten en van binnen hadden bewonderd,¹³⁶ waren we nog precies op tijd om een huwelijksceremonie volgens lokaal gebruik bij te wonen. Vier paren werden in de echt verbonden, terwijl de plechtigheid werd bijgewoond door een groot aantal getrouwde heren en dames van gelijke stand, en een lange stoet adellijke meisjes en jonkvrouwen, die allen op zijn Frans gekleed de ‘terechtstelling’ van die arme veroordeelden met hun aanwezigheid vereerden. Hierna was het tijd voor het middagmaal. De heren van het stadsbestuur namen mijnheer de ambassadeur mee naar het raadhuis, de zogeheten ‘Herren-Stube’, waar een maaltijd was klaargemaakt in plaatselijke stijl: heel goed, zeker in verhouding tot de lage prijs. We kwamen er weer enkelen van onze pasgetrouwden tegen, in gezelschap van de jonkvrouwen, die naar stand hadden plaatsgenomen aan verschillende acht-tot tienpersoonstafels. Er werd droge witte wijn uit de streek gedronken en volop vioolmuziek gespeeld. Na de maaltijd verplaatsten de bruiloftsgasten zich naar een andere herberg, Der Maurenstube. Daar hebben we nog een poosje plezierig gedanst met de jongedames, die zich aan de hand rond een dikke pilaar lieten leiden, de hele tijd in dezelfde maat van een snelle wandelpas of langzame huppel. Om van al het moois wat er in Straatsburg te zien is, niet het belangrijkste te missen liet ik me rondleiden op de toren van de Münster, een onvoorstelbaar imposant en kunstig bouwwerk.¹³⁷ Hij is 660 treden hoog en heeft vier opgangen op de hoeken, die leiden tot aan het punt waar de toren gaat toelopen naar de spits. Hiervandaan voeren rondom acht trappen verder omhoog. Aangepast aan de vorm van de toren zijn ze klein en nauw, maar uitzonderlijk goed gebouwd en ondanks de verschillende open vensters voor de lichtinval, toch nog veilig genoeg om te beklimmen. Dat is anders op het punt waar de trappen ophouden, in de spits zelf. De meesten hebben hier niet de moed om nog hoger te gaan. De tegenwoordige koning van Bohemen is wel zo nieuwsgierig geweest om helemaal in

¹³⁶ Het uit de 14^e eeuw daterende mechanische astronomische uurwerk in de kathedraal van Straatsburg was een van Duitslands grootste bezienswaardigheden. Het huidige horologium is een verbeterde versie uit de 19^e eeuw.

¹³⁷ De unieke toren aan de westfaçade van de Straatsburger kathedraal heeft een hoogte van ruim 140 meter. De viervoudige trappen in de basis en de achtevoudige in het octoon zijn spiraalvormig (ze worden in de volksmond *die Schnecken* genoemd). Het bovenste deel van de spits heeft geen trappen, en werd door Huygens langs de buitenzijde beklommen. In zijn autobiografie die hij 58 jaar na de beklimming componeerde, zegt hij niet graag terug te denken aan het hachelijke avontuur en de hoogtevrees die hem daarbij beving (zie inleiding 000).

de top te klimmen en ik trof daar de kousenband aan die hij er als herinnering had opgehangen.¹³⁸ De Straatsburgers hadden zijn gebaar zo op prijs gesteld, dat er inmiddels een netje van koperdraad overheen was gespannen. Die avond werden dezelfde koetsen gehuurd voor het stuk naar Speyer en nog verder. Want vanaf daar kom je over de rivier tot aan Mainz maar langzaam vooruit. De stroom is breed en traag, en maakt duizend bochten.

De 28^e vertrokken we om zes uur 's ochtends uit Straatsburg. Na ruim een kwartier waren we bij de grote houten brug over de Rijn. Bij het oversteken telde ik een lengte van 1957 passen, bijna vergelijkbaar met de brug bij Rapperswil in Zwitserland, al moet ik wel zeggen dat deze in Straatsburg veel steviger is en ook breder, aangezien twee koetsen er met gemak kunnen passeren. Bovendien zijn er verscheidene losse bruggedeelten van 100 tot 200 passen aan vastgemaakt, die op het oog één geheel met de rest lijken te vormen. Vanaf hier hadden we vrijwel de hele dag mooie vlakke wegen door weilanden en uitgestrekte hennepvelden, bijna Hollands. Het middagmaal gebruikten we in Haguenu, een dorpje en kasteel in bezit van de graaf van Hanau. In de namiddag namen we het veer bij Zollhaus, een kleine versterkte garnizoensplaats van de markgraaf van Baden.¹³⁹ Hierna zagen we nog maar weinig bevolking of dorpen. De wegen waren zeer zanderig en voerden door stukken bos, uitlopers van de Sylva Hercynia, het Hercynische Woud, dat tegenwoordig het Zwarte Woud heet. We brachten de nacht door in Rastatt, een klein dorp van dezelfde markgraaf.

De 29^e bestegen we nog voor het daglicht de koetsen om de middaghitte te mijden. Opnieuw trokken we door dichte bossen en al vroeg gebruikten we het middagmaal in het dorp Linkenheim. Het ligt direct aan de rivier en is nog eigendom van de markgraaf van Durlach.¹⁴⁰ Na het middaguur kwamen we onder andere door Graben, waar de genoemde markgraaf een zeer mooi en ruim huis bezit. De wachten deden lastig bij de uitvalsweg, totdat we hun op schrift konden bewijzen wie mijnheer de ambassadeur was. We reden 's middags door grote bossen met voornamelijk steeneiken en sparren. Onderweg dommelde een knecht van mijnheer de ambassadeur in slaap. Hij viel door het portier van de koets naar buiten en brak zijn rechterarm, doordat één van de wielen eroverheen reed. Tegen vijf uur passeerden we de Rijn bij het veer van Rheinhausen en een uur later waren we in het bisdom van de Rijksstad Speyer.¹⁴¹ Terwijl het souper bereid werd, stal ik een uurtje en vroeg ik toegang tot het Reichskammergericht. Ik vond het gebouw niet zo prachtig en indrukwekkend als te verwachten valt van een raadhof waarvan de uitspraken en verordeningen allerwegen gerespecteerd worden.¹⁴² De grote Dom van deze stad is mooi en imposant, alleen wat somber en donker van binnen. De bouwstijl doet een beetje antiek aan.¹⁴³ Vooral het nabijgelegen bisschoppelijk paleis is een bijzonder fraai gebouw. Ik nam alleen de buitenkant in ogenschouw, maar oordeelde dat het van binnen absoluut vorstelijk moest zijn. Achter de dom, in een vierkante hof omzoomd door zuilengalerijen, is een nabootsing te zien van de

¹³⁸ Frederik V (1596-1632), keurvorst van de Palts, had in 1619 de kroon van Bohemen aanvaard. Nog voor het eind van 1620 zou de Winterkoning ontroond worden.

¹³⁹ Vermoedelijk stak het gezelschap de Rijn over bij het oude tolstation Hügelheim.

¹⁴⁰ De Rijn bij Linkenheim is in de achttiende eeuw verlegd zodat de rivier minder dicht langs het centrum kwam te stromen.

¹⁴¹ De oude vrije keizerstad Speyer was de zetel van het hooggerechtshof van het Heilige Rooms-Duitse Rijk, het zogeheten *Reichskammergericht*. Tevens was (en is) Speyer de zetel van het gelijknamige bisdom. De stad is in 1689 grotendeels verwoest door de troepen van Lodewijk XIV.

¹⁴² Het *Reichskammergericht* in het oude Rathof van Speyer ging bij de verwoestingen van 1689 in vlammen op.

¹⁴³ De oorspronkelijke, romaanse architectuur uit de elfde eeuw is door de verwoestingen alleen in het oostelijk gedeelte bewaard gebleven. Nochtans is de Dom van Speyer Unesco-werelderfgoed.

Olijfberg met het Verraad van Judas, een marmeren beeldengroep die vrij oud is maar zeer bewonderenswaardig, mede doordat de verschillende bewegingen en houdingen van de figuren die een rol spelen in het tragische verhaal, ongekunsteld zijn uitgebeeld.¹⁴⁴ Op het grote plein voor de kerk zag ik een groot stenen bassin, geplaatst op een voetstuk.¹⁴⁵ Het wordt tot volksvermaak met wijn gevuld wanneer een pas gewijde bisschop zijn intrede doet. Dat vertelt de inscriptie in Latijnse verzen die erop staat. Wat haar ligging betreft is Speyer niet de meest aangename stad. Het land ligt laag en is moerassig, wat de inwoners misschien meer een gevoel van veiligheid dan van genoeg geeft. Ik had te weinig tijd om de binnenstad te bezichtigen. Wel merkte ik op dat Speyer het niet haalt bij de schoonheid, grandeur en bedrijvigheid van Straatsburg, waaraan ik een te verse herinnering had om hier ook maar iets te kunnen bewonderen. De verlatenheid en stilte deden me sterk denken aan de stad Zutphen in de Nederlanden.

De 30^e verlieten we Speyer 's ochtends om vier uur. Na een klein plaatsje kwamen we een uur later door Frankenthal, een elegant stadje in de vorm van een vierkant met rechte, brede straten die van de ene zijde vrijwel helemaal naar de andere lopen.¹⁴⁶ De inwoners zijn bijna allen uit de Verenigde Provinciën der Nederlanden afkomstig en van onze religie. Daardoor zijn het uiterlijk van de gebouwen en zelfs de kleding helemaal Hollands of Vlaams. Dat was alles wat ik heb kunnen waarnemen, want ik had niet eens de tijd om er een voet aan de grond te zetten. Bij de noordelijke poort, waar we de stad weer verlieten, was men doende die zijde te versterken met twee reeds vergevorderde bastions. Op het vervolg van de route hadden we één kaarsrechte, goede weg tot aan het bisdom van de Rijksstad Worms. Daar kwamen we om tien uur aan voor de maaltijd. Worms is veel groter dan Speyer, als je de uitgestrekte oppervlakte meerekent van de nieuwe aangelegde voorstad. Er wonen ook veel meer mensen en de handel is er bloeiender. Ik bezichtigde alleen de dom, het evenbeeld van die in Speyer, zoals ook het bisschoppelijk paleis nauwelijks verschilt. Toen we na het middagmaal de poort uitgingen, kwam de heer graaf van Hohenlohe ons tegemoet met enkele ruiters. Hij stapte af om mijnheer de ambassadeur te groeten in een kort onderhoud. We vervolgden onze weg en arriveerden rond zeven uur in Oppenheim, een dorpje aan de Rijn gelegen tegen een helling. In de buurt lag het leger van mijnheer de markgraaf van Ansbach, twaalf- tot dertienduizend man sterk.¹⁴⁷ Zijne Hoogheid was met zijn lijfwachten in de stad en liet onmiddellijk een groet brengen aan mijnheer de ambassadeur. Ze hadden voor de maaltijd een gesprek van een half uur.

De 31^e van deze maand gingen we om vijf uur 's ochtends scheid op de Rijn. Het comfort van de rivier prefereerden we boven de genoegens van de reis over land; de weg was nogal keiïg. Drie uur later arriveerden we in Mainz en daar huurden we na het middagmaal een met zeil overdekte boot, en een tweede, kleiner sloep langs zij voor de knechten en de bagage. Nog dezelfde avond bereikten we Bacharach, waar we overnachtten en proviand insloegen voor de volgende dag.

¹⁴⁴ De Olijfberg in de Domtuin werd aangelegd aan het begin van de zestiende eeuw. De door Hans Syfer ontworpen beeldengroepen zijn niet bewaard gebleven; de huidige sculpturen zijn negentiende-eeuws.

¹⁴⁵ De zogeheten *Domnapf* op het domein, een stenen kom met een inhoud van 1580 liter, wordt bij feestelijke gelegenheden nog steeds met wijn gevuld.

¹⁴⁶ Frankenthal heeft in de beginjaren van de Opstand veel protestantse vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden opgenomen. Het stadje werd in 1689 nagenoeg volledig verwoest door de Franse legers.

¹⁴⁷ Aanvoerder van de Unie-legers, zie n. 34 000.

Augustus

De eerste van de maand vertrokken we bij dageraad uit Bacharach. We hadden een plezierige vaart over de Rijn, terwijl de mooie, bergachtige oevers ons nu, op de terugtocht, dubbel bekoorden omdat ze gehuld waren in een mantel van groen door de wijngaarden die al ver uitgelopen waren. We sliepen die nacht in Bonn.

De 2^e, zondag, gingen we bij het openen van de stadspoorten weer sloop. Tegen acht uur kwamen we aan in Keulen, terwijl de poorten daar gesloten waren vanwege de mis. Bij het souper stuurde het stadsbestuur wijn.

De 3^e huurden we een boot naar Nijmegen en gingen tegen de middag sloop. Even later passeerden we Mulheim. Om drie uur stopten we bij het tolhuis in Zons, waar men de stad, die zes weken geleden bijna geheel door brand verwoest was, grotendeels aan het herbouwen was. We arriveerden tegen half zeven in de tolplaats Düsseldorf. Hier zou volgens plan overnacht worden, maar omdat het nog klaarlichte dag was, gingen we verder en kwamen tegen de avond in de tolplaats Kaiserswerth, waar we sliepen.

De 4^e gingen we bij het openen van de poort weer sloop. Na een kwartier voeren we langs Uerdingen, om zeven uur langs de tolplaats Ruhrort, en tegen de middag langs de tolplaats Rheinberg, waar mijnheer de ambassadeur ons gezamenlijk naar de gouverneur zond, die ons direct liet doorgaan. Een uur later kwamen we langs Buderich en Wesel, om twee uur langs Aan de Beek, vlakbij Xanten, waar een oorlogsschip van de onzen al zijn geschut in werking stelde, omdat men meende dat het de ambassadeur van Venetië was die voorbij kwam. Net zoiets overkwam ons in de tolplaats Rees, waar de heer gouverneur door dezelfde berichten snel het garnizoen te wapen had geroepen. Toen hij inzag dat het een vergissing was, liet hij de salvo's vanaf de bastions toch doorgaan. We passeerden daar om vier uur, om vijf uur kwamen we voorbij Grieth en om zeven uur arriveerden we in de tolplaats Emmerich.

De 5^e verlieten we Emmerich bij zonsopgang. Om half zeven kwamen we voorbij de tolplaats Schenkeschans en om half tien arriveerden we in Nijmegen, waar de heer gouverneur en de heren van het stadsbestuur mijnheer de ambassadeur gezelschap hielden bij het middagmaal, en ook bij het souper. De bagage werd over water doorgestuurd.

De 6^e vertrokken we voor het ochtendgloren uit Nijmegen. De heer gouverneur plaatste alle musketiers van het garnizoen langs de rivier en toen we ons op de veerpont bevonden om de rivier over te steken liet hij drie keer een salvo afvuren. Bij het fort Knodsenburg stonden twee rijtuigen gereed om ons naar Utrecht te brengen. We staken om acht uur de Rijn bij Rhenen over, gebruikten het middagmaal in Wijk bij Duurstede en reden tegen zes uur Utrecht binnen, waar enkelen van de heren Staten van deze provincie met mijnheer de ambassadeur aanzaten bij het souper.

De 7e verlieten we Utrecht bij het openen van de poort. We reden door Woerden, aten om acht uur in Bodegraven en waren om één uur in Leiden. 's Middags tegen vijf uur arriveerden we in Den Haag, allen behouden en in goede gezondheid, de anderen evengoed als ik, de minst sterke van het gevolg, alsof we maar één dag weggeweest waren. Geen moment waren we geplaagd door ziekte of wat voor tegenslag dan ook. En dat alles omdat ik tot de Heer had gebeden: 'Zijt Gij mijn Herder'. God, de Vader, Zoon en Heilige Geest, de Alwijze, Algoede en Almachtige, zij geëerd en geloofd tot in de eeuwigheid.

Constanter

Memnisse juvabit : om met plezier aan terug te denken.¹⁴⁸

¹⁴⁸ Vergilius *Aeneis* 1 vs. 203.

Voorwaarts dwaas, storm de woeste Alpen over!
Zo zul je schooljochies in verrukking brengen en voer voor hun spreekbeurten worden.¹⁴⁹

OVER DE ALPEN

Met moede passen
Hoog boven de rotswanden,
Waar de klaarlichte dag
Me hult in nevelen,
Waar genoegens vrees worden
Waar sneeuw bloemen zijn,
Daar, vlakbij de hemel,
Sprak ik midden in de kou:
Gij, die in de hemel zijt,
Vader van de hemelkoning,
Laat mijn voeten stevig staan
En mijn hart niet wegglijden.

Geschreven in Verona, op 10 juni.

¹⁴⁹ Juvenalis 10 vs. 166

Patriâ quis exsul se quoque fugit?

LIBELLUS LECTORI

Cum Batauis Venetas socialis dextera vireis
Iungeret, et geminus mutua ferra Leo:
Tanta cui Proceres voluere negotia curae,
Transyt has, peregrè me comitante vias.
Hinc leuis in modicam creui cum faenore molem,
Qualis in affixas massa voluta niueis.
Qui totidem pernosse volet, non visere, fineis,
En teneat Domini sedula scripta mei,
Et sine dente jocos; expertes criminis horas,
Innocuas nocteis, et sine labe dies.
Vidit hic, ille sciet: tulit hic, fugit ille labores;
Quaero, cui cuius gaudia pluris erunt?
Fallor, an ex trutina feret aequior arbiter aequa,
Ille tulit mentem, quo tulit iste pedes;
Sed Patrios posthac fugias praeposterus agros,
Si pote quos nôris non adysse locos.

CONSTANTER

Basileae 8. Cal. Sextil. MDCXX

Qui negat hoc tam multa Libro, tam dissona posse
Scribier; et mixtos seria ferre iocos;
Quo sibi tam veteres auias pulmone reuellat,
Audiat; Hos Matri scripsimus, ista Patri.
Qui duo sunt, et idem; quibus est mens una duobus,
Ista legent; geminum quid vetet esse librum?

CONSTANTER

Spirae, 4. Cal. Sextil. MDCXX

Au nom du Dieu vivant

MDCXX

Avril

Le 25e environ les 2 heures, apres midi, nous partimes de la Haye, à six chariots, et arrivâmes ce soir sur les 7 heures à Bodegrave, ou nous couchâmes.

Le 26e, Dimanche, à cause des Pasques à Utrecht, Monsieur l'Ambassadeur trouva bon de n'y entrer qu'apres Midi; fit aprester le desjeuner pour 9 heures; nous partimes à 10 et arrivâmes sur les 3 heures à Utrecht, où, le presche fini, Monsieur l'Ambassadeur alla saluër Monsieur le Conte Ernest et Madame sa compagne, et demeura avec eux une grosse demie heure; Je les saluay depuis en particulier, et me firent l'honneur de me tenir à souper. Ce mesme soir on loua quatre chariots couverts et deux descouverts, pour nous mener jusqu'à Coloigne. Quelques uns des Estats d'Utrecht souperent avec Monsieur l'Ambassadeur.

Le 27e du matin à six heures, Monsieur le Conte Ernest vint trouver Monsieur l'Ambassadeur pour le mener en son carosse hors de la ville, comme il fit, et l'accompagna jusqu'au Bilt. Nous passâmes par Doren et Ameronghen etc. et arrivâmes à 11 heures au ponton devant Rhenen, traversâmes le Rhin, et ayants disné à l'hostellerie la pres, passâmes outre et arrivâmes vers les 6 heures du soir au ponton devant Nieumeghen; traversâmes le Wael, soupâmes et couchâmes à Nieumeghen, ou le Seigneur Gouverneur et quelques uns du magistrat firent compagne à Monsieur l'Ambassadeur au souper.

Le 28e entre 5 et 6 heures nous partimes de Nieumegen, avec le convoy de 20 chevaux de la compagnie de Passâmes par Cranenborg et disnâmes à Cleves, ou le Seigneur Keteler, Baron de Montjoye, vint saluer Monsieur l'Ambassadeur et l'entretint quelque demie heure. Le Seigneur Lubigni, Precepteur Secretaire etc. de Son Alteze de Brandenbourg, disna avec luy. Apres midi on conseilla à Monsieur l'Ambassadeur de n'aller point coucher à Zanten, à cause de la Garnison Espagnole, dont il print le chemin de Sonsbeecke, ou nous arrivâmes vers les 7 heures. A l'entrée il y eut quelque bruit, causé par un yvrogne de portier, qui ne voulut laisser entrer la Cavallerie avec les chariots ensemble, tenant la grande porte fermée; de façon que deux des Reitres, perdants patience, entrerent par la petite porte. Dont la povre Bourgeoisie s'esmeut, et mit la main aux pieres et couteaux, mais soudainement ils cederent, n'ayant rien veu qu'une espee et un pistolet au poing. Nous y couchâmes cette nuit, la Cavallerie se retirant à une heure de chemin de la ville.

Le 29e du matin à 5 heures nous partimes de Sonsbeeck; arrivâmes à 10 1/2 à Moeurs et y disnâmes; ayants veu le Chasteau et sa belle fortification, nous parlâmes à Yfgien la fille miraculeuse, qu'il y a 23 ans que n'a rien mangé ni beu. Apres disner, sur le Midi nous partimes de la et arrivâmes ce soir à 7 heures à Neus, et y couchâmes. Le soir apres souper, il arriva qu'un Gentilhomme des nostres, dechargeant une siene escopette par la fenestre, à plaisir, le peuple s'esmeut tellement à ce bruit, qu'en un instant les ruës furent tapissées de chandelles et lanternes, et nostre hostellerie assiegée d'une grand' presse de bourgeoisie, qui voulut avoir la raison de ce coup d'arquebuse à toute force; nous nous tismes coy dans le logis, faisant tuer toutes les chandelles, pour dissimuler le fait, et le leur fismes nier à plat; mais le feu de l'escopette nous avoit tellement descouverts, qu'ils ne reposerent pas, premier qu'avoir

visité nos pistolets et arquebuses, nous venants mesmes mener tout ce bruit devant nos lits, comme desia estions couchez pour donner moins d'apparence: En fin on remit la faute sur le petit page de Monsieur l'Ambassadeur pour leur faire croire qu'il fust arrivé par mesgarde; puis l'hoste du logis, estant du Magistrat, aida d'autant plus aisement à accommoder l'affaire, qui ne passa point sans frais, pour le compte du vin que beurent cette nuit les gardes dans le logis. Ces povres inhabitants n'eurent point du tout tort à s'esmouvoir sur si peu de sujet, veu que desia une mauvaise fois ils avoyent esté saccagez et pilléz au signal d'un semblable coup d'arquebuse tiré apres la porte fermée et le guet assiz, comme on nous compta. Monsieur l'Ambassadeur ne sceut rien de cet accident que le lendemain.

Le 30e du matin à 6 heures nous partismes de Neus, passames par ...¹, ou y a une dangereuse cheute d'eau, autour de certaines vielles arcades d'un pont ruiné, par ou il faut que necessairement les chariots, charrettes etc. passent à gué, et y a danger s'ils faillent seulement d'un pas; il succeda bien aux nostres, mais nous n'avions garde de demeurer dessus: passames depuis par un petit chetif village bien que fermé à portes, nommé ... , et arrivasmes deux heures apres Midi à Couloigne. Du soir au souper, le magistrat de la ville envoya le vin à Monsieur l'Ambassadeur.

May

Le lendemain premier jour de May fut la grande feste de Dedicasse à Cologne. Nous vismes toutes les folles solemnitez des Ecclesiastiques, en leur Procession avec la Bourgeoisie en armes, qui dura depuis les 8 heures du matin jusqu'à une grosse heure apres midi; et firent le tour au dehors de toute cette grand' ville, bien mouillez et crottez d'une pluie qui les surprint. Apres disné l'un et l'autre s'amusa à se pourmener. J'allay admirer le grand Dome, qui est un des rares bastiments de l'Europe, et le seroit d'avantage s'il eust esté parachevé. On y monte d'un et d'autre costé par un escalier de 28 degrez. Je le trouvay long de mes pas 160, large de 90. Au coing d'une ruë on nous monstra la teste d'un lion de marbre, fiché dans la muraille à la memoire d'un vilain acte, que firent par ci devant certains moines, exposants la vie d'un Bourgemaistre, à qui ils vouloyent du mal, à la gueule d'un lion; si que toutefois leur affaire ne reussit pas, le lion ayant esté estranglé par le Bourgemaistre mesmes. Je fus estonné d'entendre que dans la ville de Coulogne, toute pleine de bastiments qu'elle est, il se fait tous les ans plus de 3000 voeder de vin, qui emporte, comme ils nous compterent, 18000 rycxdaeler. Quelques uns des nostres allerent veoir les armes antiques et autre bagage enrouillé, qui se garde dans la tour, comme aussi les fadesses des onze mille vierges, pendant que je m'amusay à faire grand' partie du tour de la ville, dont l'assiette belle au possible, notamment devers le Rhin, me contenta infiniment. Estants à Cologne les Reitres, qu'avions pris à Nimmeghen, furent contremandez de par son Excellence pour convoyer (à ce qu'on croyoit) quelques troupes. Monsieur l'Ambassadeur avait donné ordre pour 23 chevaux, qui nous eussent menez en 2 1/2 jours à Francfort, mais le defaut du convoy luy fit changer d'avis; comme en partie aussi les frais excessifs, qui eussent monté à trop desraisonable somme. On luy demanda 6 rycxdaeler pour chasque cheval, hormis toute nourriture, et puis le retour, les charrettes au bagage etc. Il se resolut doncques de prendre son chemin par eau, et fit louer une des Barques ordinaires couvertes, avec une autre petite descouverte, qui furent tirées par un cheval seul contre le cours rapide du Rhin; et ne cousta depuis

¹ In de marge: 'Le torrent se nomme De Erp.'

Cologne jusqu'à Francfort que 34 rycxdaeler. Il se parloit beaucoup à Cologne des excursions et ravages que faisoient les gens du sudit Seigneur d'Anholt et autres, à la solde de l'Empereur, notamment devers la coste du Rhin; dont Monsieur l'Ambassadeur fut tres-mari, d'avoir esté privé de ses Reitres de Nimwegen; Encor à point il trouva le ritmeistre Th. Viller, qui nous bailla le convoy de 7 siens Reitres, qu'il avoit emmenéz quant et soy de Juilliers.

En cet equipage le 2e de May à 9 heures du matin, nous partismes de Cologne, costoyants tousiours la belle coste du Rhin; Disnames ce midi dans un povre village, nommé Wesselingh à 2 lieuës de Cologne, ou le sale-sobre traitement nous fit mieux pourveoir à l'advenir. A 4 heures apres midi nous abordames à Bonne, ou l'Electeur de Cologne tient d'ordinaire sa Cour. On envoya vistement au peagier, pour luy faire entendre que nous ne portions point de marchandise; et quant et quant le Cuisinier se pourveut de quelques viandes, pain, chair, sel etc.; dont je n 'eu point loisir à veoir la ville par dedans. Au dehors j'admiray la belle structure de la maison, ou se leve le Peage. A six heures nous passames par devant les Seven berghen qu'on appelle, qui sont montagnes estrangement hautes et roides, tellement qu'elles se descouvrent à 6 et 7 lieuës de distance, comme nous vismes depuis en bas de Cologne; sur la plus haute des 7 est bastie une grand forteresse, qui ne semble de loing qu'une cheminée; au pied de la roche est le village Kunningswinter, dont le clocher ne monte point à un quart de la montaigne. Le soir à 8 heures et demie nous abordames à Roelandtswerve, qui est un chetif hameau, au bas d'une roche peu moindre que les susdites, ou mesmes se voyent les ruines d'un chateau antique, tout au dessus. On nous asseura que les Jesuites l'avoyent fait abatre, pour se servir de la pierre à leur bastiments dans Cologne. Le miserable estat de la cabane, ou nous devons coucher, nous apporta plus d'apprehension que de repos; Car outre ce qu'en ces endroits il n'y a rien de plus ordinaire que les voleries et les meurtres, comme en font foy les gibets et rouës qui se voyent par cinquantaines en troupe tout du long de la riviere, nostre frayeur fut augmentée par la trop grande voisinance d'un regiment de Wallons, Espagnols etc., semez es villages d'environ. Tout cela fut cause, que (comme c'est la coustume) tout le bagage demeurant au bateau, toute la nuit nous y fismes sentinelle par tour.

Le lendemain 3e nous partimes de la du matin à quatre heures et demie; passames par devant maints beaux villages, assis au pied de ces montaignes, qui enserrent le Rhin, parsemées de vignobles en quantité incroyable, passames pardevant la petite ville de Lintz, et s'envoya au peage. Depuis pardevant le Chasteau du Conte d'Ysemburch, dont le pere, estant Electeur de Cologne, quitta l'estat ecclesiastique et se maria. La maison panche au dos d'une roche. A 11 heures pardevant Hammerstein, qui est le premier peage de l'Electeur de Trier, ou on envoya. A 12 heures pardevant la ville d'Andernach à main droite; on alla parler au peagier; j'attrappay ce peu de loisir, et en vis quelques ruës. Au premier abord j'apperceu un jeune marié miserablement gourmandé par sa femme, desia vielle, sale et vilaine; peu s'en fallut qu'ils ne se gourmassent à coups de pots d'estain; je ne m'informay point de leur querelle, mais la seule apparence de *mans handt onder* me fit mal au coeur. Nous fismes provision de vin et viandes, et poursuivismes nostre chemin. A 2 heures nous passames Den Weissen Torn à main droite, qui separe Cologne d'avec Trier. A 3 nous envoyasmes au peage à Engers, petite ville à senestre. Sur les 5 heures nous arrivasmes à Cobelentz, pour y coucher. La ville est assez grande et polie, son assiete plaisante au possible, justement ou la Moselle, sortant de Lorraine par Treves, vient se mesler et joindre avec le Rhin. J'admiray le beau pont, qui traverse la Moselle devant la ville. Il a de longueur 404 de mes pas, de largeur 13 au dedans des appuis, au bout un pont levis de bois. Ce qui rend l'aspect de Coblentz plus agreable, est le Chasteau

Hermanstein, assis au sommet d'une roche, haute tant que nulle autre, garni de gents, artillerie et autres munitions de guerre; et au pied d'icelle roche la maison de plaisance de l'Electeur, Mullem am Dale, ou est le Sauerbron, fontaine, dont les eaux esgallent en vertu et mesmes en goust celles de Spae, comme nous en tastames.

Le 4e du matin à 5 heures partismes de Coblantz; vismes ce jourdhuy quantité de maisons et Chasteaux bastis sur les pointes des plus hauts rochers; à 6 1/2 heures passames pardevant Laenstein, villette qui sembloit assez gentille au dehors; a un bien beau Chasteau, plein de logis, à ce que pouvions recognoistre en passant; y a droit de peage, dont y fallut envoyer, comme en plusieurs autres lieux par ci devant et apres. En divers endroits vismes descouler des beaux petits torrents de fontaine d'en haut des montaignes, dont en vismes un que les païsants avoyent fait remonter dans le tronc d'un arbre, par ou l'eau escouloit; ce fut au pied du rocher dont le Chasteau dessus se nomme Pella; Passames quelque temps apres devant Rees, baronie du Landtgrave de Hessen, à 8 heures par devant Broubach, village et Chasteau à main gauche, ou logea la Princesse Elisabeth en montant; à 10 heures et 1/2 devant Boppard, ou y a peage, et s'y envoya; c'est à 3 lieues de Coblantz; à 12 heures et 1/2 devant Lievingstein, deux chasteaux sur deux proches coupeaux de rochers, ayants autrefois appartenu à deux freres, qui se firent guerre; au bas se void une eglise, que bastit la soeur pour la redemption de leurs ames, comme on compte. A deux heures devant Singheweert, à droite, peage du Landtgrave de Hessen; c'est le village, ou tous nouveaux venus se baptisent ou dans le Rhin, ou le col enfermé dans un anneau d'airain qui y pend; la Princesse à present Reine de Boheme mesmes n'ayant voulu vilipender le privilege en son premier voyage vers Heidelberg. Cette apresdinée nous passames entre deux des rochers, qui enferment le Rhin, d'une hanteur et roideur effroyable, au prix desquels ces premiers ne sont que collines. Nous prismes plaisir à faire sonner la trompette de la cavallerie, pour entendre les admirables resonances de ces pierres, dont l'eccho nous bailloit loisir de distinguer plus de trois mesures apres la derniere cadence de la trompette; quand nous deschargeons nos pistolets le tintamarre en suivit plus creux et long que celui d'aucun canon. A 4 heures passames devant Wesel, petite ville imperiale, au bas de la quelle se trouve des passages tres dangereux, à cause des rocs cachez en divers endroits de la riviere, qui font bouillir et tourner l'eau d'une façon espouvantable, dont le cheval a toute peine à tirer en contre, le sentier mesme, ou il marche, estant fort estroit, pierreux et coulant; les marchants ont accoustumé d'y sortir du bateau, mais nos batteliers ne nous en avoyent point voulu advertir, comme souvent ils aiment mieux les hazards qu'un peu de peine extraordinaire. Peu dessus Wesel trouvames la tour, qu'ils nomment der Pfaltz, que tient le Prince Palatin; c'est un gentil bastiment, posé dans le Rhin; la ville tout aupres se dit Coeff et y a peage. Vers le soir arrivames à Baccharach, petite ville au montaignes, ou croissent ces vins (Delewynen) renommez en abondance, tout aux plus hauts sommets, qui ne se void point autrepars. Je montay au chasteau, qui est fort haut sur le rocher; l'Amman s'y tient d'ordinaire, mais il estoit dehors, et n'y trouvay qu'un povre païsan de Chastellain, tout estonné de nos visites. Cette nuit nous reposames à Baccharach; au souper on envoya le vin de la ville à Monsieur l'Ambassadeur.

Le lendemain 5e partismes du matin à 3 heures; passames peu apres devant Heimbach, ville assise a droite; a un Chasteau, et appartient à l'Electeur de Mayence; Tout le devant disner estoit fort pluvieux, qui m'empecha de beaucoup remarquer. Nostre cheval traversa la riviere et passa à main gauche, pres de Dreckhousen. Vers les 8 heures arrivames derechef à des rocs couverts dans la riviere, plus dangereux et rapides que ceux de dessus; dont nous avisames de sortir du bateau et marcher à pied, qui dura environ un gros quart d'heure. Peu apres passames le Muysentoren, ou se dit

qu'un Evesque fut devoré par des souris; c'est pres de Bingen, bonne ville vers l'emboucheure de la Nerre, riviere d'où prenent nom les *Nerrewynen*. Sur le midi commencasmes à sortir des roches et entrasmes aux costes plattes, ou croit den Rynchauwer. A 1 heure et 1/2 passames le bourg d'Elten, où est la haute esguille de clocher, d'où un jeune homme tomba à bas, commandé par son pere d'y ficher la girouëtte; le Chasteau semble fort et beau. A 3 heures le cheval traversa derechef la riviere à Walloff. A 6 heures nous arrivasmes à Mayence. Je vis la ville en haste, et la trouvoy grandement solitaire, à petites ruës estroittes, bien qu'en bastiments assez brave, mais à l'Ecclesiastique, quasi comme à Utrecht. Le Dom est ancien et beau, mais nullement comparable en grandeur à celui de Cologne. Le Chasteau, demeure ordinaire de l'Electeur, paroist superbe au dehors et signeurial; mais de le veoir au dedans n'y eut nul moyen; l'Evesque estoit absent, puis on y estoit fort sur ses gardes à raison des troupes ennemies, si qu'à plusieurs coings et carrefours se trouverent des sentinelles. Ils ne se contenterent point d'avoir le nom de Monsieur l'Ambassadeur, comme par tout autrepart, ains le demanderent de toute la suite.

Le 6e sur les 7 heures, partants de Mayence, quittasmes le Rhin, et entrasmes dans le Maine, riviere qu'aucuns disent separer la Haute Alemaigne d'avec la Basse; aussi elle s'estend là du Ponant à l'Orient, n'est en rien si creuse, ni si rapide que le Rhin, ni ne sont ses bords montaigneux, comme ceux la, bien que de loing il se descouvre force belles montaignes au Franckenlandt. A 11 heures passames devant Fleersen, villette, où un jour certains Reitres des nostres ouvriront la prison à 10 tant sorciers que sorcieres, enfermez dans une tour que nous vismes. A 1 heure on nous monstra sur le bord un gros tonneau, ou peu de jours passez un homme avoit esté noyé dedans, en quelque ville au dessus de Francfort, comme en ce païs on a accoustumé de faire mourir des moines criminels. Peu apres passames une belle maison du Landtgrave de Dermstadt, dite Kelderbach. A 2 heures nous fallut aborder à Huech à cause du peage, plus privilegié que les autres, où suffisoit d'envoyer un homme. La ville est à l'Electeur de Mayence, qui y a son palais, extremement beau à le veoir au dehors. A 6 heures arrivasmes à Francfort, et y couchames cette nuit. N'avions rien fait ce jourdhuy que 4 lieuës, qui sont tres grandes.

Le lendemain, 7e, le vin fut présenté à Monsieur l'Ambassadeur au disné. Environ 1 heure nous partismes à 3 coches de 4 chevaux, un chariot de bagage et deux chevaux de selle. Les coches et chariot furent louez jusqu'à Heidelbergh pour ... rycxdaeler, les chevaux à ..., plus cher que l'ordinaire à cause de la foire de Leypsich, où tous les Marchants estoyent allez. Le peu de temps que j'eue devant nostre partement, je l'employay à regarder la ville de Francfort; Il ne me fut permis de guere particularizer; en gros je remarquay ses belles ruës, qui sont larges et ouvertes plus que celles de Mayence et plusieurs autres villes. Il y avoit fort peu de jours, que la foire fut achevée, dont ces boutiques extraordinaires estoyent toutes closes; pour les ordinaires elles me donnerent fort à cognoistre, combien la ville est marchande et traffiquée, tant vis je toute chose y abonder. Le circuit de la ville est grand, y compris le fauxbourg au de la de la riviere du Maine; un beau pont de 410 de mes pas de longueur, large de 11 à 15 arcades au dessous, les joint par ensemble. Au sortir je trouvoy le dehors de ce fauxbourg entierement fortifié de bastions à murailles, avec leurs casamattes entaillées aux espauls. Cette apresdinée nous passames par aucuns petits villages, entre autres par devant Dermstadt, appartenant au Landtgrave de Dermstadt, frere du Landtgrave de Hessen; le chasteau se descouvre de loing et paroist quelque chose de relevé; la plus part du chemin estoyent montagnettes sablonneuses, plus que pierreuses, mais variées à deux costez d'extremement gentiles

forests, notamment de ... en quantité. Nous arrivâmes pres des 7 heures à Everstadt, village, et y reposâmes cette nuit. Partîmes du matin.

Le 8e à six heures passâmes à Zwingenbergh, à Bensheim, disâmes à Weinheim, et arrivâmes vers les 5 heures à Heidelberg. Il ne se peut rien veoir de plus beau que le chemin depuis Eberstadt jusqu'à Heidelberg,² qui se fait continuellement au pied des plus fertiles montagnes de l'Alemagne, de façon, qu'à gauche au sommet d'icelles il ne se void que vignobles, vers le pied que terres labourées et semées, et plus bas, à droite, que prairies fresches, vertes et longues à perte de veuë; au millieu va le chemin des coches, rebordé à deux costez d'une suite continuelle de noisiers et autres arbres fructiers, qui semblent se rafraichir par l'agreable liqueur d'une infinité de fontaines et torrents, qui viennent gazouiller du haut en bas de ces belles montaignes. Le Seigneur Brederodius Agent estoit sorti pour rencontrer Monsieur l'Ambassadeur, mais n'avoit point esté justement informé du chemin, que devions prendre; il vint le saluër dans l'hostellerie et luy fit compagnie au souper, qui fut garni de 8 gros pots de vin d'argent doré, de par la Cour.

Le 9e environ les 9 heures Monsieur l'Ambassadeur envoya au chasteau vers Madame l'Electrice Palatine Douariere, pour avoir appointé l'heure, quand il pourroit aller baiser les mains à Son Alteze; elle luy envoya tout à l'heure trois Carosses à 6 Chevaux pour monter. Estant arrivé au Donjon, y eut quelques Gentilshommes, qui le receurent et menerent par un escalier dans la Sale d'Audience, où Son Alteze l'attendist, accompagnée de Madame sa fille Dame Catherine et quelques filles d'honneur, qui menerent les enfans de Sa Majesté de Boheme, que Monsieur l'Ambassadeur salua, apres son discours achevé avec Son Alteze, qui dura environ un gros quart d'heure. Sortant de là, on le mena au quartier de Monsieur le Duc de Deux Ponts, qui le receut dans son antichambre, et passant le premier par la porte, sans aucunes ceremonies, le mena dans une autre sale, ou ils furent par ensemble une bonne demie heure. On fit sçavoir que le disner estoit prest, dont ils descendirent par une autre montée jusqu'à dans la sale, où les tables estoyent couvertes et la viande portée. Madame la Duchesse de Deux Ponts suivit tost apres avec les filles de son train et le petit Duc son fils, que nous saluâmes, comme peu devant avions fait au Pere. Ils disnerent par ensemble, et à mesmes temps on nous fit seoir à l'autre table avec les Dames et Gentilshommes de la Cour. Apres disner Monsieur l'Ambassadeur print congé du Duc, qui ne le mena que jusqu'au millieu de la mesme sale. On le mena pourmener et veoir le Logis, qui est ample et magnifique, pendu au millieu de la montaigne à l'opposite de l'autre, qui couvre la ville du Septentrion; le Neccar coule entre deux, et se joignent les deux rives par un pont de bois, couvert au dessus en façon de grange, et couché sur des grands piliers de pierre, qui supportent le choc de la riviere. Il est long de 274 pas, large de 10. A veoir tout cela d'enhaut du Chasteau, c'est le plus rare Belvedere, qui se puisse imaginer. On nous fist monter à la sale ronde, qu'ils appellent, qui est un des notables bastiments de l'Europe; Elle a 35 pas de Diametre, si est elle voutée par enhaut, et la voute couverte de plastre figuré et gentiment travaillé. Les paroyes percées en quantité de belles fenestres, qui descouvrent grand espace de País, vers le Ponent du costé de la Lorraine, et de mesmes vers Orient le long de la Riviere; en certains endroits mesmes il se void des tours du Rhin. Il y a dans cette rotonde une reflexion de resonance entierement admirable: une personne, qui se tourne le visage contre la muraille et parle si bellement que son voisin ne l'entende point, s'y fait fort clairement entendre à celuy qui se tiend à l'opposite, toute la distance de la sale entre deux, de façon que jugeriez

² In de marge: 'De Bergstraet'

la muraille estre creuse et quelqu'un parler tout haut dedans. Cependant qu'on s'amusoit à ceste rareté, je prins le temps pour aller baiser les mains à Madame l'Electrice, par l'adresse d'un sien Gentilhomme qui m'en fit aprocher. Je luy presentay la lettre de Madame la Princesse d'Orange, qu'elle leut, et, sachant qui j'estoye, me rencontra fort amiablement, me demanda cordialement apres mon Pere, sa disposition, son mesnage, ses enfants; le faisant remercier de la bonne affection qu'il continuoit de porter aux descendants de feu Monseigneur le Prince son Pere, avec plusieurs assurances de toutes sortes de bienvueillance et faveur envers tous les nostres. Me dit de plus, que, desia s'estant informée que le fils d'un tel estoit en la suite de Monsieur l'Ambassadeur, son intention estoit de ne le laisser point partir sans le veoir en particulier. Me loua d'avoir prins la resolution d'un si beau voyage, pour avoir occasion de veoir ce qu'il y a de plus beau en tant de divers païs, etc. Je prins congé de son Alteze, et baisay quant et quant les mains à Dame Catherine sa fille, qui estoit aupres. Peu apres Monsieur l'Ambassadeur s'en retourna entretenir Madame l'Electrice, et y demeura une grosse heure; durant quoy on nous mena veoir les beaux jardins du Palais, d'autant plus admirables qu'il n'y a que quatre ans que le tout n'estoit que rude rocher, comme tout le reste de la montaigne; dont à force il a fallu tailler dedans, pour en faire un terroir fertile, tel qu'à present il est, portant fleurs, figuiers, orangiers etc. en abondance. Au bout du jardin se monstrent les grottes et fontaines, de l'invention de Salomon de Caus, qui se parangonnent, voire et se preferent à toutes celles de France; tant la capacité en est grande, l'ouvrage mosaïque relevé et bizarre, et les eaux fortes et abondantes. On nous monstra depuis le grand tonneau dans la Cave de sa Majesté, qui nous ravit en admiration; les mesures et pourtraits en sont si communs, que je me dispensay d'en tenir note; Pour faire croire qu'il est de hauteur excessive, on nous assura, qu'il n'y avoit que 15 jours qu'un homme, tombé du haut en bas, mourut de la cheute. Nous montasmes tous dessus et beusmes du vin, qui se puisa par en haut; beusmes encor dans la mesme Cave du vin, qu'on nous dit estre viel de 300 ans. De là on nous mena veoir l'Argenterie de sa Majesté, qui est de valeur incroyable; le principal estoit emporté à Prague; c'est un service d'or massiff pour une table d'environ 26 personnes; De l'Escurie aussi je fus moins curieux, pour estre tous les chevaux emmenez en Boheme. Nous partismes de la Cour, et soupasmes ce soir avec Monsieur l'Ambassadeur chez Monsieur l'Agent Brederode. J'eus ce bonheur d'y trouver le docte et celebre viellard, Dionysius Gothofredus, personnage autant courtois et accostable que sçavant; je discourus quelque temps avec luy, mais il desira que le lendemain je vinsse le trouver chez luy.

Le 10e qui fut Dimanche, les trois Carosses furent envoyez à Monsieur l'Ambassadeur pour aller à l'eglise; le presche fini, ils le menerent disner avec Madame l'Electrice Douariere, qui le traitta plus magnifiquement que n'a voit fait le Duc de Deuxponts, qui n'y fut point prié, pour considerations. Dans la mesme sale (qui est belle et spacieuse au possible) nous disnames avec le Maistre et Dame d'Hostel et les Gentilshommes et Dames de la Court. Il disna à la table de l'Electrice un nepveu et fils Adoptif du Prince Bethlen Gabor, appelé apres lui; jeune Seigneur mieux endoctriné que façonné à la Court de dela; il parloit bien et promptement Latin, avoit fait deux harangues Latines en pleine Université, devant peu de jours, avec beaucoup d'honneur. Apres disner Monsieur l'Ambassadeur print congé, premierement de Madame la Douariere et en apres de Monsieur le Duc, qui le mena jusqu'à dans l'antichambre. Nous les saluasmes incontinent apres un à un, lorsque Madame l'Electrice me renouvela encor les assurances de son affection et faveur, avec beaucoup de souhaits au bon succes de mon voyage. Cette apres dinée j'allay veoir en particulier Monsieur Gothofridus, et fus en communication avec luy dans son

estude plus de 2 heures, qui me furent courtes. Ce bon personnage me montra quasi une Bibliotheque entiere de livres escrits de sa propre main, tant en droit que principalement en histoire, dont jamais encor rien n'a veu le jour; oeuvres cependant autant profitables à l'avancement des estudes, qu'aucune qui soit veuë par ci devant, si belle methode se trouve en tout. J'allay trouver depuis le Professeur Gruterus, pour avoir moyen de veoir la tant renommée Bibliotheque du Palatinat, qui se louë au delà de celle du Vatican à Rome. Il me receut courtoisement, et me bailla son varlet pour me monstrar le tout. C'est chose incroyable, de la quantité de livres qui s'y void; je me mocquoy de l'avoir fait estat de celle d'Oxford. Il y a deux fois la longueur de 50 de mes pas et la largeur d'environ 10 ou 12, remplie de livres depuis le bas jusqu'en haut, et puis tout le dedans rangé en triples poulpitres, à la façon de celle de Leiden. Le plus rare tresor de la dedans, c'est un amas de livres manuscrits en telle quantité, qu'en fraix il se dit avoir cousté 22000 Ducats. Une des belles pieces est la Bible Hebraïque manuscrite, avec les points, seule aujourd'hui au monde, comme on tient, contre la croyance des Juifs, qui en ont offert 4000 ducats, en intention, à ce qu'on pense, de la brusler apres. Il s'y void un Evangile en Grec de la propre main de Saint Paul, quelques livres de Virgile de la main du poëte mesmes, en caracteres tous capitaux et tres-anciens; je l'ay veu et creu, *si fas est*. A ce souper Monsieur l'Ambassadeur receut derechef le vin d'en haut. Les coches de Francfort furent continuez, pour la disette des chevaux par tout le païs.

Le 11e à 6 heures et 1/2 nous prisms le chemin vers Rotenburgh; passames par divers bourgs et villages; eusmes tout ce jour des chemins montaigneux, aspres, roides et estroits avec assez de difficulté pour le chariot du bagage; disnames à Zeinsen, petite ville à 3 lieues de Heidelberg, couchames cette nuit à Weinszen, ville imperiale sur le Neccar, bien que petite et foible d'inhabitants, qui sont tous presque Lutheriens et affectionnez à l'Union. Il y estoit jour de feste de saint. Sur le soir les filles de la ville firent la dance ronde en pleine ruë avec beaucoup d'honeste gravité, ne chantants rien que pseumes ou chansons spirituelles, avec attention comme il sembloit; qui me semble chose bien differente des façons de faire de mon païs.

Le 12e à 5 heures du matin nous partimes de Weinszen; passames le Neccar au ponton à un demi quart d'heure de la, pres de Dalen, petite ville papiste, et le traversames peu apres à gué; eusmes tout ce jour des chemins encor plus difficiles qu'auparavant, qui nous firent souvent marcher à pied, tant pour monter que pour descendre des montaignes; passames devant midi par Newstadt, villette, appartenant au jeune frere du Duc de Wirtemberg, qui s'y tient. Au sortir de la porte à main gauche, vismes un noisillier de grosseur et largeur monstrueuse; je n'eus point loisir d'en mesurer le circuit; il nous fut dit que telle année cette arbre a porté 10 tonneaux de noisettes, et sont ses branches soustenues de 140 piliers de pierre de taille, avec force tables autour. Ce midi nous repeumes à Eringhen, assez gentile villette, appartenant aux Contes de Hohenloe, desquels vismes les superbes tombeaux dans le temple. Celuy du Comte Philippe et sa femme, cogneus au Païs Bas, surpasse tous les autres en beauté de taille. Sa mere, la vielle Comtesse, s'y tient encor à present. Arrivames vers les 6 heures à Chunselhaw, petit bourg ressortant sous divers seigneurs, comme sont le Comte d'Hohenloe, le Duc de Wirtemberg et autres; cette place est profondement assise entre des fort hautes montaignes, qui la privent des rayons du soleil beaucoup devant l'Occident; nous y soupasmes et couchames. Il soupa avec Monsieur l'Ambassadeur trois gentilshommes, que luy avoit envoyez Monsieur le Marquis d'Ansbach, avec 15 ou 16 chevaux, pour le prier de vouloir prendre son repos le lendemain dans une certaine maison de son Alteze, mais il ne trouva bon de se destourner de son chemin pour peu d'incommodité.

Le 13e nous partismes du matin à 4 heures et ½, trouvasmes des chemins surpassants tous les premiers en incommodité, dont quelques uns des Coches verserent plus d'une fois. Disnames à Schrosbergh, povre village du Comte de Hohenloe. L'apres-dinée aprochant à une heure et demie de chemin de Rotenborgh, il vint rencontrer Monsieur l'Ambassadeur le Comte Friderich de Solms, General pour les villes Anseatiques, accompagné des gardes de Monsieur son beau frere, le Marquis d'Ansbach, Chef de l'armée des Princes Unis; il y eut une Compagnie de Cuirassiers et une autre de Carabins, en pleine armure, le casque en teste, qui firent la salve au premier abord, touts braves chevaux et gendarmerie bien montée. Monsieur l'Ambassadeur entra dans le Carosse du Marquis avec le Comte, et entrames ainsi dans Rotenborgh, toute la commune estant en ruë et aux fenestres. Le Marquis avoit fait accommoder le meilleur logis de Bourgeois qu'il peut trouver, fit faire la salve à sa garde d'infanterie devant la fenestre de Monsieur l'Ambassadeur, et le fit traiter en sa propre vaisselle d'argent, toute la viande accommodée dans sa cuisine. Le dit seigneur Comte luy fit compagnie à souper avec le Seigneur Helmischstetter, Commissaire-general de l'armée des Princes.

Le 14e environ 9 heures Monsieur l'Ambassadeur ayant fait desseing d'aller saluër Monsieur le Marquis, fut prevenu par son Alteze mesmes; ils furent paresemble jusqu'à 11 heures, qu'ils s'en allerent disner dans le logis du Marquis, ou estoit Madame la Marquise, soeur du Comte de Solms, Dame de beauté renommée, avec quelques autres Dames, comme la Comtesse de Solms etc. On nous y traitta avec beaucoup d'honneur et de caresses. J'allay regarder la ville depuis, qui est assez polie, mais solitaire sans guere de traffic. Par ci devant elle appartenoit aux Comtes de Rotenburgh, dont le dernier, par disposition testamentaire, la laissa à l'Empire, suivant quoy le Chasteau fut razé. L'assiette est gentile de fait, estant environnée de montagnes, qui font la vallée autour de la montagne, ou la ville est bastie dessus. Cette assiette a esté comparée plusieurs fois à celle de la ville de Jerusalem d'à present; Dont ledit dernier Comte, ayant esté luy mesmes à Jerusalem, par devotion se choisit un chemin, par lequel on sort d'une des portes de la ville jusqu'à dessus une colline pres des murailles, entierement semblable au mont Calvaire et le passage, que fit nostre Sauveur chargé de la Croix. Sur cette colline se voit encor le Crucifix, qu'à cette intention le Comte y fit eriger, avec plusieurs autres pieres taillées, denotants le chemin vers la montagne, le lieu ou nostre Seigneur receut la Croix, où il reposa etc. Au bas de la montagne, qui porte la ville, se void la petite riviere du Touber, dont l'eau, à faute d'autre source, s'envoye au plus haut d'une tour de la ville, ou estant receuë dans un bac, percé à divers tuyaux, s'en va partie en plusieurs fontaines, qui embellissent les ruës; le tout par beaux artifices, sans qu'autre chose s'y employe que le cours de la dite riviere, qui fait tourner la rouë d'un moulin. Nous fusmes logez tout contre la Maison de ville, qui est un bastiment excellemment beau et superbe, bien accommodé au dedans, tant pour le Magistrat que pour les Princes, qui s'y assemblent par fois; Il s'y void une montée de la façon de celle de Buren, mais de pierre de taille, parfaitement bien formée et jointe. Ce soir Monsieur le Marquis vint souper au logis de Monsieur l'Ambassadeur avec le Comte de Solms, de W ... et le Collonelle Helmischstetter, comme ils firent encor le lendemain.

Le 15e nous partismes de Rotenburgh à 1½ heure, selon l'horologe de la ville à 8 heures. Il y a deux monstres au clocher, dont l'une tient 16 heures et l'autre 12 comme les nostres, ce qu'ils appellent la cloche des païsans. Celle des 16 heures sonne 1 au soleil levant, et acheve tout son tour aux plus longs jours d'esté, puis recommence avec la nuit, et, n'en pouvant achever que 8, on luy fait faire le saut, pour derechef entamer le jour; cela se redresse selon les saisons, une ou deux fois par mois, et se

pratique cet ordre en plusieurs villes imperiales, comme entre autres à Nuremburgh. Le Comte de Solms accompagna encor Monsieur l'Ambassadeur à une grosse demie heure de chemin, avec la compagnie des carabins, qui firent la salve au depart, dont nos chevaux prindrent l'espouvante, tellement qu'ils bouleverserent l'un de nos coches et firent passer l'autre au dessus d'un petit garçon du cocher, qui en eschappa pourtant miraculeusement. Ce soir nous couchames à Geelbron, village, appartenant au Marquis, ou desia son Alteze avoit fait apprester lits et tables de ses propres meubles, vaisselles, linges etc. A l'entrée du village une compagnie d'infanterie de l'armée des Princes se trouva rangée pour recevoir Monsieur l'Ambassadeur. Je fus tout estonné, estants ces païs à mesme elevation ou plus meridionaulx encore que grande partie du Palatinat, où les meilleurs vins meurissent, d'y trouver un air extraordinairement froid et rude, si avant, que ce jour mesmes il neigea par deux fois bien dru. On m'en bailla la raison, sçavoir, que peu a peu nous estions montez, sans guere nous en appercevoir, pour avoir quelques fois descendu des montagnes; de façon qu'on m'asseura que rapportant ces terres à la rive du Rhin il s'y trouveroit prou à dire.

Le 16e nous partismes de Geelbron à l'aube du jour; arrivasmes à 11 heures à Hall, ville imperiale au païs de Schwaben, entierement polie et plaisante; j'y admiray le grand temple, dont la structure est parfaitement belle, tant au dehors qu'au dedans; d'un costé on y monte à 54 beaux degrez arondis en demi cercle, qui en rend l'aspect plus auguste. L'eglise y est Lutherienne, et, selon leur coustume, grandement ornée de Peintures; On nous y monstra le tableau, qu'un homme renommé par delà avoit escrit seulement du pied, estant né sans mains ni bras; chose remarquable pour la beauté de l'écriture. Le magistrat envoya le vin en 50 pots d'estain, arrangez en bataille. Nous partismes apres avoir disné, et entendismes depuis qu'il y avoit plus de 80 maisons infectées de la peste; eusmes tout ce jour, notamment l'apresdisnée, des chemins grandement incommodes, seduits par un guide ignorant, qui nous fit traverser des forests espaises et longues, où de 100 ans peut estre coche ne passa; les nostres y culbuterent plusieurs fois, bagage et tout, dont n'arrivasmes que fort tard et en brun à Sulzbach, povre village au Duc de Wirtembergh, et eusmes de la peine à trouver logis chez des villaines gents, qui eurent autant peur de nous que nous eusmes d'eux, pour y trouver un mesnage tres-semblable à une sorcellerie; et cependant ils nous prindrent pour Cavallerie, qui ne s'y void pas trop volontiers; fismes cognoissance à la fin, soupasmes maigrement, et paillardions honestement la nuit.

Le 17e qui fut Dimanche, nous partismes sur les 5 heures; eusmes tout ce jour des tres beaux chemins, rebordez de vignes à deux costez. Passames par la petite ville Bachingen, disnames à Waiblingen. De ce Waiblingen se dit avoir origine le nom de Guelfi et Ghibellini; passames par Canstadt au Neccar, et arrivasmes à 5 heures à Stutgard, demeure du Duc de Wirtemberg. Estants entrez en l'hostellerie, deux gentilshommes du Duc vindrent requerir Monsieur l'Ambassadeur de vouloir prendre son logis dans la court, mais il s'en excusa pour ce soir; ils demurerent avec luy à souper.

Le 18e le Seigneur Bunninchousen, premier conseiller de son Altezze, sous pretexte de mener Monsieur l'Ambassadeur à l'audience, le mena dans la Cour en une chambre, où il le pria de vouloir avoir agreable d'y loger; comme il fit. Peu apres il eut audience aupres du Duc dans sa chambre, accompagné de 3 Ducs ses freres et quelques uns de son Conseil; on y fut un grand quart d'heure; au sortir les trompettes sonnerent à cadence du keteltrom. Ce Midi Monsieur l'Ambassadeur disna avec son Altezze, sesdits freres et un Duc de Saxe, fiancé à la soeur du Duc, dont le festin estoit destiné au Dimanche prochain. Il y avoit plusieurs tables dans cette mesme sale, à la façon du Païs. Nous disnames à la seconde, qui est celle du Maistre d'hostel, où on est

à teste nuë, comme mesmes le Prince et tous ceux de sa table; toutes les autres tables se couvrent, au rebours des autres cours d'Alemagne. Au soir Monsieur l'Ambassadeur soupa dans sa chambre, accompagné de 2 Gentilshommes du Prince.

Le 19e il disna avec Monsieur l'Ambassadeur le Seigneur Bunninchen et un Conte de lignage du Païs d'Elsace. Apres diner le jeune frere du Duc, Herthoch Magnus, vint veoir Monsieur l'Ambassadeur. Le palais de Son Altezze est grand et beau, plein de logis et retraittes; la Duchesse y a son quartier apart; Monsieur l'Ambassadeur ne la vit pas, comme il fit aux autres Cours, où les Princesses disnoient avec luy; nous la vismes une matinée dans l'église, qui est au Chasteau. Cette apres-dinée on nous monstra les jardins du Duc, qui sont spatieux et magnifiques, garnis d'Orangers, Citroniers etc. On nous loua beaucoup la grotte de la dedans, mais les depeches de Monsieur l'Ambassadeur m'empcherent de la veoir. Il y a au jardin le Lusthaus, qu'ils appellent, bastiment admirable. Par le bas il est vouté tres-magnifiquement, distingué en 3 quareaux, chascun entouré de 9 piliers qui soustient la voute. Ces quareaux sont creusez et remplis d'eau de fontaine, qui rend le lieu grandement frais et agreable, dont souvent le Prince y mange en esté. Par le dehors on y monte par un bel escalier de 40 degrez, au haut du quel on entre dans une sale, qui tient toute la longueur du bastiment, qui est de 84 pas et la largeur de 32, toute la muraille en chassis de certaine sorte de bois marbré, percée en plusieurs grandes fenestres. Le dessus est vouté de bois, et icelle voute ornée d'extremement belles peintures, dont les figures se voyent, comme en perspective, de dessous. La hauteur en est telle, qu'un gentilhomme m'asseura n'avoir jamais peu atteindre la voute d'une pique, jettée en l'air de toute sa force. Nous vismes depuis le jeu de paume de la Court, entierement beau, grand et uni, plus que nul autre que j'aye encor veu. Au bout du jardin on sort au jeu du mail, qui a 1200 pas de longueur et de largeur 9, bien uni et rebordé d'arbres, comme le nostre à La Haye. Vers le soir Monsieur l'Ambassadeur fut derechef avec le Duc environ une heure.

Le 20e Son Altezze tint table derechef, comme ils disent, et Monsieur l'Ambassadeur disna avec luy. La musique accompagna le disner, comme la premiere fois. Apres diner Son Altezze mena Monsieur l'Ambassadeur dans sa chambre, où il l'avoit logé, et y prismes tous congé de la court, ayants nos coches prestz menez devant le Palais. Son Altezze nous bailla escorte de 20 carabines de ses gardes. Nous partismes sur les 1 ½, passames par des belles grandes forests, qui nourrissent quantité d'ours sauvages, païs au reste montueux et bossu, comme tout ce costé de Wirtemberg. A 6 heures nous arrivames à Tubinghe, fameuse université, fondée par Eberhart le Barbu, premier Duc de Wirtemberg, de qui la statue se void au Chasteau. Nous fumes logez par ordre de son Altezze dans le College du Prince, qui est un bastiment assez beau et propre aux escoliers; il n'y loge jamais que des Ducs, Princes, Comtes, Barons ou grands gentilshommes, comme à cet heure mesmes y avoit un jeune Duc de Saxe et autres jeunes seigneurs en bon nombre. Ils y vivent à 3 florins d'Alemagne par sepmaine, qui font environ 4½ francs des nostres; pour ce mesme argent ils apprenent diverses sortes d'exercices, comme de monter à cheval, de tirer des armes, de jouër du lut etc. par certains maistres, à ce ordonnez et gagez, avec interdiction precise de ne rien prendre de leurs escoliers. Nous y fusmes honestement traittez, le tout en vaisselle d'argent, des meubles du Duc.

Le 21e avant le disner, (qu'on avoit fait aprestre pour 9 heures et ½) le Grand maistre du College mena pourmener Monsieur l'Ambassadeur et luy monstra les Auditories de l'Academie, qui sont assez gentils, mais n'approchent de loing de ceux de nostre Leiden, non plus que la Bibliotheque, où cependant y a bonne quantité de livres, que nous ne vismes qu'à la haste. Entrames aussi au temple, pour veoir les

sepultures des Ducs y enterrez; je n'y vis rien d'extraordinairement superbe; la plupart ne soustenoit qu'un personnage couché, et puis quelques petits quareaux aux costez de menuë taille, mais fort curieusement elabourée. Il y a entre autres le tombeau d'un jeune Duc de Brunswyc, Evesque de Halberstat, frere de celuy qui a la Compagnie à cheval au País bas; il y fut enterré, pour estre mort aux estudes, dans ce mesme Colleege du Prince. Nous montasmes depuis au Chasteau, qui est assis sur une assez haute montagne et descouvre la campagne d'alentour d'un prospect merueilleusement agreable. C'est un logis auguste et spatieux, ayant plus de chambres, sales et autres commoditez que celuy de Stutgart, mais l'Architecture n'en est pas si solide. Il y a bonne provision de corpeletz, mousquetz et autres armuries, nettement entretenues. Dans les caves nous trouvasmes des tonneaux, plusieurs d'excessive grandeur, comme d'ordinaire il se void dans les courts d'Alemagne. Il y en a un, que se dit guere moindre du vaisseau d'Heidelberg, mais n'estoit nullement si bien fourré que cettuy là. La ville de Tubinghen est de fort belle assiette dans la vallée de hautes montaignes, qui luy bornent la veuë. Le Neccar mouille le pied de la muraille, traversé d'un pont de 2 ou 3 arcades. Environ 11 heures nous partismes, changeants le convoy de Stutgard en autres Carabins de là environ, qui nous accompagnerent quelque temps avec toute la Compagnie, et depuis nous en laisserent une vingtaine. Au chemin nous vismes la grande maison de Hechingen, et la aupres, dessus le sommet d'une montagne fort haute, l'ancien Chasteau de Hoenzollern, d'où portent nom les Comtes. En ces endroits le Neccar n'est qu'un torrent, qui mouille les chemins. Nous le traversames à gué, plus de 50 fois en une apresdinée, n'estant sa source gueres loing; arrivames environ les 6 heures à Paling, petite ville, où tenoit garnison la compagnie de cavallerie du Prince Magnus de Wirtemberg, mentionné cy dessus; soupasmes la dedans et y reposames, contraints de faire ces petites journées, tant pour l'amour de la cavallerie, que pour n'y avoir grand' commodité de gistes en chemin.

Le 22e à 9 heures du matin, nous partismes de Paling avec le Convoy redoublé; passames par les terres de Leopold, país haut et montueux; eusmes entre autres deux montagnes d'excessive roideur à passer, estants pour la plupart couvertes de Sapins, Chesnes et autres arbres fort agreables a veoir. Arrivames vers le soir à Dutling, villette frontiere du Duché de Wirtemberg, assise dans une vallée dessus le fleuve Danube, qui y est peu creux et large, traversé d'un chetif pont de bois. Il me print bien la mesme envie qu'à l'Empereur Tibere, qui, se trouvant au Lac de Constantz, destina un jour pour aller à la source de cette grande riviere; il n'y a que 4 ou 5 heures de chemin de Dutling au Schwarzwald, mais le temps me manqua et me fit mettre apart cette curiosité. Desia cette apresdinée, au haut des montaignes, nous commençames à découvrir les blanches Alpes, qui ne me semblerent que nuées en l'air, si quelques uns plus experimentez de la compagnie ne m'eussent assuré, que c'estoyent montagnes.

Le 23e à 9 heures et demie nous partismes de Dutling; laissames à main gauche le chasteau Honberg, appartenant à la ville, mais assis tout au haut d'une montagne; nous en montasmes une plus haute de beaucoup, et descouvrimes fort clairement la neige des Alpes, distantes toutefois de nous, comme on m'asseura, de plus de 5 journées de chemin; en bas nous vismes partie du lac de Constantz, qu'ils nomment Bodensee; passames par Engen, petite ville aux terres d'Austriche, ayant son Chasteau sur la pointe d'un rocher; le tout appartient au Comte d'Oppenheim. Vismes depuis plusieurs Chasteaux de semblable assiette; les plus notables me semblerent celuy de Voerckesteyn et celuy de Hoetzwiel, au Duc de Wirtembergh pour estre d'une hauteur jugée imprenable. Ce dernier a privilege, que personne n'y peut monter, sans y apporter en hotte une pierre, qui au moins pese 45 livres; apres quoy, se vuide

une coupe au Chasteau d'environ un pot de vin. Le Duc de Wirtemberg compta à Monsieur l'Ambassadeur d'y en avoir porté une de 100 livres, à quoy faire il reposa plus de mille fois, et en vint à bout en tel estat, qu'on jugea qu'il en deut mourir. Je parlay ce jour à un Gentilhomme, qui me dit d'y avoir porté 80 livres. Or, selon la pesanteur de la pierre, l'honneur en est plus grand ou moindre. Ce mesme jour Monsieur l'Ambassadeur se jugea hors de danger, et licentia la cavallerie, n'en tenant que 6 reitres, qui nous menerent jusqu'à Schafhausen, ville et canton de Suisse, où nous arrivasmes à 6 heures. Ceux de la ville envoyerent incontinent le vin à Monsieur l'Ambassadeur, et estants venus le saluër luy firent compagnie à souper avec le seigneur H.C. Cochius, ministre qui avoit esté du Synode en Hollande.

Le 24e qui fut Dimanche, du matin à 7 heures, on nous mena pourmener à Nieuwhousen, village à une demie lieuë de la ville, où nous veismes la terrible Cataracte du Rhin, qui y fait une cheute, à ce qu'on dit l'avoir mesurée, de plus de 50 toises; la hauteur ne nous sembla pas si grande, aussi croy je qu'il y auroit de la peine à la prendre exactement, n'estant bien possible d'en approcher assez pres à cause de l'impetuositè de l'eau et les rocs, au travers desquels elle vient ruër avec un bruit, capable d'assourdir une personne; On n'y void rien qu'un verd de mer extremement beau, mais couvert d'escume blanche, qui fait une poussiere mouillée, de si grande violence, qu'il n'y a moyen de se tenir à sec à l'autre bord de la Riviere, si le vent pousse aucunement. Le regard en est merveilleusement agreable, et y auroit moyen d'en faire aisement le pourtrait, à couleurs, par ce que le Cataracte demeure continuellement en mes me façon, sans presque varier d'une goutte, comme je remarquay expressement; puis les montaignes à deux costez couvertes de vignobles, d'ou le Rhin vient à sortir, donneroyent beau lustre à la peinture. Depuis cet endroit le Rhin porte bateau, et s'y en trouve pour descendre à Basle et plus outre, si on veut. Le Magistrat disna derechef avec Monsieur l'Ambassadeur,³ et le mena veoir la ville apres Midi. Elle est assise en vallée, parmi des montaignes, couvertes de vignes, au reste pierreuses et steriles; dont la pierre de taille n'y couste que le travail, et en tout Schafhausen s'y void fort peu de maisons de bois; Toutes sont de pierre, assez gentiment basties et peintes au dehors, qui fait belle monstre aux ruë, estant icelles bien larges et airées. Au pied de la muraille coule le Rhin, qui y est fort creux et clair, plus qu'en aucun endroit que j'aye veu; on le passe par un pont de pierre, massif et seurement fondé à grandes arches; a de longueur 150 de mes pas, de largeur seulement 7. Par ci devant il n'y en avoit qu'un de bois, qu'ils osterent et mirent cettuy ci en place passez quelques 12 ans. Dans cette ville je trouvay le peuple grandement réglé et policé, comme il se void en tous les autres Cantons de la Religion. Il y a 15 Ministres, qui tous les jours de la sepmaine font deux presches, trois les Dimanches, trois les Jeudis; avec cela, le monde est tenu et contraint de s'y trouver, sur peine; puis les jeux, les noises, les jurements etc. y sont griefvement mulctéz. En habits ne s'y fait nulle parade; tout s'y void en noir jusques aux Principaulx, ayent ils 80000 livres de vaillant, comme y en a plusieurs. On y vid sobrement et à bon marché; tout bourgeois y est obligé de porter l'espée, et ce par toute la Suisse. Nous fusmes estonnez d'entendre, que l'Eglise Cathedrale, qu'ils a appellent le Monastere, avoit esté massonnée avec du vin; mais on nous assura, que plusieurs chasteaux se voyent en Alemagne, dont la chaux a esté trempée de mesme liqueur, qui tient bien plus ferme que l'eau.

³ In de marge: 'Quatre d'iceux furent deputez devant disner pour communiquer avec Monsieur l'Ambassadeur.'

Le 25e du matin à 4 heures et ½ nous partismes; passames des belles vallées cultivées et des grandes forests; traversames le Rhin à Igelsau, petite ville, sur un pont de bois couvert, appuyé sur des soustiens de piere à la façon de celui de Heidelbergh; disnames à Cloten, povre village à 2 heures de Zurich, où quelques Capitaines, nouvellement arrivez de Venise, vindrent au devant de Monsieur l'Ambassadeur et le conduirent dedans Zurich, où nous arrivames à 5 heures et ½, tout le peuple aux ruës et fenestres. Ceux du Magistrat envoyerent leur presents ordinaires à Monsieur l'Ambassadeur, qui sont des poissons, prins dans le lac, comme Truites, Brochets, etc., le tout d'admirable grandeur; Envoyerent aussi le vin et luy firent compagnie au souper avec le Seigneur De Vicq, Resident de la Republique de Venise par dela.

Le 26e on licentia les Coches, qui nous avoyent menez depuis Francford jusqu'à Zurich; le bagage fut envoyé par eau, sur le lac, vers Chur, avec quelques uns de la suite. Le matin, apres le presche, qui se fait à 6 heures, quelques uns du Magistrat furent deputez pour communiquer avec Monsieur l'Ambassadeur, et le vindrent trouver dans son logis, demourants en besoigne environ une heure et ½e; luy firent encor compagnie au disner, et apres midi le menerent au son des trompettes avec grande presse de peuple par quelques ruës, jusqu'à dedans leur barque de plaisance, couverte d'une tente de leurs couleurs, ou la table estoit couverte et le dessert dressé, au lieu de l'avoir fait porter à table au logis. En cet equipage nous voguames toute l'apres-dinée sur le beau Lac de Zurich, accompagnez de plusieurs autres petits bateaux servants de cuisine, de sommellerie, etc., sans que la Musique, tant de trompettes que violons, y manquist. Du costé de la ville le canon respondoit continuellement aux trompettes et ne cessa on presque de le charger et descharger, qui fit belle resonance dessus le lac, entouré de montagnes d'un et d'autre costé. On nous mit à terre sur une pointe de país, estendue dans le lac, ou entretemps estoit arrivée une petite compagnie d'environ 50 jeunes garçons de 8 à 12 ans, tous mousquetaires, faisant la salve et autres exercices de guerre devant Monsieur l'Ambassadeur, qui ne pût s'empecher de louer grandement la bonne institution, que donne ce peuple guerrier à sa jeunesse. Nous nous r'embarquames apres, et vismes prendre les Truites, et autres poissons, qui furent cuits et rostiz tout à l'instant et depechez avec bon appetit. Il y avoit grand plaisir à regarder cette belle eauë du lac, qui est du plus gay verd de mer, qui se puisse imaginer, et claire comme le cristal, dont le fonds se descouvre à grande profondeur. Ce riche lac fait un Belvedere incomparable à la ville de Zurich, qui le reçoit à deux bras en forme de port de mer; il commence à couler en riviere tout aupres de la ville, faisant tourner divers moulins, et se desgorge finalement dans le Rhin; La ville au reste est grande et belle, toute de pierre bien taillée et peinte à leur façon; le peuple policé et réglé tant que nul autre, notamment à la religion, qui s'y excerce par ... Ministres, qui font quantité de preches par sepmaine en 4 divers temples. Ce soir, estants revenus de la pourmenade, en mesme arroy que devant, et bien plus de presse, on louä 9 Chevaux jusqu'à Chur, ville capitale des Grisons, à ... par cheval.

Le 27e apres avoir disné, environ Midi, nous montasmes à cheval, accompagnez du Seigneur Resident de Venise et plusieurs autres Gentilshommes, qui s'en vindrent jusqu'à une petite heure de chemin et prindrent congé. Toute cette apresdinée nous allions costoyants la belle rive montagneuse du lac de Zurich, passants la plus part au dessoubs de quantité d'arbres fruictiers et treilles de vignobles faisant ombrage continuel au chemin. Vers les 5 heures nous arrivames à Rapwijn, petite ville solitaire, sur le lac. Je n'y remarquay rien que le pont devant la ville, qui traverse tout le lac d'une estenduë incroyable; j'y trouvay 1970 pas de longueur et de largeur 9, qui approche de celui à Strasbourg.

Le 28e du matin à 4 heures et ½ nous partismes de Rapwijn; cheminames toute la matinée au pied des Alpes, dont les coupeaux couverts de neige approchent ça et là les nuës; disnames à Wesen, petit Bourg, sur le lac de Walden, changeant de jurisdiction tous les 2 ans et gouverné tantost par ceux de Schwitz, tantost par ceux de Glarus. Apres diner on louâ deux barques, dont l'une servit aux chevaux, l'autre aux personnes, à 4 ducatonis chascune; dans icelle nous traversames ledit lac de Walden, entierement environné et clos des Montagnes, qui ne luy donnent point de rive, ains enfoncent roide dans le lac, qui en est grandement dangereux, à cause des frequents tourbillons, descendants du haut des roches; dont il s'est veu souvent arriver du malheur, pour n'y avoir moyen d'aborder d'aucun costé. Nous eusmes beau temps, et bon vent, qui nous poussa outre en 4 heures; vismes en chemin des terribles cascades des eaux de neige, tombantes, au jugement de nous tous, de plus de deux fois la hauteur du clocher de La Haye, et ce avec un bruit espouvantable; entre 4 et 5 nous arrivames à Waldenstatt, povre Bourg ressortant sous 7 divers Cantons.

Le 29e nous remontames à cheval au Soleil levant; cheminames continuellement entre deux des Alpes, dans des planures assez belles et cultivées; passames par Sarangas, petite ville, et par Ragatz, mediocre village, où on nous avoit advertis de ne point repaistre à cause de quantité de Banditi de l'Eveché de Chur, qui s'y tiennent; passames donc outre et traversames deux fois le Rhin, dessus deux Ponts de bois, mal et lachement bastis; ce fleuve y est extraordinairement violent et rapide, notamment en cette saison que les neiges se fondent et accroissent l'impetuositè de ses eaux, qui sont pasles et troubles; dont je m'estonnay grandement, pour les avoir veuës autrepars si verdes et claires qu'aucune eauë de fontaine, principalement à Schaffhausen à la cataracte; là aupres nous entrames au païs des Grisons et sur le midi à Chur ou Coiro, en Latin Curia, leur ville capitale,⁴ assise au pied des monts, d'où les gros torrents et fontaines viennent à descendre et la traversent de bout à autre, y faisant tourner divers moulins. La ville en soy n'est gueres grande ni belle, mais, selon la qualité du païs, assez marchande et peuplée à cause du passage; la plus part des gens de qualité, et mesmes de mestier, y parle Venitien. L'apresdinée le bagage avec quelques uns des nostres fut envoyé devant, pour gagner païs. Nous quittames les Chevaux de Zurich et en prisms d'autres mieus asseurez aux precipices.

Le 30e nous partismes de Chur à l'aube du jour; costoyasmes pour la pluspart tousjours le Rhin, dont les eaux sont sales, troubles et noires en ces endroits; plusieurs fois aussi le traversames sur des ponts de bois; passames à Furstenauw et autres villages; à 9 heures disnames à Tuis ou Tusano, petit Bourg, entre les montaignes sur le Rhin; c'est le lieu, où se fit la derniere execution du traistre Zamber et son complice; apres avoir disné, remontames à cheval et depuis ce lieu là commençames à monter à bon escient, par des tours de montaigne hauts, droits, estroits et pierreux au possible, avec des precipices effroyables, au bas desquels la furie du Rhin meine un bruit estrange parmi les rocs et rochers, qui le font tomber, serpenter et bondir à tous coups; nous le passames encor diverses fois ce mesme jour, mais sur des ponts de pierre, rudement volvez, et appuyez sur des rocs, trouvez à propos dans la riviere; trouvames aussi deux ou trois vallées assez cultivées et habitées, qui nous recrea la veuë par fois; arrivames sur le soir à Splugen, petit village de passage au pied du haut Splugenbergh, dont les difficultéz nous avoyent esté prognostiquées de si long temps, nostre bagage y arriva quasi à mesme temps, ayant eu de l'incommodité prou par chemin, tesmoing un des chevaux, qui avoit culbuté d'assez haut avec ses cofres. De

⁴ In de marge: 'A Coiro nous trouvames le bagage et le reste de la suite, y estants arrivez le jour auparavant.'

ce lieu il y a quelques 5 heures de chemin par neige et glace à la source du Rhin, dite Hinderrhyn; la curiosité ne me manqua point d'y aller, mais le temps; car y estants arrivez tard, Monsieur l'Ambassadeur se resolut de partir de grand matin le lendemain. Pensant encor envoyer devant le bagage, il en fut empeché par le droit du pais, qui ne permet point, que les Dimanches aucuns chevaux de charge passent outre; falloit doncques le laisser en arriere jusqu'à tant qu'on eut esté demander permission au premier officier, qui estoit à 3 heures de là. Parquoy Monsieur l'Ambassadeur outre son fils, le maistre d'hostel et 3 valets, nous print deux de la suite, quant et soy, laissant le reste avec le bagage, pour quand la sortie seroit octroyée.

Ainsi le lendemain, dernier de May, Dimanche, nous partismes à 8 chevaux de Splugen avant jour, pour prevenir la fonte des neiges sur le Midi; passames la monstrueuse montaigne jusqu'à Campo Dolcino, ou on repaist, en peu d'avantage que 7 heures avec les difficultez ordinaires et trop cogneuës, comme sont principalement les cailloux et la neige, qui tourmentent les povres chevaux d'une miserable façon, les faisant broncher et enfoncer à tous moments, et perdrait on courage quasi d'en venir à bout, sans l'aide et conduite des habitants de ces pais, dont en eumes trois, garnis de pailles à sortir les chevaux enfoncez;⁵ outre ce qu'en chemin se trouve encor une hostellerie, ou on paye à un homme, qui va journellement rompere la strada, qu'ils appellent, et marquer de bois les plus asseurez passages par la neige, qui se void fondre continuellement par dessous; dont les mieux resolus s'espouvantent de se veoir marcher sur une crouste creuse, et y a tels chevaux qui, voyants ces ouvertures, pour les penser eviter, se jettent soudainement à costé dans la neige non frayée, où necessairement ils s'enfoncent. Sorti qu'on est des neiges, suivent les precipices et chemins pierreux à la descente, où incontinent on recommence à s'appercevoir de la chaleur, ayant par la devant cheminé dans un air froid, comme à la Noël, pour estre les sommets de ces montaignes entierement enveloppez de nuages, qui mouillent comme le brouillars. Toutes ces incommoditez s'augmentent par les horreurs des torrents, qui jouënt parmi les precipices en façon de gros fleuves et y font une resonance creuse et terrible. Puis, comme c'est l'ordinaire, eumes nous la facherie des rencontres des cavalli di soma, qui viennent à longues files, embarassants les destroits, si que souvent a on de la peine à se donner place l'un à l'autre. Nous eumes le passetemps d'en veoir glisser un par la neige, d'assez bonne hauteur, avec sa charge au dos, mais ce leur est chose si ordinaire, que les muletiers mesmes ne faisoient que s'en rire et le relever à belle aise. Ces facheuses descentes nous firent cheminer une bonne heure à pied, qui ne se fit point sans souvent employer mains et pieds à se tenir. Il y eut une descente d'environ la hauteur de la chapelle à la court de La Haye, couverte entierement de neige, par où Monsieur l'Ambassadeur avoit esté mené à la main, pas à pas; quelques uns des guides s'assirent tout plat et se laisserent glisser du haut en bas; je survins tost apres avec un autre Gentilhomme des nostres; Monsieur l'Ambassadeur nous cria d'en bas, qu'en deussions faire autant. Ce gentilhomme alla devant, et se laissa couler, faisant tant de droles gambades, que de derriere je jugeay qu'il s'en jouoit; mais, ayant fait le mesme pas, j'appriens bien que c'estoit l'estonnement qui l'avoit tellement esmeu en chemin; car, à la verité, pour ceux qui n'en ont point l'adresse, c'est une roideur terrible, qui vous met à bas en un clin d'oeil et vous pousse en trait d'arbaleste; dont la veuë me fut esblouïe de vistesse, et me redoublerent la frayeur certains arbres, et

⁵ In de marge: w{ste kai; mikro;n ejkba'sin a[fukton ei\nai to;n kivndunon, eij~ favragga~ ajbuvsou~ tou` ptwvmato~ o[nto~. ou{tw~ dev esti stenh; katav ti aujtou` hJ oJdo;~, w{ste i[llygon fevrein toi`~ pezh/~ badivzousin. Strab. de Alpib. L. 4.

grosses pierres que je craignoye d'aller saluër en bas; Mais desia Monsieur l'Ambassadeur y avoit donné ordre par les guides, qui nous receurent à propos. En descendant depuis passames tousjours joignant les cascades de la riviere Liro, sortant de la Spluge, et menant un bruit gueres moindre à celui du Rhin de l'autre costé. Elle passe à Campodolcino susdit, où nous disnames, et de là à Claven, autrement Ciavenna, où nous arrivames apres midi, rencontrez par quelques 8 ou 10 Gentilhommes du lieu à Cheval, s'excusants de n'avoir point attendu Monsieur l'Ambassadeur si tost. Le Seigneur Cavallier Hercole Salice, personnage de grand credit et autorité en ces quartiers, le vint incontinent saluër, et demeurerent paresemble une bonne heure; je luy presentay une lettre de Monsieur l'Ambassadeur Carleton, sur laquelle il me fit tres courtoises offres de toute sorte d'adresses, et bons offices. Le bourg Ciavenna est assis en une belle vallée et fertile; par où fusmes estonnez, que sortant ce mesme jour de l'hiver parfait, si soudainement retombions dans un esté fort avancé, de sorte que desia fraises, cerises, roses et autres fruits s'y trouvoient en abondance. D'ici nous commençames à fleurir l'Italie, car à Ciavenna non seulement le langage, ains les bastiments, les habits, les façons de faire et toute autre chose y est à l'Italiene; aussi en 24 heures aisément va on de là à Milan, prenant le passage des lacs. Mais il nous falloit renoncer à ses aises, pour n'entrer point aux territoire d'Espagne, et choisir en lieu la montagne de Morbegno, dont le seul regard nous herissa les cheveux, une si grande partie en estant cachée dans les hautes nuës, avec ce, qu'on nous asseura, qu'elle est de trois fois plus haute et difficile que la Spluge, qu'avions depechée ce jourdhuy, ayants tousjours continuellement descendu jusqu'à dans Ciavenna.

Jun

Le premier de Jun j'avoye fait desseing d'aller veoir la miserable Metamorphose de Plurio, jadis tres beau et riche village, à une petite heure de Ciavenna, et depuis nagueres comblé, et abismé sous une montagne, qui panchoit au dessus et fut rongée d'un torrent par le bas, qui la fit cheoir et couvrir ce beau lieu en un clin d'oeil, dont il n'eschappa ame vivante qu'une ou deux, et en mourut plus de 1600. Mais Monsieur l'Ambassadeur changea de resolution et voulut plustost aller attendre son bagage à Morbegno; dont nous partismes sur les 7 heures du matin, accompagnez du Chevalier Hercole et le seigneur Commissaire Sprecher, qui demeura avec Monsieur l'Ambassadeur jusqu'à Morbegno. Selon l'horologe de Ciavenna nous partismes à XI heures; car depuis là on commence à compter à l'Italiene, et se nomme 1 heure la premiere de la nuit, qui estoit lors celle de 8 à 9 à nostre compte. Aussi à Ciavenna nous sortismes des grandes lieuës d'Alemagne, de Suisse et de la Rhetie, trouvant desormais les miles d'Italie, dont il en va pres de 4 en une heure. Nous costoyames la riviere de Meira, qui passe par Ciavenna et se descharge dans le lac de Ciavenna, autrement Lago di Mezóla, contigu au grand lac de Como; disnames environ à 14/10 heures à Nouà, village sur ledit lac de Mezóla, ou nous vismes la maison ou nacquit Jules Cesar Scaliger, son Pere estant refugé d'Italie pour avoir commis un homicide. Apresdiné nous envoyames nos chevaux le long de la rive, ou y a des chemins assez pierreux et incommodes, et nous embarquames sur le lac à 4 rames; passames en 1 heure et $\frac{1}{2}$ et reprismes les chevaux; sortismes peu apres du Contado di Chiavenna, guere loing du fort de Fuentes, vulgairement dit la briglia de' Grizoni et la sepoltura de' Spagnuoli, à cause de l'air, qui y est mal sain; Il fut basti par le Conte de Fuentes, pour lors Gouverneur de Milan, justement au confins du Milanois et la Rhetie. Nous n'avions garde de beaucoup nous approcher des garnizons Espagnoles, dont je n'eus

moyen de le considerer de prez. Tournants à main gauche entrames dans la Val Tellina et suivants le cours de la riviere Addua, qui la coupe par le millieu, traversée d'un pont de bois que nous passames, arrivames à 20/4 heures à Morbegno, sur le fleuve Bito, assez beau bourg des Grizons, où y a un gentil monastere, dit Saint Antoine. La Val Tellina est un país parfaitement beau, fertile et riche, notamment en vins, qui s'ameinent jusqu'au delà des monts en país fort loingtains; elle a d'estenduë plus de 2 journées, cultivée par tout et bien habitée; depuis le lac à Morbegno nous ne vismes que bledz, vignes, figuiers, oliviers et chataigniers à foison; la largeur n'en est guere grande, dont les chaleurs y sont vehementes, bien que journellement antidotées par un certain vent qu'ils nomment Breve; iceluy du matin se sent sortir du lac, et passe le long de la vallée, comme du ponent au levant, retourne vers le soir d'orient en occident, et donne loisir aux paísants de travailler soubs sa faveur.

Le 2e Monsieur l'Ambassadeur se reposa à Morbegno, pour attendre son bagage, et le reste de la suite, qui arriva sur le disné, n'ayant point passé la Spluge sans plusieurs incommoditez; on changea incontinent les chevaux tant de selle que de charge, et s'envoya derechef le bagage devant; mais nous demeurames tous avec Monsieur l'Ambassadeur, pour estre venu des advertences, que peu au de là de la montaigne y avoit quelque bonne quantité de chevaux, qui nous attendoit. Nous passames le jour à nous pourmener et à considerer les belles qualitez de la Valtelline, qui se renomme, par le consentement des anciens et modernes, pour la plus belle et fertile vallée d'Europe; mais ce vent Breve, qu'on nous dit estre fiebvreux, nous fit passer l'envie d'y faire long sejour. Au disner et souper Monsieur l'Ambassadeur fut accompagné du Podestà de la place et un autre Gentilhomme, son beau pere, de la maison de Planta. Ils nous asseurerent, que toute l'année il s'ameine plus de vin hors de cette vallée que pour 1000 escus par jour, et ce jusqu'en Austriche, Boheme, etc.

Le 3e nous partismes de Morbegno avant jour, commençames à monter tout au sortir du village et ce par des chemins estroits, des precipices roides et horribles, bien plus qu'à la Spluge, sans comparaison; approchez de la cime trouvames de la neige environ pour une bonne heure de chemin, qu'il falut toute marcher à pied, pour estre les passages estroits, droits et coulants; mais Monsieur l'Ambassadeur fut soulagé par un treneau tiré d'un boeuf, qui le mena jusqu'au sommet de la montaigne; c'est la où commence l'estat des Venitiens et s'y descouvre l'Italie comme dans un tableau, mais ce belvedere nous fut empeché par l'espaisseur des nuës, qui nous envelopperent si drù, que la veuë se borna à moins de 15 pas de longueur; dont il s'ensuivit une froideur vehemente, qui nous eut presque fait renier le parfait esté de là bas; peu au de là, à la descente, nous entrames dans la Casa di San Marco, hostellerie ou vrayment Case, plantée dans la neige et ensevelie dans le brouillars des nuages, qui l'abandonnent rarement; viff pourtraict de l'habitation de Nova Sembla. Nous y repeusmes sobrement et comme à la sauvagine; partismes depuis et en moins d'une demie heure de descente sortismes des nuës et commençames à nous degeler; mais aussi l'eau succeda à la gelée, et n'eusmes tout le reste du jour rien que pluye et tonnerres; approchant à 2 heures de La Piazza, il vint rencontrer Monsieur l'Ambassadeur le Seigneur Moderante Scaramela, secretaire et resident ordinaire à La Piazza, suivi de quelques 50 chevaux, la plus part montez de Gentilshommes du Bergamasque, qui nous accompagnerent jusqu'à dans La Piazza, village à ceux de Bergamo, sur la riviere Brembo, où desià, par ordre des signori Rettori de la ville, les logements, le souper et autres commoditez furent apprestées dans le logis d'un particulier, le tout en bon ordre et fort sumptueusement. A demie heure devant qu'arriver à ce village, le Seigneur Conte Ludovico Bennaglio, docteur en droit, deputé de par lesdits Rettori di Bergamo à recevoir Monsieur l'Ambassadeur, vint le

saluër sur le chemin, accompagné d'aucuns Gentilshommes, et le mena dans ledit logis, luy faisant compagnie à souper. Avions esté ce jour plus de 16 heures à cheval.

Le 4e nous quittames nostre Cavallante de Morbegno à prix raisonnable, et prisms les 18 chevaux de selle, que les Recteurs de Bergamo avoyent ordonnez et envoyez; partismes à 11/7 heures en compagnie dudit Conte Ludovico, costoyants la haute rive à main droite du fleuve Brembo, dit il furioso pour sa violente course et fameuses cheutes, donnant nom à la vallée dite Brembana; disnames à Sogno, village sur la riviere, où derechef le repas se trouva appresté à l'advenant du premier; remontames à cheval apres disner, et à 2 heures de la ville nous rencontrerent deux compagnies de Capelletti, (ce sont des Albanois, Sclavons, Dalmatiens, etc. à cheval, ainsi nommez à cause des petits chappeaux qu'ils portent, et servants d'ordinaire à recevoir les Princes ou Ambassadeurs estrangers), qui baillerent la salve et nous accompagnerent de la en avant; un heure après une troupe d'environ 150 Gentilshommes de la ville à cheval, ayant rebordé le chemin, par où Monsieur l'Ambassadeur devoit passer, le suivirent de mesmes. A un ¼ d'heure de la ville le Seigneur Horatio del Monte, Gouverneur de Bergamo, nous attendoit avec quelques Carosses, où Monsieur l'Ambassadeur entra dedans avec luy et les siens, suivi desdites troupes de chevaux, qui firent un train long et belle parade. Dans la porte y eut les Seigneurs Rettori et parmi eux le Seigneur Giacomo Suriano, Capitan grande, le Seigneur Nicolo Gussuni, Podestà, et le Seigneur Pietro Basadonne, Camerlingo, tous nobles Venitiens, qui receurent Monsieur l'Ambassadeur et le mirent dans leur Carosse, cependant que le Canon jouâ drù aux bastions et casamattes, entremeslé des salves de 500 Bourgeois, arrangez en divers endroits de la ville; les belles compagnies du Païs bas, y tenants garnison, firent de mesme et entrelarderent leur salve de mortiers, plantez à la place, dont nous eusmes de la peine à tenir nos chevaux en bride. Les ruës et fenestres furent parsemées de peuple, gentilshommes, dames, etc., comme d'ordinaire à ces solemnitez; Monsieur l'Ambassadeur fut mené au palais du Capitan grande, hostel superbe et magnifique, où lesdits seigneurs le firent passer à flambeaux ardents par 4 grandes sales richement tapissées; dans la seconde la Musique d'Instruments le receut, et y avoit la table couverte, où apres quelques entretenements nous soupames tous, fort somptueusement servis et à double dessert, dont le dernier ne se porte qu'apres la nape levée. Le repas se fit publiquement et en veuë de beaucoup de monde y accourant. La Musique y fut adjoustée en Espinette, Tiorbe et Voix, dont la beauté ne se peut exprimer. A l'advenant du traitement nous fusmes logez dans des chambres richement accommodées et garnies de tout ce qui se peut requerir à la commodité d'un Prince.

Le 5e nonobstant les grosses pluies, ces Messieurs menerent Monsieur l'Ambassadeur veoir la belle situation de leur ville, qui se remarque le mieux en certain endroit pres de la porte San Giacomo, qui mene à Milan; où se descouvre la belle plainure de Lombardie et fait le plus agreable prospect qu'homme du monde puisse imaginer. Luy monstrerent depuis le superbe Temple de Santa Maria Maggiore, où se void le rare ouvrage de certains tableaux de bois rapporté, rapportants les histoires du Viel Testament au parangon d'aucune peinture, sans toutefois que jamais pinceau y ait touché; puis la sepulture magnifique de Bartholomeo Coleoni, fondateur de l'eglise, avec sa Statue à cheval de bronze au dessus, le tout parfaitement bien ouvré.⁶ Cependant le disné fut apresté à l'egal du soupér passé, mais, à cause du Vendredi, en poisson, qui le rendit d'autant plus splendide, à raison des monstrueuses

⁶ In de marge : 'A Bergamo se void le tombeau d'Ambrosius Calepinus, natif de ce lieu, au temple des Augustins, mais je ne le sceus qu'apres'.

Trites et autres rares poissons, qui s'y voyoient. La pluye continuelle n'empecha pas Monsieur l'Ambassadeur de monter à cheval apres disner; Les susdits grands officiers le conduirent jusqu'aux portes en Carosse, puis luy laisserent bonne troupe de capelletti pour escorte. Cette apresdinée nous commençames à jouir des incomparables beautez du pars de Lombardie et ne vismes que campagnes pleines de bled, de meuriers, de vignes et de tout par ensemble, en abondance et fertilité incroyable; traversames plusieurs villages, le fleuve de Serrio à Serriato, village, celuy de Gurlago à Chiero; arrivames sur le soir tout baignez à Pallazuolo, villette sur la riviere l'Oio, où le Seigneur Quinto Quarti, Gentilhomme D.V.S., envoyé de par les Rettori de Brescia, vint bienvenier Monsieur l'Ambassadeur avec encor une Compagnie de Capelletti, ayant faillé à nous rencontrer, à cause qu'avions prins un chemin moins usité, pour eviter les eaux de la riviere Serrio, engrossie par les pluyes. Nous y trouvames souper et logements accommodez à l'accoustumée grandeur.

Le 6e nous montames tous en 6 Carosses à 4 chevaux, envoyez par ceux de Brescia, qui nous vindrent tres bien à point à cause de la pluye, qui tomba plus grosse ce matin qu'aucun jour auparavant; dont à nostre arrivée à Brescia les ceremonies de la reception furent mises en desordre; outre ce que les Signori Rettori furent precipitez, n'ayant attendu Monsieur l'Ambassadeur que vers le soir, qui arriva par la nonchalance d'un capelletto, envoyé devant. A un $\frac{1}{4}$ d'heure de la ville, le Seigneur Collonelle de Roquelaure vint au devant de Monsieur l'Ambassadeur. Dans la porte il fut receu par les Signori Michael Foscarino, Podestà, Lorenzo Capelli, Capitan grande, Beldisera Priuli et Leonardo Lipomano Camerlingi, et Francesco Giustiniani Governatore, fils du grand Pompeo Giustiniani, dit il Braccio di ferro, et quelques autres, qui le conduirent au Palais dudit Capitan grande, bien plus superbe et magnifique que celuy de Bergamo en sales peintes, tapissées, meublées, etc. Aux remparts la salve fut faite par les 3 Compagnies de la Garnizon, pour autant que le mauvais temps voulut permettre, et fumes suivis de force Carosses de Gentilshommes. Le disné, pour avoir esté hasté, n'en fut moins splendide, ni mesmes le souper, esgalement garnis de quantité d'admirables poissons. J'apprins la dedans qu'en Pregadi à Venise le traitement de Monsieur l'Ambassadeur avoit esté réglé à ... Ducats par jour dans toutes les villes, ou il passeroit; je m'en estonnay moins, quand on m'assura, qu'il se servoit à table des Truites de ... escus la piece, et le reste du poisson à l'advenant.

Le 7e, Dimanche, et Pentecoste, fut le premier beau jour que nous vismes en Italie, mais aussi la chaleur nous commença à toucher au vif. La plupart du devant disner ces Seigneurs Nobili s'amuserent à la devotion; Apres Midi ils menerent Monsieur l'Ambassadeur à la Citadelle, où il fut receu par la salve des mousquetaires, et du Castellano, le Seigneur Francesco di Mulen, noble Venitien, comme les autres, qui le receut à la porte selon leur ordre, qui ne permet point, qu'ils en sortent d'un pas de deux ans, que continuellement ils y sont, si ce n'est quelquefois pour peu d'heures et avec permission du Capitan grande, qui y met un des Camerlinghi en place. Ayants fait quelques deux fois le tour du Chasteau, par divers remparts, ils firent reposer Monsieur l'Ambassadeur dans une grande sale voutée et ouverte à l'air, et luy baillerent la collation dans 5 ou 6 grands bassins dorez, qu'autant de valets presenterent dans la main. Cette forteresse est une des belles de l'Italie, assise en lieu fort haut et eminent, commandant par ainsi à tous endroits de la ville, qui s'y descouvre ouvertement en sa forme presque quarée; mesmes comme d'un costé la Lombardie est plat te et plaine, les villes de Cremona, Mantoua et autres en temps serain s'y voyent aisement. Dans le Chasteau y avoit 300 hommes de garnison, force poudre, soulfre, salpêtre, charbon, bales, mousquets, cuirasses, froment, millet, huile

et autres munitions et provisions de guerre, notamment d'artillerie, qui s'y void en grande quantité; y a double fossé et rempart, l'un au dessus de l'autre; les espauls taillées en Casemattes; le tout couvert de pierre de taille et fondé sur le rocher. Les bourgeois mesmes ne sont point admis d'y entrer, dont y eut grand' presse de peuple à cette occasion. Le reste de l'apresdinée Monsieur l'Ambassadeur l'employa à se pourmener en Carosse par la ville, qui est grande et bien magnifique, a beaucoup de ruës larges et droittes, pleines à deux costez de belles maisons, mais la pluspart en forme de palais, l'entrée large et voultée, cour ample au dedans et circuëe de galeries et portiques, qui y sont fort ordinaires, mesmes aux ruës publiques devant les boutiques des marchants, qui donne beau lustre à la ville.

Le 8e apres diner au partir de Monsieur l'Ambassadeur le Seigneur De Roquelaure mit les 3 compagnies de la garnison en bataille, qui firent la salve tant dans la ville qu'aux remparts. Les susdits Signori Nobili accompagnerent Monsieur l'Ambassadeur jusqu'au dehors de la porte, quelques autres plus avant, et le Seigneur De Roquelaure environ à deux heures de chemin. Il y eut plus de 50 Carosses de Gentilshommes par chemin et tout le peuple en alarme; il nous demeura 3 carosses de voiture avec quelques chevaux, qui nous menerent. Au bruit des mousquettades un des Carosses fut versé, un cheval renversa son homme et un autre rompit à peu pres la main à un Quartiermaistre françois. Ceste apresdinée nous eusmes des chemins à peu pres pareils à ceux d'Hollande, droits et ceints de fossez, mais pierreux et incommodes, au reste les terres belles et fertiles au possible; passames le Pont St. Marco, village au fleuve ou plustost torrent Cherro, qui est trouble entierement, mais roide; passames depuis le bourg et chasteau de Lunato; a une mile de la nous rencontra le seigneur Cavalier Buonfabio, noble Venitien, député de par les recteurs de la ville de Salo à saluer Monsieur l'Ambassadeur; il eut quelques autres Chevaliers de Malte avec luy et de plus une Compagnie de Capelletti, dont se leva une querelle entre leur Capitaine et celuy de la Compagnie qui nous fit escorte de depuis Brescia, à qui marcheroit devant, mais fut appaisée par ledit Chevalier. Vers le soir nous arrivames à Desenzano, un des beaux bourgs de l'Italie, assis sur le lac de Garde; Justement devant souper, y arriva le Camerlingo Lipomani avec quelques autres Gentilshommes, nous estants suivis en poste depuis Brescia pour souper avec Monsieur l'Ambassadeur. Le Lago di Garda est fort grand, a 35 miles de longueur, de largeur peu d'avantage que 14. C'est celuy, qui anciennement se disoit Benacus lacus. Sur iceluy est la ville Sirmio, patrie de Catullus. Il est riche en poissons extremement, notamment de ceux, qu'ils appellent Carpioni, poissons rares et savoureux, qui ne se prenent qu'en certain petit endroit du lac et non autrepars, qui est chose merveilleuse. Il se voit ceint, la pluspart, des hautes montagnes d'Italie jusqu'à devers Tirol, dont il est dangereux à naviger pour les tempestes soudaines, qui y naissent. J'y apprins la verité du vers de Virgile, "Fluctibus et fremitu surgens Benace marino"; car, comme devant souper avions esté nous promener en gondole avec la Musique sur le lac, qui estoit doux et calme autant qu'il se peut, il ne passa que 2 petites heures qu'il se leva la plus effroyable tempeste de tonnerre, éclair, vent et pluye, qu'eusmes ouye de longtemps, dont ce beau calme se changea soudainement en vagues orageuses au paragon d'une Mer boreale, mais aussi le temps se remit subitement vers la nuit.

Le 9e le Seigneur Camerlingo s'en retourna à Brescia, avec le petit nepveu du Castellano qu'avions veu au chasteau. La tempeste du jour auparavant fit resoudre Monsieur l'Ambassadeur de choisir le chemin par terre plustost que celuy du lac; nous disnastes de bonne heure et partismes incontinent apres; passames à Rivoltella, village, et depuis là eusmes le villain chemin de la Strada Lugana, qui nous dura jusqu'à Peschera, belle et grande forteresse sur le lac, dont les fossez s'emplissent par

le fleuve Minzo, qui l'entoure de tous costez et s'en va jusqu'au lac de Mantouë. Peu devant il nous rencontra le Cavalier Vincenzo Medici, député (ou comme ils disent ambassadeur) de par ceux de Verone à bienvenier Monsieur l'Ambassadeur, accompagné de son nepveu Alessandro Medici, du Comte Francesco Giusti, le Comte Hieronimo Canozza, le Seigneur Giovan Baptista Allegro, docteur en droit, et quelques autres Gentilshommes, avec plusieurs Capelletti, et autres Carosses, que nous pristes au lieu des nostres. A l'entrée de Peschera tout le rempart fut armé de nostre soldatesque du País bas, qui fit la salve; le Seigneur Proveditor, de la maison de Tiepoli, mena Monsieur l'Ambassadeur de l'une porte à l'autre; peu au de là on fit repaistre les chevaux à Cavalcaselle, village, et fut donné collation là aupres à Monsieur l'Ambassadeur au Palais du Capitaine di Monti, fort estimé soldat en ces quartiers. Ayant cheminé une heure, il nous rencontra deux autres compagnies de Capelletti et quelques Capitaines et Officiers des Garnisons Hollandaises, qui nous menerent vers la ville. Faisants ce chemin, eumes continuellement les Alpes à gauche et entre icelles il Monte Baldo, eminent entre tous autres en hauteur et fertilité; eumes à main droite une Campagne rase et découverte, à perte de veuë, qui s'estend jusqu'à Mantouë à 35 miles de pais. Sur ce champ à 2 miles de la ville Monsieur l'Ambassadeur fut receu par le Gouverneur Giovan Paolo Benzoni, accompagné de quantité de Carosses et Seigneurs; justement devant la porte de Verone les Signori Rettori l'attendirent, entourez de plus de trois fois autant de Carosses, qu'il ne vint avec nous; ils estoient les Seigneurs Marco Giustiniano de l'Aquila d'Oro (à la difference d'autres familles du mesme nom) Podestà, Dominico Barbarigo, Capitan grande, Francesco Minio et Andrea Martello, Camerlinghi. En cette suite, embarassez d'une infinité de monde, entrames au soleil couchant dans Verone, ou les beaux remparts furent mis en feu plusieurs fois des salves de nos Mousquetaires, et le Canon deschargé dans la ville au Castello Vecchio; au reste, les ruës pleines d'encor autant de carosses, Chargez de Gentilshommes et Dames par douzaines, qui avoyent esté toute l'apresdinée par chemin, pour dire que cette folie n'est pas peculiere à nostre nation. Nous fusmes logez et magnifiquement traittez dans le Palais du Capitan grande, jadis basti et habité par ceux de l'Escale, Princes de Verone, dont les tombeaux se voyent la aupres, comme les avons en peinture au País bas. Le Palais est auguste et ample, a grand logis et quatre cours quarées; dans l'une d'icelles nous vismes les statuës dressées à l'honneur des cinq Veronnois renommez, Cornelius Nepos, Aemilius Macer, Plinius Historicus, Vitruvius et Fracastorius.

Le 10e la plupart des Comptes surnommez vindrent trouver Monsieur l'Ambassadeur et le mena veoir le jardin, et Palais du Conte Giusti qui s'estime un des beaux lieux de plaisance de l'Italie, pour estre pendu contre un rocher taillé en grottes et cabinets à propos, et planté de cipres, les plus droits et hauts arbres qu'il se puisse veoir. Au sommet de cette colline, joignant la muraille de la ville, on descouvre ce beau regard de ville de Verone, avec sa riviere d'Athesis; qui la coupe par le millieu, à bon droit nommé par le poëte Athesis amoenus. Dans la maison dudit conte nous vismes quantité de pourtraits et peintures de Titian et autres plus fameux peintres d'Italie. La grand sale du logis est toute tapissée de pourtraits de Princes et Hommes Illustres, ou, entre autres, je trouvay celuy de Monsieur le Prince d'Orange de Noble Memoire, celuy de l'Admiral Coligny, de son Excellence d'à present, des Comtes d'Egmont, Hornes etc., assez bien representez. Nous passames depuis en Carosse les restes de l'Arc Triomphal, erigé à Caius Marius apres la derniere defaïcte des Cimbres et Teutons, qui arriva (selon aucuns) dans les susdites plainures de Verone, lieu celebre par beaucoup de batailles signalées. Cet arc triomphal est encores aucunement entier, a deux portes et est quaré par le haut, mais il ne s'y void rien de parfait de la

vielle Architecture. Traversames peu apres l'Amphiteatre renommé à la place, dite jadis Forum Boarium. Ce disné Monsieur l'Ambassadeur eut la compagnie de la pluspart des Contes et Seigneurs qui l'avoient rencontré. Je ne m'estoye point satisfait du regard simple de l'Arena ou Amphiteatre; l'apresdiner, que la chaleur avoit confiné tout le monde au logis, j'allay le considerer de plus prez, pour estre le plus entier, qui se voye aujourdhuy; aussi ceux de la ville y font de la depece continuelle des deniers provenants des biens confisqueez, dont à un costé il est comme tout nouveau, de l'autre desjà fort avancé; car encor journellement on s'en sert à représenter tournois, joustes, courses de bague et autres jeux; quand j'y fus, on estoit après à faucher l'herbe, qui y croit toute longue. La forme en est Ovale; a par dedans justement 100 pas de longueur; y adjousté deux fois 47, qui est la grosseur du bastiment, revient à 194; la largeur en a au dedans 60; avec encor deux fois les 47, font 154. J'y contay 45 degrez ou sieges, qui ont chascun environ pied et demy de hauteur. On dit que jadis il tenoit 60000 hommes,⁷ qui me sembla peu estrange, considerant sa hauteur et capacité. Du tour de muraille au dehors il ne se void que fort peu de reste; je montay tout au haut de ces ruines et fus estonné d'y trouver les marbres si gros et puissants, qui d'embas paroissoient petits et peu capables de resister à la tempeste. De l'auther de ce beau chef d'oeuvre les habitants, comme les escrivains, en donnent peu d'assurance; un entre autres tasche de prouver par divers arguments, que c'est le faict d' Auguste, ce que plusieurs nient; quoy qu'il en soit, la fabrique mesmes donne bien à cognoistre, qu'il doit avoir esté fondé environ le plus florissant de l'Empire. Sortant de l'Arena j'allay veoir l'admirable arche du pont, qui traverse l'Athesis au Castel Vechio, mais de passer au chasteau, pour le mesurer de pres, je n'eus point loisir, estant en chemin pour aller veoir le Seigneur Conte Bevilacqua, qui m'avoit promis à table de me faire veoir son palais et les raritez qu'un sien parent y a amassées. Il me receut avec beaucoup d'honneur, et courtoisie, et me donna le contentement du regard d'infinité de statuës antiques, medailles, peintures etc., qui me firent regretter le peu de sejour qu'avoie à faire en ce beau lieu. Me mena depuis dans sa chambre des Muses, où une fois par sepmaine s'exerce la Musique à voix et toutes sortes d'instruments, qui s'y voyent. Je m'esjouïs d'y veoir toute la muraille tapissée des pourtraits des grands Musiciens qui ayent jamais esté, tant Italiens que Flamants etc. Monsieur l'Ambassadeur s'en alla veoir toutes ces gentillesses encor depuis. Vers le soir ilz le menerent dans leur Academia Philharmonica, qui est un bastiment spatieux et haut, dressé par les principaux de la Noblesse de Verone, qui y font la Musique tous les Jeudis; tous les Samedis y font une assemblée litterale, où il se dispute divers problemes et se discourt de toutes matieres honestes. Ce soir on y avoit fait venir tout ce que la saison d'esté avoit laissé de reste de Dames dans la ville, qui apres l'excellente Musique de voix, Espinettes, Tiorbes etc. se mirent à dancer sur leur pianelle, à demie aune et d'avantage de hauteur, au reste richement couvertes de toiles d'or et d'argent, et le tout avec une gravité Italiene que nous appellions desgoustable, en françois. Ces Messieurs remarquants que je prenoye plaisir en leur Musique, me firent present des livres nouveaux de leur Maistre de Chappelle, que je garde à leur memoire. C'est tout ce que j'eu moyen d'observer en la grande Verone, qui à 7 miles de tour et se dit à bon droit surpasser quasi toutes autres villes d'Europe en commodité d'assiette, en noblesse, en antiquité, en beauté et magnificence, en forteresse, en peuple, en traficq, en lettres et en armes;⁸ dont il ne faut s'emerveiller, si plusieurs Princes et Empereurs Romains y

⁷ Boven het getal: '26000 Lips.'

⁸ In de marge: 'VENetia ROma Napoli'.

ont voulu choisir le lieu de leur residence, comme tesmoignent les Histoires; que mesmes d'aucuns des grands y furent nez comme Vespasien, Tite et Domitien.

Le 11e les Signori Rettori furent levez avec nous de grand matin; accompagnerent Monsieur l'Ambassadeur, à un traict d'arbaleste hors de la ville, avec bon nombre de Carosses, dont il nous demeura 6 à quatre chevaux, comme aussi le seigneur Cavallier Medici et 3 autres Gentilshommes, ayants charge de nous mettre dans le Vicentin, à l'escorte d'une bande de Capelletti; Passames tost apres par San Martino, petit village, ou se fait quantité de papier; vismes à 14/10 à Villanova, village, et trouvames le disné prest, dans le monastere des Benedictins; partismes à 17/1 heures; eumes tout ce jour des bons chemins esgaulx et à peu pres semblables à ceux des venes en Hollande. Environ les confins du Veronois et Vicentin nous rencontra une autre compagnie de capelletti de par ceux de Vicence; incontinent apres l'Ambassadeur ou Deputé, le Conte Scipion Chierogato, Vicentin, Gouverneur de la ville, avec plusieurs Contes et Gentilshommes, en 8 Carosses, qu'il nous falut prendre, quittans les nostres; Le Cavalier Medici ayant prins congé avec ses Capelletti, passames outre, par Montebello, assez grand village et chef de 6 autres; eumes des belles montaignes à deux costez, parsemées de Chasteaux et Palais de plaisance, entre autres un des grands et beaux, jadis aux Princes de l'Escale, à main droite sur le haut d'une montagne. Arrivants à Vincenza vers le soir, Monsieur l'Ambassadeur fut receu aux fauxbourgs par les signori Vincenzo Grimani Podestà, Francesco Michiel Capitaneo grande, et Guido Maria Benzoni Camerlingo; la bourgeoisie estoit en armes, les ruës pleines de peuple et de Carosses en grandissime nombre, qui nous suivirent jusqu'au Palais dudit Signor Capitaine, où on nous logea et traitta au pair des premières receptions. Craignant que Monsieur l'Ambassadeur ne passast outre le lendemain, je desrobay une heure devant souper, pour aller veoir le Theatre Olympicque de la Noblesse de Vicenze, bastiment moderne, mais à la verité tel qu'en Europe ne se peut veoir chose plus belle. Il tient plus de 3000 personnes à l'aise, les hommes au dessus sur 14 rangs de degrez ou sieges, au bas les femmes sur d'autres bancs, qui achevent le demi cercle tout contre le Proscenium, qui tient de diametre au dedans 35 de mes pas, de largeur 9. L'architecture de la Scene est ce qu'il y a de plus superbe et artificiel, estant toute ornée de statues antiques d'excessive valeur; sa structure est en forme de palais, à costez, enserrant une ruë au millieu, qui a de longueur 26 pas, de largeur à l'entrée 7, au bout 2 ½, au reste le pavé montant, comme s'il fut deseigné en perspective; dont ceste ruë, pour estre pointuë, paroist de loing de 20 fois plus longue qu'elle n'est de fait; Chose merveilleuse à veoir et qui puisse tromper l'oeil des plus advisez, notamment à la chandelle; car aussi on n'y represente jamais rien que de nuit, lors que ce beau bastiment s'illumine de 6600 tant flambeaux que chandelles, placées chascune au derriere, dans leur niches, si que pas une ne s'en void, et rendent cependant une lueur plus claire que le jour. Au front de la scene se lit cette inscription: *Olympicorum Academia, Theatrum hoc a fundamentis erexit ao MDLXXXIV Andrea Palladio Archit.* Dans la grand' sale y a les enseignes ou imprese des Seigneurs Academiques, avec ces mots sur les portes: *Olympicis excitamento. Civibus oblectamento. Patriae ornamento.* Selon les loix de l'Academie, au modelle des Olympiades anciennes, il faut que tous les 5 ans il s'y represente une piece nouvelle, où alors s'appellent tous les plus signalez esprits de l'Italie, le tout à grandissime despence.

Le 12e les susdits Signori Rettori menerent Monsieur l'Ambassadeur pourmener par leur ville, et mesmes au Theatre susmentioné, qu'il ne m'ennuya nullement d'admirer la seconde fois. Luy monstrerent aussi le Palais du Seigneur Podestà, bastiment superbe, vis à vis de celuy ou nous estions logez, mais bien plus

richement meublé, notamment en peintures de grande valeur, qui de 4000, qui de 6000 escus la piece. Apres disner vers les 21/5 heures les Signori Rettori avoyent convié au bal dans nostre palais toutes les principales Dames de la ville, qui s'en vindrent en bon nombre, magnifiquement équipées, en toiles d'or et d'argent, perles, piereries etc. La danse dura jusqu'au soleil couchant, avec la gravité et pompe ordinaire, qui ne consiste qu'en une parade de pourmenade, qui nous fut facile à imiter, en estants requis par ces Dames, comme il arriva plusieurs fois. Cette feste finie, toute la brigade monta en Carosse, et s'en alla on veoir le jardin du Seigneur Conte Massimiliano Valmarano, qui se repute pour le plus grand, beau et somptueux de l'Italie pour la grande quantité de Citroniers, Orangiers, Cedres et autres arbres, qui s'y voyent de tous costez, y adjousté le rare labyrinthe en hayes de buy espaisées et hautes, dont tout le monde sçait à parler; Volieres, Viviers etc. n'y manquent nullement, mais nous passames au dessus en haste pour encor nous proumener dans le beau pré, qu'ils nomment *Campus Martius*, ou jadis la jeunesse se souloit exercer à toutes sortes de travaux militaires. Nous y fismes plusieurs tours avec tous les carosses, dont ceux qui portoyent les Dames estoyent richement doublez de velours et damas, d'aucuns mesme dorez, peints et couverts de velour, au dehors; quelques Gentilshommes et jeunes Seigneurs, montez sur des tres beaux chevaux, entretenoyent les Dames à costé, qui est leur façon ordinaire d'aller prendre le frais de la journée, qui pour lors avoit esté terriblement chaude.

Le 13e nous partimes de Vicenza du matin environ les 6 heures; les Signori Rettori menerent Monsieur l'Ambassadeur au dehors de la Porte, avec plusieurs Seigneurs de la ville, dont il nous demeura le susdit Conte Scipion Ambassadeur, le Conte Valmarano, et quelques autres, en 8 Carosses, qui nous menerent premierement à Custoza, ou le desjeuné avoit esté appresté, pour faire veoir à Monsieur l'Ambassadeur les admirables cavernes, qui ont rendu le lieu celebre. La plus grande est dans la montaigne, joignant le village; on dit qu'elle a 7 miles de longueur, pour le reste de forme pyramidale. Nous n'y montames pas, pour estre la chaleur trop vehemente, mais fusmes menez dans celle en bas, qui a de longueur 3 miles, appuyée sur infinité de gros piliers quarez; il s'y trouve mille estranges des tours et passages en forme de labyrinthe, dont y en a fort peu ou point, qui jamais se soyent avancez à en trouver le bout; car incontinent on a perdu la clarté de l'entrée, qui est estroite, et n'y a moyen d'y tenir flambeau allumé, à cause de la grande froideur qui les tuë; les païsans allument des gros bouchons de paille, au moyen desquels on y chemine à plus de seureté; à l'entrée y a pluye continuelle d'une eauë, qui tombe à gouttes de la voulte; à nous autres la froideur empecha bien d'y entrer fort avant; sortismes donc et venus en l'air, nous estoit advis d'entrer en une estuve, par ou quelques uns se morfondirent à l'instant. C'est chose merveilleuse de la proprieté de cette grotte, qu'estant dedans au millieu, il ne se sent aucun mouvement d'air et que toutefois à son emboucheure il y a un soufle continuel et roide d'un vent qui en sort. Il y a tout aupres la Maison de ceux de Trenti, Gentilshommes de bonne maison et riche, qui ont si bien sceu prendre l'occasion de ce vent, que l'ayants fait mener par canaulx sousterrains, ils en rafraichissent chasque chambre du logis, et ce à telle mesure et restriction qu'il leur plait, pouvants ouvrir et reserrer lesdits conduits à leur appetit; or ce qui en Esté les refroidit, les eschaufe en Hiver, de façon qu'en ce temps là les povres païsanes vienent se mettre à travailler aux emboucheures de ces grottes pour se passer du feu. La maison est voultée par embas, dont les chambres reçoivent la fraicheur, qui par le pavé, qui par la muraille; dans celle où nous desjeunames y a l'inscription du premier inventeur de cet artifice, qui vesquit environ l'an 1400, en cette façon: *Ad locum istum hedificandum longum illud tempus quo non ero magis me movet quam exiguum vitae*

*meae.*⁹ Autrepart il se lit: *Aeolus incluso ventorum carcere regnat.* Ayants desjeuné nous passames oultre, et arrivez environ aux confins de Padua et Vicenza eumes la rencontre du Seigneur Giulio Dotti, qui receut Monsieur l'Ambassadeur de par ceux de Padouë, accompagné de quelque noblesse en 8 ou 9 carosses, que nous prîmes apres que le Conte Scipion et les siens eurent prins congé. La compagnie des capelletti aussi s'en retourna et en vint une autre de Padouë. Passames depuis la riviere de Marchignone, à Tincaron, village, où quelques Gentilshommes Alemans, de l'estude à Padouë, vindrent rencontrer Monsieur l'Ambassadeur en chemin. Les fanges environ Padouë nous baillerent de la peine assez, la riviere ayant esté si haute devant peu de jours; qu'aucun Carosse n'y avoit peu passer. Venants devant la ville, trouvames la bourgeoisie en armes et arrangée sur la contrescarpe devant le pont; comme ils firent la salve, tout en un instant trois capelletti furent blessez d'autant de mousquettades, dont l'un mourut¹⁰ incontinent apres avec un cheval, que nous vismes estendu sur le chemin, ne suivants qu'à 30 pas loing le Carosse de Monsieur l'Ambassadeur, tout devant duquel ce desastre arriva. Nous ne sçavions que juger de ce fait, mais bien pouvions nous imaginer, que sans dessein tant de bales ne s'estoyent suivies en un mesme lieu; songeants aux inimitiez et factions ordinaires de ces païs, le trait nous en sembla moins estrange. Dedans la porte Monsieur l'Ambassadeur fut receu par les Recteurs de la ville, les Seigneurs Antonio Bragadino Podestà, Silvestro Valier Capitaneo grande, le Camerlingo et plusieurs Carosses, qui nous suivirent jusqu'au Palais dudit Capitan, où le disner estoit splendidement apresté, mais parce que Monsieur l'Ambassadeur avoit fait donner ordre à Venise pour le souper en intention resoluë d'y estre encor ce soir, nous ne repeumes qu'à la haste, estant desia l'heure tarde. Apres disner ces Messieurs accompagnerent Monsieur l'Ambassadeur hors de la porte, où nous nous embarquames en deux Piottes, envoyées de Venise, l'une couverte de tapis et enseignes de San Marco. Voguames ainsi le long de la Brenta, riviere environ de la largeur du canal entre Delft et Rotterdam. Vismes en ce chemin, comme un voisinage continuel, des plus relevez Palais et Maisons de plaisance, qu'on se puisse imaginer; le grand nombre me fit perdre courage d'en tenir note; bien vis-je en passant, que celles de Mocenigo, de Foscari, de Grimani et celle de Contarini, où logea jadis Henri 3e au retour de Poulogne, n'estoyent nullement des moindres; passames cette apresdinée 4 escluses, qui font beaucoup perdre de temps aux passagers; une y en a à Dolo, village à moitié chemin, la derniere à Liza fuzina, petit village à l'emboucheure de la riviere dans le lagune. Desia il estoit noire nuit, quand nous passames là, mais la lune nous favorisa; traversames la mer, qu'ils appellent, en une petite heure, et arrivames à Venise environ les 3/11 heures de nuit, sans estre descouverts de personne, qui est l'ordinaire des Ambassadeurs en cette ville, où ils ne se reçoivent qu'en un jour ou 2 apres l'arrivée. Fusmes logez dans le palais d'un gentilhomme Venitien, Marcollo, al Campo di San Stephano, gueres loing du grand Canal; maison grande, belle et richement meublée, où le traitement de Monsieur l'Ambassadeur avoit esté réglé à 100 ducats (cela vault peu d'avantage que 200 francs) par jour; reservé quelques autres despences, comme de linge, bois, chandelles, gages de cuisiniers, valets et plusieurs choses semblables, qui montoient à bon compte. Je louay le bon Dieu du heureux sucoes d'un si long voyage, et trouvay qu'y avions mis 7 sepmaines, faisant justement 50 jours.

Le 14e, Dimanche, Monsieur l'Ambassadeur fut salué par quelques uns de la Nation, et apres disner m'envoya baiser les mains au grand Doge ou Prince de la

⁹ In de marge: 'Longumque illud tempus, cum non ero, magis me movet, quam hoc exiguum, quod mihi tamen nimium longum videtur. Cic. ad Attic. lib. 12 ep. 4.'

¹⁰ Erst stond er: 'dont les 2 moururent'.

Republique, pour entendre, quand et comment il plairoit à sa Serenité de le faire recevoir et luy donner audience. J'allay le trouver dans son Palais de San Marco, et luy fis mon message dans sa sale, où il estoit assis dans son siege Ducal, relevé à deux marches. Il m'embrassa amiablement à l'abord, remercia Monsieur l'Ambassadeur de l'honneur qu'il luy faisoit, se rejouïssoit de son heureux arrivement en cette ville, ou il devoit s'asseurer d'estre aussi bien venu que jamais Ambassadeur qui fut, comme celui qui estoit venu confirmer une si heureuse et souhaittable ligue, entre ces deux Republiques, laquelle de son costé il nous osoit asseurer, que seroit saintement et inviolablement observée pour tout jamais, à la seureté de l'un et l'autre Estat, et la propulsion de leurs communs ennemis.¹¹ Suivant quoy desia l'ordre avoit esté donné de le recevoir et honorer au pair d'aucun Ambassadeur du plus grand Roy du monde; faisant toutefois supplier Monsieur l'Ambassadeur, qu'il luy pleust avoir patience jusqu'à Mardi, pour devoir estre le lendemain, Lundi, empesché aux solemnitez de la feste de Santo Vito. Ayant fait ce rapport à Monsieur l'Ambassadeur, il fut incontinent visité par le Seigneur Trevisano, destiné Ambassadeur en Hollande. Alla depuis se promener vers le soir, en gondole et à couvert.

Le 15e il passa peu de chose de remarque, sinon la procession du Doge s'en allant ouïr messe à S. Vito, en sa suite coustumiere à ces solemnitez de feste; je le vis au sortir de l'eglise, que là aupres il s'embarqua en sa Piotte, y estant allé dessus un pont de bois, qui, du jour d'aparavant, y avoit esté mis à cet effet.

Le 16e, qui estoit le jour, que le Prince avoit déterminé à la reception, Monsieur l'Ambassadeur s'embarqua avec tous les siens en 5 Gondoles, et se fit mettre hors de la ville au Monastere de San Georgio d' Aliga, par devant où on passe en venant de Liza Fusina; la mesmes se trouverent tous les principaulx de la nation avec leurs Gondoles; y ayants attendu une bonne heure, vismes partir de la ville 22 Gondoles avec autant de Senateurs du Pregadi, qui arriverent tost apres au Monastere, tous gents d'aage, à la barbe grise, habillez de robes de tafetas rouge à manches grandes et larges. Arrivez qu'ils furent, s'assemblerent tous dans l'Eglise du couvent, et ayants fait advertir Monsieur l'Ambassadeur de leur venue par un secretaire, qui marchoit par tout devant, vindrent le rencontrer dans une Galerie, et le Seigneur Foscarini, jadis Ambassadeur en France, ayant prins Monsieur l'Ambassadeur à sa droite, tous les autres suivirent apres, et en prindrent chascun un de nous autres pareillement à la droite, nous menants ainsi aux Gondoles, dans lesquelles nous fismes le traject, et abordames à une ruë pres du logis, pour estre le canal devant la porte trop estroit; marchames derechef en pareille façon par les ruës jusqu'à dedans la chambre de Monsieur l'Ambassadeur, qui les ramena jusqu'en bas à la porte, et à la descente leur fut baillée la main droite, selon la coustume de la Republique. Premier que partir, ils assignerent à Monsieur l'Ambassadeur les 11/7 du lendemain matin pour sa premiere audience, ce qu'encor depuis apres souper le Seigneur Foscarini fit confirmer par son Secretaire à Monsieur l'Ambassadeur, le priant de se vouloir tenir prest à l'heure ditte, que les mesmes Seigneurs le viendroyent prendre dans son logis. Il nous fut dit que 60 de ces Senateurs avoyent esté enrollez, mais que la plus grand part n'avoit osé passer l'eau, de peur de quelque tempeste, que l'air sembla menacer.

Le 17e les Seigneurs Senateurs s'en revindrent à 62 prendre Monsieur l'Ambassadeur dans son logis environ les 11/7 heures du matin, et nous menerent en mesme rang que devant, chascun dans sa gondole; nous abordames à San Marco et montames au Palais, parmi une presse continuelle du monde accourant, jusqu'à dedans la Sale del Collegio, où il fut permis à un chascun d'entrer. Le Prince y estoit assis en

¹¹ De woorden 'la propulsion' zijn later vervangen door 'l'avancement', wat geen goede zin geeft.

un lieu eslevé à 5 ou 6 degrez dans son siege de 2 marches plus haut que les places des Conseigliers et Savii à costé. Monsieur l'Ambassadeur approchant pour luy faire la reverence, il descendit des 2 marches susdites et, l'ayant embrassé, le fit seoir à sa main droite, et se couvrir incontinent. Tost apres que le bruit de la presse commença à s'appaiser, Monsieur l'Ambassadeur entama de parler, et acheva sa proposition environ en un quart d'heure, à laquelle le Prince respondit en quelque peu moins de paroles; peu de replique et duplique ayant esté donné, Monsieur l'Ambassadeur se leva; Monsieur son fils s'avança à faire la reverence à sa Serenité, et nous le suivimes un à un. Mon tour estant venu, le Prince me recogneut aussi tost, et en mesme temps (à ce que depuis il a pleu à Monsieur l'Ambassadeur de m'en rapporter) rendit si louable tesmoignage du message que passé 2 jours j'avoye eu l'honneur de luy faire, que la modestie ne souffre point que j'en face le recit.¹² Cela fait, nous sortismes du College, et fumes menez au logis, comme devant, ou les Trompettes, Tambours et Violons nous attendirent à l'entrée. L'apresdinée la Seigneurie fit requerir Monsieur l'Ambassadeur de leur vouloir faire tenir sa Proposition par escrit, d'autant que le Secretaire, ordonné à en tirer memoire, n'avoit peu si promptement concevoir le langage françois; Monsieur l'Ambassadeur leur accorda ce qu'ilz demanderent. Ils luy firent demander, si le lendemain il auroit envie de veoir la procession du Corpus Domini, qu'ilz appellent, mais il s'en excusa. S'en alla visiter le Seigneur Trevisano et m'envoya saluër de sa part le Seigneur Giovan Giacomo Pessino, Ambassadeur de Son Alteze de Savoye, que je ne trouvay au logis, ains le rencontray en gondole et luy fis mon message.

Le 18e devant disner nous vismes la Procession du Corpus Domini pretendu, où apres tous les ordres et une suite infinie d'argenterie, emmoncelée en diverses figures, suivit le Prince, ayant à droite le Nonce du Pape, et à gauche l'Ambassadeur de Savoye; vindrent apres quelques uns des robes-rouges, ayants chascun un pelerin à droite, qui est ce que j'observay de singulier en cette pompe. Apres disner Monsieur l'Ambassadeur m'envoya porter sa Proposition au College, selon leur requeste; fut visité par trois gentilshommes Venitiens, filz du Seigneur Moresini.

Le 19e Monsieur l'Ambassadeur eut sa seconde audience à huis fermez, sans aucune ceremonie, comme c'est la coustume en cette Republique; venant devant le College, on le fit asseoir sus un banc tapissé pres de la porte, qui s'ouvrit incontinent apres. Il fut dedans environ une demie heure; descendit et s'embarqua en sa Gondole avec sa suite, sans autre escorte. M'envoya porter vers le soir sa Proposition par escrit.

Le 20e nihil.

Le 21e, qui fut Dimanche, Monsieur l'Ambassadeur s'en alla veoir la pleine assemblée du Grand Conseil, et l'ordre de leurs suffrages en balotteries; fut pris en son logis et ramené par le Seigneur Trevisano.

Le 22e nihil. Monsieur l'Ambassadeur alla veoir le Seigneur Trevisano.

Le 23e apres disner Monsieur l'Ambassadeur se fit mener à Muran, où nous vismes le celebre mestier des verres, tant à boire qu'à mirouërs; passames de la par Lio et revismes sur le soir.

Le 24e, qui fut la feste Saint Jean Baptiste, on me mena au Vesperes à l'Eglise Saint Jean et Lucie, où j'entendis la plus accomplie Musique, que je fay estat d'ouïr en ma vie. Le tant renommé Claudio di Monteverde, Maistre de la Chappelle à Saint Marc, qui en estoit authour, la dirigea et modera aussi cette fois, accompagné de 4 Tiorbes, 2 Cornets, 2 Fangotti, 2 Violins, une Viole Basse de monstrueuse grandeur,

¹² In de marge: 'Gravissimi principis judicium in minoribus etiam rebus consequi pulchrum est. Plin. Sec. Ep. L. 4.'

les Orgues et autres instruments, qui furent touchez, et maniez, au parangon les uns des autres, outre 10 ou 12 Voix, qui de ravissement me mirent hors de moy.

Le 25e de bon heure, il vint un des Secretaires du College requerir Monsieur l'Ambassadeur de vouloir venir prendre audience le lendemain à 11/7 heures du matin. Apres disner Monsieur l'Ambassadeur fit ramer au port de Malamocco, où nous vismes plusieurs vaisseaux du Païs Bas; montames sur un de Middelbourg, et y fismes peu de collation; au partir receumes la salve marine, en coups de Canon et banderoles desployées.

Le 26e Monsieur l'Ambassadeur eut audience au College du matin entre 11/7 et 12/8 heures, et y fut une bonne heure. Apres diner je portay sa Proposition au seigneur Secretaire Patavini, le Pregadi se devant assembler.

Le 27e nihil. Ceux de la Nation à Venise vindrent trouver Monsieur l'Ambassadeur en Corps, et demanderent son intercession et assistance en diverses difficultez, qu'ilz luy proposerent.

Le 28e, Dimanche, je fus mené avec quelques autres à l'assemblée du Grand Conseil par le Seigneur Marco da Molin, Noble Venitien, qui, en 5 heures qu'estions la dedans à regarder l'ordre de la Balotterie, m'enseigna particulièrement tout le cours et la conduite.

Le 29e apres disner Monsieur l'Ambassadeur fut visité par le Seigneur Trevisano. Du soir, comme estions à souper, la Seigneurie envoya le requerir, que le lendemain au matin il luy pleust venir à l'audience

Le dernier de Juin Monsieur l'Ambassadeur alla au College entre les 11/7 et 12/8 heures; à sa sortie nous entrames tous ensemble et prismes congé du Prince tour à tour; il nous souhaitta bon voyage et dit avoir bien désiré, que Monsieur l'Ambassadeur eut fait quelque plus long sejour en Venise, mais que peut estre une autre fois aurions moyen et occasion de nous entretenir, etc., avec quelques autres compliments. Apres disner nous allames entendre un concert des plus estimez Musiciens de toute Venise, au logis d'un honeste marchand de la Nation, qui, à ma requeste, les avoit assemblez de longue main. Il y eut force bonne compagnie, entre autres le Pere Fulgentius, Servite, Religieux d'eloquence et capacité renommée. Je l'abborday, et luy fis mes plaintes, de n'avoir peu trouver moyen pour toute diligence de saluër le Pere Paolo, son Compagnon, à qui j'avoye fait tenir une lettre d'un sien ami au Païs Bas. Il me fit ses excuses, que ledit Pere Paolo m'avoit fait dire auparavant, qu'estant ce Pere journellement employé aux grands affaires de la Republique, il n'y avoit pas moyen, qu'il entrast aucunement en conference avec tel, qu'il sçavoit communiquer aux affaires d'un Ambassadeur de dehors, sans congé de la Seigneurie, qui difficilement se pouvoit impetrer; que sans cela le Reverend Pere Paolo avoit eu beaucoup d'envie de me veoir en particulier.

Juillet

Le premier, nihil. Apres disner Monsieur l'Ambassadeur fut mené veoir l'admirable Cabinet du Seigneur Daniel Nijs, marchand flamend à Venise, qui, par dessus une infinité de peintures et statuës antiques, dans le pourpris d'une petite armoire en forme de table d'ebene, nous monstra tant de rares tableaux, de medailles, de coquilles et semblables curiositez, qu'il faudroit trois jours à bien examiner le tout, non qu'à en faire la description. Ce cabinet s'estime à 16000 Ducatz. Parmi les grandes statuës dans la maison se void la vraye antique de Jules Cesar, qu'ils nous asseurerent estre sortie du Temple d' Ephese.

Le 2e nihil.

Le 3e devant disner, nous fusmes conduits tous ensemble avec le filz de Monsieur l'Ambassadeur par le seigneur Secretaire Patavini, à veoir les Sales d'armes du Conseil de X, dont, aux assemblées, le Prince a d'ordinaire les clefz devant ses pieds, et ne se monstrent point que rarement aux Princes et Ambassadeurs estrangers. Par dessus un magasin d'armes de pied en cappe, qu'il y a pour environ 1500 hommes, arrangé de sorte, qu' à l'occasion de de la moindre esmeute, toute l'assemblée du Grand Conseil pourroit estre armée en un moment de toutes pieces, et la mesche allumée sur les Mousquetz; il s'y void mille sortes d'antiques armes, engins, effigies de marbre, presents, despouilles et autres souvenirs, des plus grands Princes. Je fus moins soucieux d'en tenir aucune note, me resouvenant d'en avoir au logis la Relation speciale de certain Ambassadeur d'Espagne. De là nous fusmes menez au Palais de la Procuratie, où on nous monstra autre chose qu'un bel amas des plus entieres statuës antiques, qu'il se puisse trouver en lieu du monde; Raritez, auxquelles j'eusse bien desiré d'employer deux jours entiers, à les considerer une à une, avec quelque statuaire bien expert. Le Docteur superintendent de la librairie ne se pût trouver, dont fismes empechez de veoir ce beau thresor, qui se dit estre fondé par le laix, que fit Francesco Petrarque de tous ses livres à la Republique. Au lieu de cela on nous fit entrer au Temple San Marc, où sous la faveur du seigneur ... Procurateur, à ce deputé par la Seigneurie, on nous ouvrit le tant renommé qu'ineestimable Thresor de cette Eglise. Les descriptions en sont communes et divulgées par tout, et mesmes en ay-je la specification exacte dudit Ambassadeur, parquoy aussi je me dispensay de cette piece. Apres diner Monsieur l'Ambassadeur alla prendre congé du Seigneur Trevisano, qui s'apprestoit en peu de jours vers Hollande.

Le 4e du matin à 11/7 heures il vint de par la Seigneurie un Bilancier, ou Ragonale de la Zecca, presenter à Monsieur l'Ambassadeur une chaine d'or de 14 tours, une autre à Monsieur son filz de 6, et une troisieme à moy de 4, à tous les autres Gentilshommes chascun une medaille, portant d'un costé les Armes de la Seigneurie, de l'autre celles des Provinces Uniës. Peu apres survint le Seigneur Trevisano avec charge de mener Monsieur l'Ambassadeur à l'Arsenal, où apres avoir employé tout le devant midi à nous pourmener parmi cette quantité incroyable d'equippage, tant terrestre que marin, trouvames dans le logis, là aupres, d'un des Nobles, Patroni del Arsenale, le disné splendidement appresté. Apres avoir repeu, Monsieur l'Ambassadeur fut ramené au logis, et depuis visité par le Seigneur Ambassadeur de Savoye, qui peu auparavant, comme j'y fus envoyé, m'avoit fait nombre d'excuses d'avoir tant tardé à faire ce devoir, pour n'avoir peu recevoir premier ordre du Duc son Maistre, comment il auroit à se comporter envers un Ambassadeur de Messieurs les Estatz, comme il l'en avoit requis. Vers le soir les trois filz de Moresini vindrent prendre congé de Monsieur l'Ambassadeur, et apres eux le Seigneur Vignier, Gentilhomme Venetien, qui jusques à ce jour avoit eu la superintendance du deffroyement, ratione officii.

Le 5e, qui fut Dimanche, au nom de Dieu nous partismes de Venise du matin entre 9/5 et 10/6 heures; allames en Gondole jusqu'à Liza Fusina et y prisms 3 Carosses, ordonnez par la Seigneurie; roulames le long de la Brente jusqu'au Palais du Seigneur Gaspar Contarini, où le disner se trouva accoustré à la splendeur ordinaire. C'est le Palais, où jadis logea le Roy Henry 3e de France à son retour de Pologne, pour memoire de quoy s'y void dans le frontispice une table de marbre, portant cette inscription: *Henricus Valesius Rex, cum e Poloniae Regno, quod eius summae virtuti merito fuerat delatum, in Gallia Carolo fratre, IX Rege vitâ functo, ad patrium et avitum et hac iter faciens ultro ad has aedes divertit, totâ fere Italia comitante, Anno salutis MDLXXIII VI Cal. Sextil. tantae humanitatis memor Faedericus Contarenus*

D. M. Proc. fundi dominus M. P. Apres avoir disné, les vehementes chaleurs nous contraignirent qui à se reposer, qui à chercher autre pasetemps au logis. Vers les 20/4 heures, ayants derechef faict collation, remontames en Carosse et arrivames vers le soir à Padouë, rencontrez à un quart de lieuë de la ville d'une bande de Capelletti, et dans la porte par les Signori Rettori, qui menerent Monsieur l'Ambassadeur dans le Palais du Capitan grande, l'y traiterent et logerent, comme de coustume.

Le 6e du matin Monsieur l'Ambassadeur alla se pourmener par la ville de Padouë, qui est une des grandes de l'Italie;¹³ sombre au reste et reserrée par une suite continuelle de portiques, soubz lesquelz on marche tousjours au frais et à couvert; nous y vismes les renommez temples, l'un de Saint Anthoine, qu'ilz appellent Il Santo, l'autre de Santa Giustina, qui est neuve et non du tout achevée, mais surpasse l'autre en beauté et splendeur d'Architecture; vismes depuis, au coin d'une ruë, le sepulchre d'Antenor, lequel, mediis elapsus Achivis, se dit avoir esté le premier fondateur de la ville. C'est une tombe de pierre dure, relevée sur quatre piliers, soubz laquelle d'ordinaire il se void des savetiers travaillants à leurs mestiers; l'inscription fort ancienne se lit dessus *Inclytus Antenor* etc., assez connuë partout. Entrames apres en l'Academie, communement appellée Il Bue, pour avoir autrefois esté l'hostellerie à l'enseigne du Boeuf. L'entrée de ce bastiment est une Cour quarée, entourée de deux estages de Galeries à pilliers; dans icelles, tant en haut qu'en bas, sont les Auditorios des facultez, qui sont assez spacieux et beaux, mais, pour ce qui est des bancs et sieges, assez chetivement accommodez, et portantz les vives enseignes de l'insolence des Escoliers, dont nous furent contées merveilles. Le Theatre Anatomique aussi n'approche nullement du nostre à Leiden. Monsieur l'Ambassadeur alla saluër le Seigneur Podestà dans son palais, où j'admiray la grande sale, voultée sans aucun pilier, et trouvay qu'elle a de longueur 120 de mes pas et de largeur 40; Bastiment admirable et duquel la force principale semble consister en quantité de barres de fer, s'entre soustenantes par le haut. Au bout d'iceluy se void l'inscription ancienne, dite le sepulchre de T. Live Patavin, Historiographe, avec celle de Speron Speroni et autres. Apres disner j'allay saluër de la part de Monsieur l'Ambassadeur d'Angleterre à La Haye, le Docteur Marta, professeur en droit, personnage jovial et amiable, qui me receut courtoisement. Sur les 19/3 heures nous partismes en 3 Carosses, que louames nous mesmes, et 2 charrettes à bagage, accompagnez des Recteurs jusqu'à la porte et d'une troupe de Capelletti jusqu'à près de Vicenze, où une autre troupe succeda et nous mena dans la ville, où Monsieur l'Ambassadeur fut receu par les Seigneurs Recteurs et quelques autres Carosses de Gentilshommes; fusmes traittez ce soir et couchames dans le palais du Podestà; louames ce soir 4 carosses et 2 charrettes.

Le 7e nous fusmes levez devant jour, pour prendre la fraicheur; partimes sur les 9/5 heures, accompagnez du Seigneur Podesta jusqu' au sortir de la ville; trouvames le disner appresté à Villanova, dans le Monastere; repeumes de bonne heure, mais à cause des vehementes chaleurs ne remontames en carosse qu'apres les 18/2 heures; arrivames vers le soir à Verone, accompagnez jusques la des Cappelletti de Vincence. Devant la porte, les Seigneurs Recteurs receurent Monsieur l'Ambassadeur avec 6 ou 7 Carosses et le menerent loger dans le Palais du Podestà, qui le traitta honorablement, à l'accoustumée. Pensant louër des Carosses, il nous fut dit que de par les Recteurs y avoit esté pourveu. Ces Messieurs apprirent depuis, que ceux de Vincenz nous avoyent laissé la charge des voitures, dont ilz changerent aussi d'avis.

¹³ In de marge: 'Padouë tient 7 miles de tour'.

Le 8e nous partimes environ les 10/6 heures au matin; le Seigneur Podestà, avec les autres Messieurs qui avoyent receu Monsieur l'Ambassadeur, le conduirent à la porte, et nous laisserent une esquadre de Capelletti; arrivames à 14/10 heures à Castelnovo, village, et y fusmes traittez dans le palais champestre d'un Gentilhomme, nommé Giovan Battista Cossale; reposames 2 ou 3 heures, et remontames en Carosse apres midi; à deux miles de la passames par le fort de Peschera, où le Capitan grande de Verone, le Proveditor, le Gouverneur et autres officiers de la Garnison receurent Monsieur l'Ambassadeur à l'une porte et le menerent à l'autre. Peu après devant le village Rivoltella les Capelletti prindrent congé, et vindrent des Gentilshommes de par ceux de Salò en bonne troupe à cheval, qui nous firent escorte jusqu'à dedans Desenzano, au lac de Garde, où nous arrivames vers les 24/8 heures, logez comme auparavant dans le logis du Seigneur Mornati, Gentilhomme de ce païs.

Le 9e nous partimes de Desenzano à 8/4 heures du matin avec l'escorte de quelques Cappelletti. A environ 3 miles de Brescia nous rencontra le Seigneur Ottavio Beroldo, Gentilhomme Brescian, avec plusieurs autres en 3 Carosses, qui nous menerent sur les 14/9 heures dans la ville, où les 2 Compagnies du Païs Bas furent en armes. Les Seigneurs Rettori menerent Monsieur l'Ambassadeur loger dans le beau palais du Capitan Grande, suivis de bonne quantité de Carosses.

Le 10e du matin à 8/4, heures nous montames sur des chevaux apostez par la Seigneurie et eumes l'escorte d'une troupe de Capelletti; disnamos à Palazzuolo, dans le mesme logis de l'autrefois, appartenant à un Gentilhomme de la environ. Ayants passé le chaud de la journée à reposer, partimes à 18/2 heures; eumes à 3 miles de Bergamo la rencontre du Seigneur Conte Ludovico Bennaglio, avec plusieurs autres Gentilshommes, et Capelletti; Dans la porte de Bergamo les Rettori attendirent Monsieur l'Ambassadeur et avec 6 Carosses le conduirent au Palais du Grand Capitaine, qui le traitta somptueusement.

Le 11e au matin, pour avoir esté contraints d'attendre les chevaux de dehors la ville, nous ne partimes qu'à 10/6 heures de Bergamo; les Seigneurs Capitaine Grand et Camerlingo menerent Monsieur l'Ambassadeur à la porte en Carosse; le Seigneur Conte Ludovico l'accompagna avec plusieurs Gentilshommes, à une petite mile dehors; au Village Zugno nous trouvames le disner accommodé et y repeumes; remontames à cheval apres midi à 20/4 heures, ayants esté retardez par un bourasque de tonnerre, pluie et gresle, dont les pierres furent plus grosses d'une grande noix; arrivames ce soir à La Piazza et y receumes le dernier defroyement de la Seigneurie. Au souper Monsieur l'Ambassadeur eut la compagnie du Seigneur Secretario Scaramela.

Le 12e, qui fut Dimanche, de bon matin nous partimes de La Piazza; montames la montaigne de Morbegno jusqu'à la Casa di San Marco en environ 4 heures. En cette Case j'eu loisir de remarquer l'inscription, que la Republique y a fait mettre au frontispice en ces termes: *Via haec ab urbe Bergomi Morbenium tendens, temporis iniuria et montium ruinis interrupta atque penitus interclusa, ad communem usum et commodum non modo aperta fuit et instaurata, sed et iam planior et latior effecta, insuper extracta praesenti rerum vectigalium tabernâ, quae opera ab Aloysio Priolo Praetore inchoata, et a Joanne Quirino Praefecto ex Serenissimi Senatus decreto perfecta fuerunt atque absoluta, Anno MDXCIV.* Ayants mangé un povre morceau de pain et fromage, et beu un trait de vin de nostre provision, partimes environ midi et n'arrivames à Morbegno qu'à 23/7 heures. N'eumes nul empeschement de neige qui soit; mesmes n'en vismes point, qu'en quelques petits endroits reserrez. Toutefois, la froideur ordinaire de cette region moyenne de l'air ne laissa de penetrer vivement nos habits, qui dura quelque petite heure au sommet de la montagne; à la

descente, une furieuse pluie nous accompagna jusqu'à dedans l'hostellerie, où nous entrames baignez à la chemise.

Le 13e environ 9/5 heures du matin nous partimes de Morbegno, sur des chevaux frais, ceux du jour auparavant estants las et defaitz par la longueur du chemin et incommoditez de la pluie; passames le long de la Valteline, où nous trouvames les Corps de gardes par tout redoublez, à cause de certaines correspondences entre les Banditi et Papistes descubertes et quelques autres soupeçons; passames toutefois à la veuë du Fort de Fuentes sans aucune rencontre, ni empechement; envoyames nos chevaux par les cailloux et prismes nostre aise sur le lac de Mezola jusques à Nouà, où nous disnames; apres midi partimes derechef à cheval; eumes en chemin la rencontre du Capitaine W. Gioalta et peu apres du Seigneur Chevalier et Docteur Sprecher, qui accompagnerent Monsieur l'Ambassadeur jusqu'à dedans Chiavenna, où nous arrivames de si bon heure qu'encor devant souper nous passames outre, à une demie heure de ce bourg, où nous fut monstrée la terrible cheute de montagne, qui passé deux ans accabla et abisma le superbe bourg Plurio, jadis appelé Genova Piccola, pour l'extraordinaire beauté et magnificence des Palais, jardins et delices, qui l'embellissoyent. Chose, à la verité, que je fus contraint de juger plustost miraculeuse que naturelle, voyant si peu d'espace de montaigne avoir couvert et comblé cette grand' vallée, à plus d'une demie heure de chemin; mesmes avoir jetté si grande quantité de pierres, que le fonds du fleuve Meira (qui jadis en ce lieu estoit traversé d'un tres-superbe pont de pierre, dont aujourdhuy ne se void la moindre relique) s'en trouve rehaussé de plus de 4 ou 5 piques; voire que, par remarque de certains bastiments, on a trouvé des grosses pierres, portées de près de la ruine jusques au costé opposite de la vallée, et (ce qui sans beaucoup de sincerés assurances me sembla du tout incroyable) plusieurs grosses masses de ce costé opposite arrachées et retirées vers la ruine. Le Seigneur Chevalier Sprecher, qui nous fit l'honneur de nous y mener, eut de la peine à tenir les larmes à ce triste spectacle, pour avoir cogneu en ce lieu tant de personnes de qualité et moyens. Au retour vers Chiavenna, pour nous faire considerer, quelle avoit esté la magnificence de ces inhabitants, ilz nous menerent dans un des Palais de plaisance des Franchi, autrefois une des riches familles dudit lieu; Palais parfaitement beau et superbe, basti à l'Italienne et tres-accomplí en jardins, grottes, fontaines et toutes autres sortes de delices; si nous assura-on, que ce n'estoit qu'un lieu mesprisé, où parfois ces Messieurs venoyent à passer leur temps, et du tout rien en comparaison de ce qu'ilz possedoyent dans Plurio.

Le 14e Monsieur l'Ambassadeur trouva bon de reposer à Chiavenna; apres midi envoya le bagage vers Campodolcino au pied de la montagne, et fit louer des chevaux fraiz pour le lendemain.

Le 15e nous partimes de Chiavenna, à l'aube du jour; arrivames environ les 7 heures à Campodolcino, d'où peu devant le bagage estoit parti, et apres y avoir repeu et fait donner l'avoine aux chevaux, commençames sur les 10 heures la facheuse montée de la Splughe et en vismes à bout en 6 bonnes heures. Trouvames moins de froid et bien plus de neige que dessus la Morbegne, non pas tant toutefois qu'en eussions aucune incommodité, car nos chevaux n'en toucherent que pour 20 ou 30 pas. Arrivames à 4 heures apres midi à Splugen. Peu apres le bagage partit de là avec quelques uns de la suite, qui allerent coucher à Chams, village à 3 heures de Splughe.

Le 16e devant jour nous montames à cheval; et cheminames 6 bonnes heures le long de la vallée du Rhin, dont les precipices et incommoditez cedent fort peu à celles de la Spluge; rencontrames plusieurs esquadrons d'infanterie, dont il passa ce jour la pres de 1000 hommes vers Mesauco, contre les irruptions des Bandits, qu'on disoit desia avoir quitté la montaigne et s'estre retirez vers Milan. Arrivames à 10

heures à Tuis, et ayants disné partimes ensemble avec le bagage vers Chur, où nous entrames sur les 6 heures du soir, assez mal accommodez d'une pluye, qui nous avoit fait compagnie avec des esclairs et tonnerres la plus part de l'apresdinée.

Le 17e Monsieur l'Ambassadeur trouva bon de reposer à Chur; eut la compagnie du Seigneur Vic, Resident ordinaire pour le Republique de Venise à Zurich, et du Seigneur Chevalier Salice, qui me renouvela en particulier les offres et assurances de son amitié. Apres disné nous louâmes 16 chevaux nouveaux, et une charrette au bagage, pour le lendemain

Le 18e du matin à 5 heures nous montames à cheval; partimes de Chur, et disnâmes à Ragatz, village en Suisse, habité la pluspart de Banditi des Grisons. Arrivâmes environ 4 heures à Walenstat, trempé de la continuelle pluye, qui avoit entierement gasté les chemins. Louâmes ce soir un bateau pour le lendemain.

Le 19e, Dimanche, quittâmes nos chevaux et environ 5 heures nous embarquâmes sur le lac de Walenstat, quoy que fort esmeu et troublé de la grande tempeste, qu'il a voit fait la nuit. Eumes un vent rude, pluvieux par bourasques et entierement contraire, dont avec assez d'incommodité n'arrivâmes à Wesen que vers midi. Ayants disné la dedans, relouâmes encor le mesme bateau à fraix excessifs, qui nous mena ce soir à Rapswyl sur le lac de Zurich, continuellement chargé de grosses pluies, qui tous ces jours avoyent si fort rehaussé les eaux, que peu s'en fallut que n'eussions peu passer au dessous du pont pres de Wesen, où la terrible impetuositè de ce destroit, qui accouple les deux lacs, nous donna un peu bien d'apprehension.

Le 20e nous ne nous embarquâmes que vers les 11 heures à Rapswyl, esperants de pouvoir éviter l'incommodité des pluies, qui toutefois nous surprindrent sur le lac, aussi druës que jamais. Mais apres midi un vent gagliard, venant du Zud, nous fit passer assez promptement; dont vers les 5 heures arrivâmes à Zurich, entierement engourdiz de froid.

Le 21e nous nous arrestâmes à Zurich; louâmes 16 chevaux, et une charrette. Vers le soir le magistrat envoya le vin à Monsieur l'Ambassadeur et luy fit compagnie a souper.

Le 22e montâmes à cheval peu devant 6 heures du matin, et nous acheminâmes vers Basle; passâmes plusieurs beaux villages, le pais aucunement collineux et bossu, mais grandement agreable; passâmes ce matin à Baden, ressortant sous divers cantons, fort jolie villette assise à la riviere Limmet, que nous y traversâmes sur un pont, et peu apres celle de Rues à Windisch, où il fallut se servir du ponton; la aupres se void le tres-beau monastere Kuningsfeld, que je ne vis qu'au dehors. Aucuns des nostres, ayants passé au ponton apres nous, y entrerent et y trouverent la sepulture et reliques du jeune Duc Leopoldus et de 500 autres Gentilshommes, qui perirent quant et luy à la Bataille de Semblach; aujourdhuy ce Cloistre est gardé par un Chastellain, mais n'y a plus ne froc ne moine. Nous arrivâmes sur les 11 heures à Bruck, villette sous le canton de Berne sur le fleuve Arre, qui est fort rapide et peu au de la se partit en deux cornes, dont la gauche porte nom Limmet, la droite Rues. Ayants disné à Bruck, remontâmes à cheval et traversâmes l'Arre sur le pont de pierre devant la ville; laissâmes à main gauche la Maison ou Chasteau de Habsburg, vraye source de la Maison d'Austriche. Passâmes une montagnette la aupres et force beaux villages toute l'apresdinée. Vers le soir gaignâmes le bord du Rhin et de là la riviere; vismes la villette Seckingen, à l'Archiduc Leopoldus, où y a un pont de bois; arrivâmes à 6 ½ à Momph, povre village dudit Archiduc, et y couchâmes cette nuit.

Le 23e nous partimes de Momph, à bon heure avec une pluye, qui de tout ce devant disner ne nous quitta pas; Traversâmes une belle forest et là aupres la villette

Rhynfeld, de la jurisdiction encor de l'Archiduc, qui estend ses limites jusqu'à un quart d'heure près de Basle, où ilz se terminent par une pierre. Ici nous passames le Rhin sur un pont, moitié de bois et moitié de pierre; le cours de ce fleuve y est si violent, que je m'esbahis, comment le pied de la muraille le puisse soustenir. Ayants cheminé quelque temps à main droite de la riviere, et passé plusieurs villages, arrivames environ 10 heures à Basle, où le bagage n'arriva que sur le soir.

Le 24e de bonne heure Monsieur l'Ambassadeur m'envoya saluër le premier Bourgemaistre de la ville et le requerir de vouloir donner ordre, que deux du Colleege du Magistrat peussent estre deputez à communiquer avec luy. Il me promit de le faire promptement; dont une heure apres, ilz vindrent trouver Monsieur l'Ambassadeur dans son logis à deux, luy firent compagnie au disner à quatre et luy presenterent 12 potz de vin de grandeur excessive. Apres disner le voulurent mener pourmener, mais il s'en excusa et y envoya Monsieur son fils avec quelques uns de nous autres. Ilz nous menerent au beau regard sur le coing de muraille vers le Rhin, derriere l'eglise Cathedrale, et nous asseurerent, que le Duc de Mantouë l'avoit preferé autrefois au Belvedere de Rome; comme à la verité, à cause de ce beau fleuve, la petite ville sur l'autre bord et plus avant les fertiles montagnes du Marquisat de Baden, il est tres-agreable à veoir. Dans l'eglise depuis nous vismes le tombeau de nostre Erasme, où n'y a qu'une inscription à fonds d'or, sur un pilier quaré devant le Choeur; elle est si cogneuë par le monde, que j'estimoye superflu d'en tirer copie. Les sepultures de Grynaeus, de Franciscus Hottomannus, d'Oecolampadius se voyent au dehors du temple, dans les galleries, qui le circuissent. Entrames aussi dans la cour de l'Hostel de Ville, qui est gentiment orné de peintures sur la muraille au dehors, et par apres nous fut monstré l'Arsenal, qui à proportion de la ville est assez ample et richement pourveu d'armes et ammunitions de guerre. Dans le Monastere des Freres Predicateurs, où à present est l'Eglise Françoisse, nous admirames le tant estimé Bal de la Mort, peint sur la muraille d'une galerie, à ce faicte et couverte, de la main du renommé Hans Holbeen, natif de cette ville; par l'injure du temps ce bel ouvrage avoit esté tellement rongé, qu'il a fallu le renouveler du tout, par où, à mon advis, il est demonté d'un degré de sa pristine valeur. Pour le general de l'assiette de Basle, elle est grandement belle et gentile; s'estend sur le Rhin du midi au septentrion, retirée en demi cercle par le millieu, presque comme Cologne; ceinte au reste de touts costez d'une bonne muraille dentelée et un fossé sans eau, le tout bien entretenu. Au dehors tout est plein de jardinages, dont la pluspart ne consiste qu'en vignobles. La Petite Ville, qu'ilz appellent, de l'autre bord, pareillement est belle, spacieuse et entourée de muraille; elle se joint à la Grand' Ville par un pont, à l'une moitié soustenu de gros pilastres de pierre, à l'autre de moindres de bois; par ici il est large de 20 pas, par delà à moins environ de la moitié; contient de longueur en tout près de 300 pas. Les auditories de l'Université sont espars par la ville; nous en vismes quelques uns, mais n'y trouvames rien d'eminent; de la librairie aussi ilz ne firent guere de comte, dont nous nous passames de la veoir. Cependant l'Academie tient 18 Professeurs gagez, qui n'est peu de chose. On m'estonna d'avantage au nombre des Ministres de cette ville, qui sont plus de 50. Le traffic, à ce qu'on nous dit, y est assez grand, mais selon le grand passage, qu'il y a de toutes partz, je trouvay la ville assez povrement peuplée. De Basle à Strasbourg il n'y a qu'une journée par eau, mais Monsieur l'Ambassadeur fut adverti, qu'au passage de Brissac il pourroit estre detenu par beaucoup de facheries sur la visitation de son bagage et autres encombres; avec cela la Riviere estoit fort grosse à cause de toutes ces pluyes, par où les arbres, couchez ça et là dans icelle et maintenant tout couvertz, en rendoyent la descente plus dangereuse; dont il se resolut

de choisir le chemin par terre, et fit louer 4 Carosses, ce jour mesme venus à point de Strasbourg, et 3 chevaux de selle pour nous mener à Strasbourg en 2 jours.

Le 25e nous estions levez à l'aube du jour, mais les lanterneries des cochers nous arresterent jusques aux 6 heures, que sortimes de Basle; cheminames le long d'une levée ou Digue à 2 fois la portée d'un mousquet de la riviere; à une demie heure de Basle sortimes de la Suisse et entrames en Elsass, païs plain et uni, grandement cultivé et semé, borné à droite du Rhin et des montagnes du Marquisat de Baden et du Duché de Wirtembergh, à gauche de celles de Bourgogne et Lorraine; traversames ce matin une bien grande forest, nommée De Hart, et quelques villages; disnames environ 10 heures à Oetmarsen, village de l'Archiduc Leopold; apres disner eumes encor quantité de bons villages en chemin; passames vers le soir à la veuë de Brissac et couchames à Marclissen, villette encor de l'Archiduc.

Le 26e, Dimanche, à la pointe du jour nous remontames en coche; eumes des chemins marescageux, par des forests inhabitées; la pluspart communautez, où y eut force jeunes chevaux et autre bestail à l'herbe; disnames à Geersten, petit village, et chasteau d'un Gentilhomme du païs; traversames encor quelque peu de villages apres midi, et vers les 5 heures arrivames à Strasburgh. A l'abord ceux des gardes fermerent la porte, mais, sans beaucoup parler, la r'ouvrirent.

Le 27e de bonne heure quelques deputez du Magistrat vindrent saluër Monsieur l'Ambassadeur et, encor devant disner, le menerent veoir leur ville, qui est une des plus belles, riches et magnifiques de l'Alemagne, voire des plus grandes et mieux airées; a force belles ruës larges et droittes, qui par la suite de quantité de grandes maisons de Gentilshommes, riches marchants et autres, se rendent aucunement pareilles à celles d'Anvers. Le trafic y est tres-bon, le peuple dru et diligent, courtois au reste, et fort accostable aux estrangers; les femmes la plus part blondes et belles, et de beaucoup plus gentilement habillées qu'en d'autres endroits de ce païs. Nous entrames dedans le superbe temple Munsterkirch qu'ils appellent, où apres avoir admiré et visité par dehors et dedans la tant renommée Horologe qui s'y void, nous vismes justement à point pour regarder les ceremonies de leur celebration de Mariage, y ayant 4 paires de fiancez à espouser, accompagnez de bonne suite d'hommes et femmes mariées de leur qualité, outre un assez grand train de filles et femmes nobles, toutes habillées à la Françoisie, qui honorerent de leur assistance l'exécution de ces povres condamnez. Midi approchoit et l'heure de disner; ces Messieurs menerent Monsieur l'Ambassadeur dans leur hostellerie publique, qu'ilz appellent Herren-Stube, où le disné se trouva accommodé, selon le stile de là dedans, qui est assez passable selon le peu d'argent qu'on y despend. Nous y trouvames quelques uns de noz nouveaux mariez, avec toutes leur Damoiselles, placées chascunes selon leur qualité, à tables diverses de 8 à 10 personnes. On y beût sec en leur quartier, sans que le bruit des Violons y manquast. Apres disner ces gents de Noces se retirerent en une autre logis, Der Mauren-Stuben, où nous passames le temps à danser avec ces filles, qui ne se meinent qu'autour d'un gros pilier et perpetuellement à mesme mesure et cadence, qui est le plus souvent le grand trot ou le petit galop. Pour n'omettre le principal de ce qui se void de beau à Strasbourg, je me fis mener sur le clocher du Munster, bastiment superbe et artificiel, autant qu'il se peut imaginer. De hauteur il a 660 degrez, quatre divers escaliers aux costez, jusques là où l'ouvrage se plie en pointe, où il en a 8 tout à l'entour, petits et estroits, ainsi que sa forme requiert, mais estrangement bien bastiz, percez à jour d'un et d'autre costé, et cependant fort assurez à monter, si ce n'est tant au haut de la pointe, où ilz terminent; dont plusieurs perdent courage d'y aller. Le Roy de Boheme d'à present eut la curiosité de monter au sommet, où je trouvay sa jartiere, qu'il y pendit pour memoire,

que ceux de la ville eurent si agreable, qu'ilz la firent couvrir d'une retz de cuivre. Ce soir on relouâ les mesmes Carosses pour nous mener à Speir, etc. Car depuis là jusqu'à Mayence on avance fort peu par la riviere, qui est large, lente, et fait mille destours en ces endroits.

Le 28e à 6 heures du matin nous partimes de Straesbourg; à un gros quart d'heure passames le Rhin, sur le grand pont bois qui s'y tient; je le trovay long de 1957 pas, qui est presque la mesme chose avec celui de Raperswyl en Suisse; mais y a bien à dire, que cettuy-ci de Straesbourg est plus solide et plus large, veu que deux coches s'y cedent aisement, joint qu'il y a plusieurs autres pieces de ponts de 100 à 200 pas, qui semblent estre de la mesme suite. Depuis là presque tout ce jour nous eumes des chemins fort beaux et unis à costé des prairies, et force chanvre, quasi à l'Hollandoise; disnames à Haghewaw, villette et chasteau d'un Conte de Hanaw; apres midi, passames au travers de Tolhausen, petit lieu fortifié, du Marquis de Baden, qui y tient garnison; de là en avant vismes fort peu de monde ni villages; eumes des chemins fort sablonneux et traversames quelques coins de forestz, parties de la Sylva Hercynia, aujourd'hui Schwartzwald; Couchames cette nuit à Raschstatt, petit bourg au mesme Marquis.

Le 29e nous montames en coche devant jour pour esquiver les incommoditez du Midi; traversames derechef des forests espoisses, et disnames de bonne heure à Lincken, village tout sur le bord de la Riviere, encor au Marquis de Tournalach; apres midi passames entre autres à Graben, où ledit Marquis a une tres-belle et grande maison; les gardes nous firent difficulté à la sortie, premier que leur eussions baillé par escrit la qualité de Monsieur l'Ambassadeur; nous costoyames cette apresdinée des grandes forests, la pluspart de Chesnes-verds, espece de Sapins. Ce mesme jour un des Valets de Monsieur l'Ambassadeur, endormi dans le coche, tomba par dessous hors de la portiere, et eut le bras droit rompu d'une des rouës, qui passa dessus. Vers les 5 heures nous traversames le Rhin au ponton à Rhyhausen, et une heure apres arrivames à Speyer, Eveché et Ville Imperiale. Tandis que le souper s'apprestoit, je desrobay une heure, et me fis ouvrir la Chambre Imperiale, bastiment que je trovay peu splendide ni auguste, selon que les Arrestz et Ordonnances de cette Cour sont en estime partout. Le grand Dome de cette ville est assez beau et magnifique, mais fort sombre et obscur au dedans, et aucunement basti à l'antique; Surtout le logis de l'Evesque là aupres est un des magnifiques bastiments, qui se puissent veoir; si ne le contemplay-je que par dehors, mais jugeay bien que le dedans devoit estre du tout Seigneurial. Derriere la grande Eglise, dans une cour quarée et close de Galeries, se voit la representation de la Montaigne des Oliviers et la trahison de Judas, piece de marbre, assez antique, mais admirable en toute façon, tant les diverses actions et postures des personnes, intervenantes à cette Tragedie, y sont naïfvement exprimées. A la grand' place, devant ladite Eglise, je remarquay un grand vase rond de pierre dure, relevé en piedestal, qui se remplit de vin au rejouissement de la populace, au temps qu'un Evesque nouvellement inauguré fait son entrée, selon que j'appriens par l'inscription, qu'il porte en Vers Latins. Pour l'assiette de cette ville, elle n'est point des plus agreables, pour estre son terroir bas et marescageux, dont peut estre les inhabitants tiennent plus de seurté que de plaisir. J'eu trop peu de loisir pour la considerer au dedans; bien pû-je juger, qu'en beauté, magnificence et trafficq elle cede beaucoup à Strasbourg, de la quelle j'avoye la memoire trop fraiche, pour pouvoir rien admirer en cette-ci; la voyant solitaire et coye, j'en fis comparaison à par moy à la ville de Zutphen au Païs Bas.

Le 30e nous partimes de Speyer à 4 heures du matin; passames par ... petite ville, et à une heure de la par Franckental, bien gentile villette en forme

quadrangulaire, avec des ruës larges et droittes depuis quasi l'un bout à l'autre. Ses inhabitants presque tout sont natifs des Provinces Uniës du Païs Bas et gents de la Religion; dont la forme des bastiments, mesme des habits, est comme du tout Hollandoise ou Flamende; C'est ce que j'y peüs remarquer, n'ayant eu loisir d'y mettre pied à terre. A la porte devers le Septentrion, par où nous sortimes, on estoit après a flanquer ce costé de deux Bastions, qui desia estoient fort avancez. Nous passames outre, et n'eumes depuis là qu'un beau chemin droit comme la ligne, qui nous mena jusqu'à Worms, Eveché et Ville Imperiale, où nous arrivames à 10 heures, et y repeumes. Cette ville est plus grande de beaucoup que n'est Spier, y compris le grand, vaste tour de la ville neuve, qui luy sert comme de fauxbourg. Le peuple aussi y est plus drù, et le traffic plus florissant. Je n'y vis rien que la grande Eglise, qui est toute pareille à celle de Spier, comme aussi le Palais de l'Evesque semble ceder de fort peu à l'autre. Apres disner, au sortir de la porte nous rencontra le Seigneur Conte de Hohenloe, avec quelques chevaux; il mit pied à terre et salua Monsieur l'Ambassadeur en peu de paroles. Nous poursuivimes depuis nostre chemin et sur les 7 heures arrivames à Oppenheim, villette sur le Rhin au penchant d'une colline. La autour Monsieur le Marquis d'Ansbach avoit son armée de 12000 à 13000 hommes. Son Alteze avoit ses gardes dans la ville et envoya incontinent saluër Monsieur l'Ambassadeur, qui fut avec luy une demie heure devant souper.

Le 31e de ce Mois, nous nous embarquames sur le Rhin à 5 heures du matin, preferants les aises de la riviere aux plaisirs du chemin par terre, qui est assez pierreux. Arrivames 3 heures après a Mayence et, y ayants disné, louâmes un bateau couvert de toile, avec un autre moindre à costé, pour les valets et le bagage, qui encor ce soir nous mena à Baccharach, où nous couchames et fimes provision de vivres pour le lendemain.

Aoust

Le premier du mois, nous partimes de Baccharach à l'aube; voguames heureusement le long du Rhin, dont, à ce retour, la belle rive montagneuse nous recrea au double, pour avoir vestu la robe verte des vignobles, desia fort avancées, et couchames cette nuit à Bonn.

Le 2e, qui fut Dimanche, à la porte ouverte nous nous r'embarquames et vers les 8 heures sous la Messe, que les portes estoient fermées, arrivames à Cologne. Au souper le magistrat envoya le vin.

Le 3e nous louâmes un bateau pour Nieumeghen, et nous embarquames sur le midi; peu apres passames par devant Mullem; à 3 heures nous arrestames au peage à Zoens, où on estoit apres à rebastir la pluspart de la ville, qui devant 6 sepmaines avoit failli à estre entierement emportée par le feu; arrivames sur les 6 ½ à Dusseldorp, peage, en intention d'y coucher, mais comme encor il estoit grand jour, passames outre, et entrames sur le soir à Keyzersweerd, peage, et y couchames.

Le 4e à la porte ouverte nous nous r'embarquames; dans un quart d'heure de là, passames devant Oerdinghen, à 7 heures devant Roeroort, peage, vers midi à Rhyberck, peage, où Monsieur l'Ambassadeur nous envoya tous vers le Gouverneur, qui nous fit depecher promptement; passames à une heure de la à Burich et Wesel, à 2 heures Aen de Beeck, près de Zanten, où nostre navire de guerre fit jouër toute son artiglerie, croyant que ce fut l'Ambassadeur de Venise qui passa; de mesme à Rhees, peage, où le seigneur Gouverneur sur les mesmes advertences avoit vistement mis la Garnison en armes, mais, cognoissant l'abus, ne laissa pourtant de continuër les salves

dessus les Bastions; nous y passames à 4 heures, à 5 par devant Griet et à 7 heures arrivames à Emmerick, peage.

Le 5e nous partimes d'Emmerick au soleil levant; passames à 6 ½ heures devant Schenckeschans, peage, et arrivames à 9 ½ à Nieumeghen, où le Seigneur Gouverneur et Messieurs du Magistrat accompagnerent Monsieur l'Ambassadeur au disner, et de mesme au souper. Le bagage fut envoyé par eau.

Le 6e nous partimes de Nimmeghen devant jour; le seigneur Gouverneur arrangea tous les Mousquettaires de la Garnison le long de la riviere, et comme estions dans le bac à traverser la Riviere, fit faire la salve par trois fois; à Knodsenburg nous trouvames deux chariots, qui nous menerent vers Utrecht; passames à 8 heures le Rhin devant Rhenen; disnames à Wyck te Duerstede et vers les 6 heures entrames à Utrecht, où quelques uns de Messieurs les Estats de la Province furent avec Monsieur l'Ambassadeur à souper.

Le 7e à la porte ouverte nous sortimes d'Utrecht, passames par Woerden, repeumes à 8 heures à Bodegrave, à 1 heure estions à Leiden et vers les 5 heures arrivames à La Haye, tous sains, saufs et disposts, comme s'il n'y eut eu qu'un jour qu'en estions sortis, moy entre autres, le moindre de la suite, sans jamais avoir eu rencontre d'aucun inconvenient de maladie ou malheur qui soit. Et tout pour avoir dit à Dieu: Tu es la garde miene. A iceluy Pere, Fils et Saint Esprit, tout sage, tout bon, tout puissant, soit honneur et gloire des siecles es siecles.

Constanter
MDCXX.

Meminisse juvabit.

I demens, et saevas curre per Alpeis,
Ut pueris placeas, et declamatio fias

PASSANDO L'ALPI

Giunto con stanchi passi
Alla cima de' sassi
Oue il piu chiaro giorno
Fa nuuole d'intorno
Oue i dilettei horri,ori,
Le neui sono fiori,
Emmi vicino al Cielo,
Dissi nel mezzo gelo:
Fa tu, ch'in Cielo sied, i,
Padre del Ciel Signore,
Ch'accostandone i piedi,
Non n'allontani il core.

Scrissi à Verona a 10. di Giogno

Selecte bibliografie

- AERSSSEN VAN F. 'Rapport gedaen bijden Heere van Sommelsdijck aende Hooge ende Mogende Heeren Staten Generael der Vereenichde Nederlanden, den xi augusti 1620, van zijne legatie aende Republycque van Venetien, vertrocken den 25 aprilis ende wedergekeert den 7 augusti.' Medegedeeld door C.A. Rethaan Macaré. In *Berigten van het Historisch Genootschap te Utrecht* dl. 5, st. 1. Utrecht, 1853. p. 45-137
- FRANK-VAN WESTRIENEN A. *De Groote Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw.* Amsterdam, 1983. Diss. Leiden
- HERINGA J. *De eer en hoogheid van de staat. Over de plaats der Verenigde Nederlanden in het diplomatieke leven van de zeventiende eeuw.* Groningen, 1961. Diss. Groningen
- HUYGENS CONSTANTIJN *De briefwisseling (1608-1687).* Uitgeg. door J.A. Worp. 6 dln. 's-Gravenhage, 1911-1917
- HUYGENS CONSTANTIJN *Domus.* Teksteditie en vert. door F.R.E. Blom. In F.R.E. Blom, H.G. Bruin, K.A. Ottenheym *Domus. Het huis van Constantijn Huygens in Den Haag.* Zutphen, 1999.
- HUYGENS CONSTANTIJN *De gedichten.* Naar zijn handschrift uitgegeven door J.A. Worp. 9 dln. Groningen 1892-1899
- HUYGENS CONSTANTIJN 'Instruction d'un pere à son fils, La Haye, 2 Déc. 1651' in *Oeuvres completes de Christiaan Huygens.* Publ. par la Société Hollandaise de Science. 22 dln. La Haye, 1888-1950. Dl. 22. p. 446-448
- HUYGENS CONSTANTIJN 'Journaal van zijne reis naar Venetië'. Uitgeg. door J.A. Worp. In *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 15 (1894). p. 62 -152
- HUYGENS CONSTANTIJN *Mijn leven verteld aan mijn kinderen in twee boeken.* Tekstuitgave, vertaling en commentaar door F.R.E. Blom. Amsterdam, 2001. (Nederlandse Klassieken 000)
- ISRAEL J. *The Dutch Republic. It's Rise, Greatness and Fall (1477-1806).* Oxford, [1995]. (Oxford History of Early Modern Europe).
- ISRAEL J. 'Maurits en de wording van de buitenlandse politiek' in *Maurits, Prins van Oranje.* Uitgeg. door Kees Zandvliet. Met bijdragen van A. Eyffinger, S. Groenveld, Ch. van den Heuvel [e.a.]. Zwolle: Waanders, [2000]. Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Rijksmuseum Amsterdam. pp. 65-75
- LINDEMAN R., Y. SCHERF, R.M. DEKKER *Reisjournalen van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst.* Haarlem, 1994
- LIPSIUS JUSTUS 'Een groot oordeel over het reysen' in *Wegh-wyser, vertoonende de besonderste vromde vermaeckelijkheden die in t Reysen door Vranckrijck en eenige aengrensende Landen te sien zijn.* Amsterdam, 1647. Opnieuw uitgegeven in Frank-van Westrienen *De Groote Tour*, pp. 322-324.
- LOGAN A. 'Kunstenaars, kooplieden en verzamelaars. Venetiaans-Amsterdamse kunsthandel in de zeventiende eeuw' in *Amsterdam: Venetië van het Noorden.* Onder red. van M. de Roever. 's-Gravenhage, 1991. p. 137-155